1900

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN.

40ste Jaargang.

VERZAMELD EN UITGEGEVEN

DOOR

Dr. S. CRAMER.
HOOGLEERAAR TE AMSTERDAM.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
voorheen
E. J. BRILL
LEIDEN. — 1900.

MA 2 - 12
b

DOOPSGEZINDE BIJDRAGEN.

40ste Jaargang.

VERZAMELD EN UITGEGEVEN

DOOR

MA 2 - 12
6

Dr. S. CRAMER.
HOOGLEERAAR TE AMSTERDAM.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
voorheen
E. J. BRILL
LEIDEN. — 1900.

1221
BIBL. DOOPSG. GEM. A'DAM

BOEKDRUKKERIJ voorheen E. J. BRILL — LEIDEN.

INHOUD.

Blz.

J. Wuite, De scheuring tusschen het Lam en de Zon 1
H. Bakels, De laatste der oude garde. Met illustraties van Mr. R. S. B. 38
H. Bakels, Aanteekeningen betreffende de oude liefdepreekers en hun werk 58
Cramer, Bijdragen tot de geschiedenis van ons kerklied en ons kerkgezang 71
H. Boetje, Gemoedsstemming bij het einde des jaars. Leerrede over Psalm 145: 13—21 125
F. C. Fleischer, Statistisch overzicht van de doopsgezinde gemeenten op 1 Oct. 1900. 138
Cramer, Nog eens de geloofwaardigheid van v. Braght. Tevens antwoord op de brochure van den heer W. Wilde 184

Besturen der sociëteiten enzv. 211
Rustende leeraren 222
Oudste dienstdoende leeraren 223
Kerknieuws (1 Oct. 1899—1 Nov. 1900) 224
Vakante gemeenten op 1 Nov. 1900 231
Alphabetische naamlijst der gemeenten met hare leeraren. . . . 232

De Doopsgezinde Bijdragen zien dit jaar tot ons leedwezen later dan op den gewonen tijd het licht. De lezers mogen dat verontschuldigen en eene vergoeding daarvoor vinden in het uitvoerig Statistisch overzicht onzer gemeenten, 't welk in dezen jaargang is opgenomen.

Tot dusver werd dat Statistisch overzicht om de vijf jaren afzonderlijk uitgegeven door de Haarlemsche Vereeniging. Deze uitgaaf houdt echter op. In plaats daarvan zullen voortaan de Bijdragen, maar thans om de twee jaren, zulk een overzicht bevatten.

Redacteur en uitgever vertrouwen, dat door de opneming daarvan het jaarboekje in bruikbaarheid en aantrekkelijkheid voor velen in onze broederschap wint.

Veertig jaren achtereen is de uitgaaf der Bijdragen in stand gehouden, zonder noemenswaard geldelijk voordeel, somtijds niet zonder moeite. Dat zij zoovele jaargangen tellen, — meer dan met eene enkele uitzondering dergelijke periodieke geschriften elders — bewijst zeker, dat zij aan eene behoefte voldoen die in onze gemeente wordt gevoeld; ook dat hun inhoud belangstelling vindt. Toch zijn die belangstelling en het debiet nog niet groot genoeg om de uitgaaf op den voet waarop die tot dusver plaats vindt op den duur mogelijk te maken.

En dit, terwijl wij toch, naar wij meenen, gedaan hebben wat wij maar vermogen om aan het boekje in onze

kringen burgerrecht te verschaffen. Uit den aard der zaak is de inhoud grootendeels van geschiedkundigen aard. Maar wij hebben gezorgd, dat ook stichtelijke opstellen niet werden gemist; hebben getracht somtijds iets in novelle-vorm te bieden; hebben er ons op toegelegd al zulke berichten en mededeelingen op te nemen als ieder van dienst zijn, die met doopsgezinde gemeenten en instellingen wel eens iets heeft te maken. En al wies daardoor de omvang van het jaarboekje, soms tot 250 bladzijden toe, al is het ditmaal zelfs met illustraties versierd: de prijs is niettemin aldoor op het bedrag van *f* 1,25, zeker laag genoeg, gebleven.

Wij doen dan ook met eenige vrijmoedigheid bij het in 't licht geven van dezen nieuwen jaargang een beroep op de hulpvaardigheid der lezers om de verbreiding van het jaarboekje te bevorderen; een beroep tevens op hen, die over verleden en heden onzer broederschap iets van belang hebben mede te deelen, om daaraan eene plaats te geven in de Bijdragen; eene plaats, waarop het ook later geraadpleegd kan worden.

BOEKHANDEL EN DRUKKERIJ
VOORHEEN
E. J. BRILL.
S. CRAMER.

DE SCHEURING TUSSCHEN HET LAM EN DE ZON.

De algemeene zucht naar verbroedering, die in de eerste helft van de 17de eeuw heeling bracht in den versnipperden toestand der doopsgezinde broederschap, had ook in Amsterdam hare gezegende uitwerking gehad. Den 26sten April 1639 vereenigden zich hier de Vlamingen met alreede verbonden Friezen en Hoogduitschen. Aan de nieuwgevormde gemeente werden ten grondslag gelegd drie belijdenissen: de Olijftak (1627), de Hoogduitsche van Jan Cents (1630) en de Dortsche van Adr. Cornelis (1632). Er volgde nu een tijdperk, waarop door een later geslacht voortdurend wordt gewezen als op een tijd van vrede, rust en bloei. Een verloren paradijs, waaruit verdreven te zijn voor de twistende partijen van later dagen gestadig stof bood tot wederzijdsch verwijt. Men hield zich aan de confessie, zeker, maar het streed met het wezen van „het Olijftaexken"; door ketterjagers te worden gezwaaid. Er werd bij de leeraarskeuze een onderzoek ingesteld naar zuiverheid in de leer en overeenstemming met de confessie; maar èn Galenus Abrahamsz èn David Spruyt èn Laurens Hendricksz lazen hunne eigen belijdenis voor, waarin de eersten twee critieke punten trachtten te vermijden, de derde de belijdenis der gemeente nog iets trachtte te verscherpen.

En het eerste mocht al aan enkelen misnoegen baren en Meyndert Tjerksz mocht al bedenkelijk het hoofd schudden, „omdat er niet eens gementioneert en wiert van de menschwerdinge Christi": de meerderheid liet hen pruilen.

Doch lang duurde het niet of bekommering over toenemende verslapping van den eerbied voor de belijdenissen won veld. Er werd gesproken van vreemde leeringen, lijnrecht in strijd met de leer der gemeente. Erger nog: van menschen, die die leer der gemeente voor zich zelven zoo verbindend niet achtten. Ergst van al: dat zulks geleerd werd door dienaren der gemeente. Weldra ging het van mond tot mond, dat Galenus Abrahamsz de Haan en David Spruyt, twee leeraren, sociniaansche gevoelens koesterden. In die dagen geen geringe beschuldiging. In onzen tijd, waarin zelfs het meest krasse atheïsme van brandmerk verschoond blijft, kan men zich moeilijk den afschuw voorstellen, waarmede men toen neerzag op de loochenaars der drieëenheid. Hoe tolerant de Hoog Mogende Heeren Staten Generaal ook mochten zijn, dergelijke ketterij was in strijd met 's Lands placcaten. „Poolsche broeder" genoemd te worden, was dan ook niet alleen eene hatelijke, 't was ook eene gevaarlijke zaak.

Galenus Abrahamsz de Haan (1622—1706), Doctor in de Medicijnen, was, geholpen door zijn schoonvader Abraham Dirksz Bierens en eenige anderen, in 1648 aangesteld als leeraar bij de Vlaamsche doopsgezinde gemeente te Amsterdam [1]). Man van groote geleerdheid, machtige welsprekendheid, innemende manieren, had hij het vermogen en den moed om eene zelfstandige overtuiging te bezitten en die bij velen ingang te doen vinden ook. Werd hem

---

1) Zie over hem: W. van Maurik, *Lijkrede op Galenus Abrahamsz.* Amst. 1706.

door zijne tegenstanders verandering van overtuiging verweten, wij kunnen het feit niet loochenen, maar willen daarin geen onzelfstandigheid zien, allerminst huichelarij, die met alle winden draait, veeleer het tegendeel, ruimte van blik, eerbied voor waarheid, moed om zich zelf te zijn. Zich zelven gelijk te blijven moge soms van beginselvastheid blijk geven, al te dikwijls verraadt het slechts stijfhoofdigheid. Ontwikkeling in elk geval is zonder verandering niet wel mogelijk.

Op het stuk der verdraagzaamheid, dat een van de voornaamste twistpunten zou worden in den strijd die ons bezig houdt, vinden wij GALENUS in 1649 nog geheel aan de zijde zijner mededienaren. In dat jaar namelijk werd het ontmoedigend antwoord geschreven op de Vrede-Presentatie, door de Waterlanders aan de Vereenigde Vlaamsche, Duitsche en Friesche gemeente gedaan. In dit antwoord, door al de dienaren geteekend en door GALENUS opgesteld, wordt vereeniging geweigerd, omdat de Waterlanders voorstanders waren van onbepaalde verdraagzaamheid. „Sullen," wordt er gezegd, „sullen twee te samen in vrede wandelen, soo dienen sy eenigh te zijn. Want hoe? souden de Dienaers wederzijts elckander de hant bieden tot eenderley Gheloove en kennisse aen den Sone Godts? Soo moeten wy oock eenderley Gheloove hebben." Telkens en telkens weer werd later dit antwoord aan GALENUS door zijne tegenstanders voor de voeten geworpen met het ironische: „opdat ick GALENUS' eygen woorden gebruycke." BLAUPOT TEN CATE neigt tot het vermoeden, als zou hij het geschreven hebben onder pressie zijner mededienaren. Dat zal wel mede invloed hebben geoefend, maar dat hij toen reeds geheel oneens met de strekking er van zou zijn geweest, wil ik niet aannemen. Hij zal toen nog eenvoudig op het standpunt zijner tijdgenooten hebben gestaan. Dat standpunt

bracht de meening mede, die de grondtoon is in den geheelen strijd tusschen Lamisten en Zonisten: *de gemeente van Christus is naar goddelijke ordeningen ingericht, zij handhaaft van Gods wege de waarheid.*

Dat hij dit standpunt liet varen, mag voor een goed deel worden toegeschreven aan zijn veelvuldigen omgang met de Collegianten, in het bijzonder met twee geleerde vertegenwoordigers van deze, ADAM BOREEL en DANIEL DE BREEN. De denkbeelden van eerstgenoemde over het verval der hedendaagsche kerk zouden spoedig in GALENUS een welsprekend verdediger vinden. De Collegianten, naar de plaats hunner herkomst ook Rhijnsburgers genoemd, ontleenden hun naam aan den aard hunner bijeenkomsten. Hier werd niet door slechts één man gesproken, maar ieder, al naar hij gaven had, mocht er het woord voeren. Christenen van welke gezindheid ook, mits den Bijbel aannemend als Gods Woord, hadden er toegang. Onverschillig als ze zich hielden tegenover alle belijdenisschriften, alleen de H. Schrift aannemend als regel voor geloof en leven, gebruikten ze hunne samenkomsten om door vrije wisseling van gevoelen elkander in geloofszaken te leeren en te sterken. Gelijkheid van denkbeelden over weerloosheid vormde een zekere verwantschap tusschen hen en de Doopsgezinden, zoodat hunne onderlinge aanraking dan ook veelvuldig was.

In de amsterdamsche gemeente vonden de Collegianten veel aanhangers. Niet alleen onder de broeders, maar ook onder de dienaren. CORNELIS MOORMAN, FRANS BEUNS, DAVID SPRUYT, GALENUS ABRAHAMSZ bezochten de collegiën. Deze bezoeken, gevoegd bij een al te vrijzinnigen toon in de predikatiën van GALENUS en SPRUYT, brachten veel ergenis te weeg. In de jaren 1654 en 1655 zag dan ook een stroom van tractaten het licht, waarin op bittere wijze

werd gewezen op allerlei ketterijen, waaraan deze twee predikanten zich hadden schuldig gemaakt. Vooral op het punt van de voldoening van Christus schijnen ze onrechtzinnig te hebben gedacht. In eene Commonitio van 't jaar 1655 [1]), waarin gewaarschuwd wordt tegen „valsche Leeraers, die al ist datse in Schaeps-kleederen komen, nochtans grijpende wolven zijn", heet het: „Het is met dese luyden al wat men hoort ende siet van de Leere Christi, gebooden, beloften ende desselfs bevestigingh door syn doot ende wonderlycke mirakelen: maer van de voldoeninge in onse plaetse, dat blijft achter wegen." Het oude conflict tusschen geloof en werken toonde zich hier wederom. Aan de eene zijde gevoel van de realiteit onzer onmacht om zonder genade tot een staat van rechtvaardigheid te geraken. Aan den anderen kant gevoel van zedelijken ernst, vrees voor zedelijke zorgeloosheid, bewustzijn van eigen verantwoordelijkheid, maar tevens leidend tot oppervlakkig optimisme, dat gelooft wat het hoopt, bij GALENUS en de zijnen zelfs uitloopend op de leer van het perfectionisme. Deze leer, dat men in dit leven tot een staat van algeheele volmaaktheid kan geraken, moge voortvloeien uit eene eerbiedwaardige behoefte, ze kan niet anders dan oppervlakkig worden genoemd. Zoo de beschuldigingen der tegenstanders hierin eenig geloof verdienen, moeten er onder GALENUS' volgelingen lieden zijn geweest van zoo verregaande nuchterheid, dat ze in hunne bestrijding van de voldoeningsleer de volgende consequentie durfden aanvaarden: onmondige kinderen, die natuurlijk zedelijke verdienste missen, kunnen ten gevolge daarvan na hun dood niet zalig worden. 't Schijnt haast te onwaarschijnlijk, dat de doopsgezinde praktische vroomheid zoo droevig verbasteren kon.

1) *Commonitio aan de Vlaamsche Doopsgezinde Gemeynte binnen Amsterdam tegen eenige Leeraren onder haer.*

Hoe het ook zij, de klachten over onrechtzinnigheid bereikten de dienarenkamer en gaven hier aanleiding tot menig twistgesprek. Aan een dezer disputen is te danken het verschijnen van een geschrift, dat op den gang van zaken grooten invloed zou oefenen. Ik bedoel de *XIX Artikelen* van GALENUS ABRAHAMSZ en DAVID SPRUYT. Daar de gedachtenwisseling op de dienarenkamer bij al den afkeer van poolsche denkbeelden toch wel eens een loop nam, zooals die op de poolsche landdagen usantie was, had GALENUS in 1657 na een gesprek over den „Toestandt der hedendaegsche Kerke", waarbij men elkander als naar gewoonte weer niet had kunnen begrijpen, zijne denkbeelden op schrift gebracht en hiervan eene copie gezonden aan ieder zijner mededienaren, onder uitdrukkelijk beding van geheimhouding. Deze begingen intusschen in 1658 de unfairheid van ze in druk te geven met eene wederlegging van hun kant. GALENUS gaf ze toen het volgende jaar uit met eene *Nader Verklaring* [1]).

De denkbeelden van GALENUS (SPRUYT's naam wordt in de meeste geschriften niet genoemd. Hij was volgens het algemeen gevoelen slechts „een bijloopertje van GALENUS en zou uit zich zelf niet veel ketterij in de wereld brengen") worden in deze *Nader Verklaring* met groote klaarheid uiteengezet. Zij gaan uit van het denkbeeld, dat de hedendaagsche zichtbare kerk een vervallen kerk is en niet op één lijn mag worden geplaatst met de eerste apostolische gemeente. Dit denkbeeld, eveneens voorgestaan door de Collegianten en de Kwakers, leidde tot gevolgtrekkingen, die, ten deele door misverstand, ten deele door hare werkelijke strekking aanleiding gaven tot veel verbittering. GALENUS

---

1) *Nader Verklaringe van de XIX artikelen voor desen door G. Abrahamsz. ende D. Spruyt aan hare mededienaren over ghegeven.*

maakte onderscheid tusschen de zichtbare en de onzichtbare Kerk. Zijne uiteenzettingen betreffen de eerste. Wanneer hij spreekt van het geheel verval der Kerk of gemeente, dan bedoelt hij niet, dat er geene vrome Christenen zouden zijn, geene liefde, geloof, hoop, waarheid, geestelijke gemeenschap in Christus. Hij wil alleen zeggen, dat deze niet in slechts een enkele kerk worden gevonden. De ééne zichtbare Kerk bestaat eigenlijk niet meer. Men kan niet zeggen: „daar is *de* kerk van Christus". Eens was ze er geweest: de apostolische gemeente.

In het eerste gedeelte (art. 1—9) is sprake van den toestand dezer eerste Kerk. De genadegaven, aan opzieners, herders en leeraars verleend, schonken hun goddelijke autoriteit, bekwaamheid om de ware leer te prediken, in de kracht des Geestes de kerkelijke tucht te handhaven, anderen tot opzieners en leeraars aan te stellen en hun door handoplegging de gaven des H. Geestes mede te deelen.

Het tweede gedeelte (art. 10—15) handelt over het geheele verval dezer zichtbare Kerk. Deze tijden der verkoeling waren reeds door den Heer zelf aangekondigd. Reeds bij 't leven der apostelen begon het verval. „Totdat eyndelyck de warelt ten tijde Constantini des Keysers met vollen vloedt alomme in de Kerck is doorgebroken." Achteloosheid had hiertoe geleid. Bezwaren van Galenus' tegenstanders tegen de woorden „geheel verval," worden door aanhalingen uit Menno en Dirck Philipsz weerlegd. De woorden uit Matth. 16 : 18 en 28 : 20 kunnen betrekking hebben op de onzichtbare kerk of ook bewijzen, dat na de tijden van den afval Christus zijne kerk weer zal herstellen. Het laatste is het meest waarschijnlijk. Het herstel der vervallen kerk kan niet geschieden zonder expresse goddelijke autorisatie.

In het laatste gedeelte wordt nu aangetoond, dat geen der verschillende kerken, die heden ten dage bestaan, zich op zulk eene goddelijke lastgeving kan beroepen. Ieder der Reformatoren heeft naar zijn beste vermogen, naar zijn beste kennis, uit de H. Schrift geput, de Kerk trachten te herstellen. Maar met welk resultaat? Dat men nu werkelijk kan zeggen: „daar is *de* ware zichtbare Kerk van Christus?" Geenszins. Maar men heeft zich toch gehouden aan de Heilige Schrift? Ongetwijfeld. Maar dat mag niet gelden voor bewijs van onfeilbaarheid. 't Resultaat wijst immers uit, dat ze in hunne opvatting en toepassing van de woorden der Schrift zeer uiteenloopen. Hieruit blijkt dus, dat er meer vereischt wordt dan de bewering van zich op de Schrift te gronden.

Hoe staat het nu met de Doopsgezinden? Is er in de berichten over hun ontstaan eene aanwijzing, dat zij gebouwd hebben op goddelijke autoriteit? Integendeel. Door Galenus wordt aangehaald de bekende brief van de Zwitsersche broeders aan die van Keulen, waarin het ontstaan der doopsgezinde gemeente wordt beschreven, het aandoenlijke simpele verhaal, hoe„ Uldrik Zwingli, Coenraed Greble en Felix Mansch, alle drie vast seer geleerde Mannen," tot verwerping van den kinderdoop en tot de verplichting van den doop op belijdenis kwamen. Hoe Zwingli voor de gevolgen terugdeinsde. Hoe Juriaan Blauwrock, „een slechte eenvuldige Paep," zich bij Coenraed en Felix aansloot. „Ende het heeft hem begeven, dat sy by malkander zijn geweest, nadien den anghst grootelijcks op haer heeft gelegen: soo hebben sy Godt in den Hemel aangheroepen, dat hy haer barmhertigheydt wilde bewijzen. Doen is Jorian op-ghestanden, ende heeft om Godts wille gebeden den Coenraed, dat hij hem wilde dopen: ende dat heeft hy ghedaen. Namaels heeft hy die anderen oock

gedoopt." Voorts wijst GALENUS op de bekende getuigenis van MENNO, waarin deze spreekt van zijn zwaren zielestrijd vóór zijn uittreden uit het Pausdom.

Beide voorbeelden wijzen genoegzaam aan, hoe hier wel van innerlijken drang des gemoeds, maar geenszins van eenige expresse autorisatie van Godswege sprake is. De doopsgezinde gemeenten kunnen dus, evenmin als de andere kerken, aanspraak er op maken de ware kerk van Christus te zijn in denzelfden zin als waarin de eerste apostolische Gemeente dat mocht doen.

Maar waartoe diende nu eigenlijk deze geheele uiteenzetting? Wat volgde er uit al deze dingen? Niet, dat al die reformatiën, met zooveel inspanning en opoffering tot stand gekomen, niets waren dan zoovele vergissingen, zoo niet erger. Allen hadden immers gebouwd op het ware Fundament, allen hadden zich gehouden aan de Heilige Schrift, allen hadden gehandeld uit drang des gemoeds en in eenvoudigheid huns harten. Neen, de XIX art. moesten dienen om klaar voor oogen te stellen, dat, dewijl men geen bewijs van goddelijke last of commissie kon toonen, men zich nu ook niet verbeelden moest de ware kerk te zijn. De dienaren moesten niet vergeten, dat ze niet gelijk stonden met de leeraars en opzieners der eerste apostolische Gemeente. Hun ontbraken alle recht en bekwaamheid om te handelen met goddelijk gezag. Wie waarborgde, dat zij de ware leer verkondigden? Van waar hun recht om alleen te mogen spreken in de onderlinge samenkomst? Op welken grond weerden zij anderen, niet minder vroom van leven dan zij, van het avondmaal?

Het was geenszins GALENUS' doel de ambten en ceremoniën uit de gemeente te lichten. Deze konden haar nut hebben, mits ze zeer omzichtig werden bediend, zonder eenige aanmatiging van autoriteit. Onder dit voorbehoud

diende men zich zooveel mogelijk te gedragen conform de eerste instelling. En wel:

1. ten opzichte van het leerambt.

In de eerste gemeente waren er bijzondere leeraars met goddelijke autoriteit. Naast deze echter traden de gewone broeders op om al naar hunne gaven iets bij te dragen tot algemeene stichting. De tegenwoordige leeraars konden zich niet beroepen op goddelijk gezag. Het was dus een eisch, dat particuliere broeders, die, onbesproken van wandel en toegerust met genoegzame kennis, door de gemeente waardig gekeurd werden het woord te voeren, daartoe in de gelegenheid werden gesteld.

2. Op gelijke wijze was het gelegen met de ceremoniën, met Doop en Avondmaal. Beide waren het geboden van Christus. En alle conscientiën zouden aan hunne onderhouding zijn gebonden, indien ze nog „conform hun eerste instelling" konden worden gehandhaafd.

Door het verval der gaven was dit niet mogelijk. Hoe dan nu? Behoorden ze nu maar ineens te worden afgeschaft? Geenszins. „Omsichtelijck gepleeght zijnde" zouden ze nog heden ten dage zegenrijk kunnen werken.

De Doop werd in de Eerste gemeente evenals het leerambt bediend èn door bepaalde dienaren èn door particuliere leden. Daar de dienaren heden ten dage goddelijke autoriteit misten, was er geen reden, waarom nu juist aan hen de Doopsbediening zou worden overgelaten. Wilde men dus den schijn van autoriteit vermijden, dan moesten de gewone broeders ook in de gelegenheid gesteld kunnen worden om deze plechtigheid te leiden.

Met het ontbreken van autoriteit verviel ten opzichte van den Doop nog een ander gewichtig punt. In de Eerste gemeente werd de Doop toegediend na afgelegde belijdenis. Deze belijdenis intusschen was niet twijfelachtig of on-

zeker, neen, zij bevatte de ware, onvervalschte leer. Zou het dan nu geen eisch zijn heden ten dage te doopen alleen op de belijdenis van de ware leer? Alsof — en hier vinden we een der verst strekkende gevolgen van GALENUS' beweringen — alsof dat maar zoo gemakkelijk ging! Inderdaad, de meeste hedendaagsche kerken meenden, dat die eisch mocht gesteld worden en handelden desovereenkomstig. Maar mocht dan de belijdenis van de gemeente de ware leer heeten? Met welk recht? Omdat ze getrokken was uit de Heilige Schrift? Maar wie waarborgde de juiste uitlegging? GALENUS was geen kind der 19de eeuwsche kritiek en de gevolgtrekking, dat de Schrift dan ook een niet geheel onfeilbare gids ten leven mocht heeten, kwam natuurlijk niet in hem op. Maar wel volgde uit zijn inzicht voor hem het beslist verbod van de consciëntiën der menschen te binden aan eenige geschreven belijdenis, door menschen opgesteld. Wel stelde hij den eisch van te doopen op die belijdenis, die ieder voor zich uit de Schrift trok. Zoo zou men ook bewaard blijven voor het misbruik, dat van den Doop werd gemaakt, als deze diende tot scheuring en secterij. Men behoorde te doopen, niet tot dezen of genen naam, maar tot Christus den Heere, tot de gemeenschap der Heiligen, waar deze ook verstrooid mochten zijn. Daar kwam nog iets bij. Bij deze verdraagzame behandeling der zaak zouden misschien velen toetreden, die nu door gemoedsbezwaren en niet uit slofheid teruggehouden werden.

Wat het Avondmaal betreft, zoo was 't hiermee nog anders gesteld. Werd in de apostolische gemeente voor leerambt en Doopsbediening goddelijke autoriteit geëischt, dat gold niet voor het Avondmaal. Het was eene huiselijke plechtigheid, die ook werd verricht in de gemeentelijke samenkomst. Wat GALENUS in de wijze van avondmaalsviering heden ten dage hinderde, was al de omslag en de

onwaarheid, waarmede ze gepaard ging. „Waer door 't gebeurt, dat de menschen hier op, als op een voornaem stuck hares Godtsdiensts, al te seer haer verlaten. Meenende veele wat sonderlinghs uytgericht te hebben, alsse soms eens, tweemael, of anderen viermael des Jaers, soo men 't noemt, ter Tafel geweest zijn, onaenghesien dat sy andersins met de dingen des Godtsdiensts haer weynigh bekommeren."

GALENUS drong aan op eenvoud en verdraagzaamheid. Dat men van het Avondmaal niet zou weren vrome Christenen, „die de H. S. voor haer regelmate in leer en leven aennemend den ghekruysten Christum, dat ootmoedige en sachtmoedige Lam, in ware ghelatenheydt en weereloose lijdtsaemheydt navolghen," maar in mindere dingen, de opvatting van geloofszaken betreffende, verschillend dachten. Hiertoe behoorden ook dezulken, die om gemoedsbezwaren zich niet aan den Doop durfden te onderwerpen.

Indien nu dit alles werd opgevolgd, indien er aldus geleerd, gedoopt en avondmaal gevierd werd in eenvoud en verdraagzaamheid, zooveel mogelijk overeenkomstig de wijze waarop dit in de Eerste gemeente geschiedde, dan zou dit naar GALENUS' overtuiging in hooge mate bijdragen tot een sneller verloop dezer tijden van verval, en zou beter de weg bereid worden voor die „tijden van verkwikking," die volgens Hand. 3 : 19—21 „van het aangezicht des Heeren zullen komen," n.l. de tijden der herstelling aller dingen, het Duizendjarig rijk. —

Ziehier de bedoeling van het geschrift, dat oorspronkelijk alleen voor de dienaren bestemd, op de reeds verhaalde wijze in druk gegeven en den volke in handen gelegd was. Het verwekte een storm. Een der schrijvers [1]), die in nog

1) D(ANIEL) Z(WICKER), *De noch staende en triumpherende sichtbare kercke Christi tegens de poorten der hellen.* 1660.

al lijvige geschriften zich ter bestrijding aangordden, heeft de welwillendheid gehad van in een speciaal „registerken" een kort overzicht te geven van de „fouten en misslagen," waaraan de schrijvers zich zouden schuldig gemaakt hebben. Hier zijn er eenige: onoprechtheid, onchristelijkheid, opentlijcke lasteringe, onbeschaemtheid, obstinaetheid, geveynstheyt, dubbelzinnigheid, ongeloof, nieuwe inventiën enz. enz.

Een vriend, die mij mijn feilen toont.... Maar laat ik niet schertsen. Er was ontegenzeggelijk ook ernstige bezorgdheid in de bestrijders. Wel mag veel op rekening gesteld worden van de verwarring tusschen zichtbare en onzichtbare kerk, maar GALENUS' stellingen druischten toch ook in tegen menige voorstelling, die den menschen lief was en waaraan zij behoefte hadden. In den roep, dat hij alles op losse schroeven zette, mocht veel ondoordachts en onoordeelkundigs liggen, het valt niet te ontkennen, dat er een deel waarheid in stak. Het is nu eenmaal een eigenschap van den vrome, dat hij behoefte heeft aan vastheid, aan vaste ordeningen, aan een vaste leer. En dat die behoefte vooral zich liet gelden bij GALENUS' tegenstanders, mag ons in die 17de eeuwsche vromen niet verwonderen. Godsvrucht des harten geldt zeker meer dan het lid zijn van eenig kerkgenootschap, maar dat GALENUS' onbepaalde verdraagzaamheid gevaarlijk dreigde te zijn voor het zelfstandig bestaan der Doopsgezinden, is misschien niet minder waar. Waar men nog heden ten dage ducht voor vervloeiïng van christelijke gemeenten, past ons met het oog op de onverzettelijkheid, die bij onze rechtzinnige broeders der 17de eeuw uit soortgelijke vrees voortkwam, voor het minst een zacht oordeel. In zulk eene bekommering voor practische gevolgen ligt mijns inziens meer het zwaartepunt der bestrijding dan in de verschillende bijbel-

teksten, die tegenover de door GALENUS aangehaalde plaatsen werden te pas gebracht. Vrees voor practische gevolgen, bovenal voor wanorde in de gemeente. „Dat alle dingen met orde geschieden," was het richtsnoer, waaraan zij zich wilden houden. Of ze het altijd deden, is eene andere vraag. Genoeg, de wil daartoe bestond. Vóór alles orde. Deze overweging deed hen misschien reeds in de prediking van het Duizendjarig rijk een Munstersch tintje ontdekken. Maar niet alleen practische overwegingen spraken hier. Mocht men alle ordeningen prijsgeven, alsof God, God zelf er geene had bepaald?

Dat GALENUS' welsprekende verdediging van de denkbeelden der Collegianten krachtig moest bijdragen tot versterking van dit genootschap, lag voor de hand. Van de tegenstanders was dit wel de zwaarste grief, dat door GALENUS' artikelen de doopsgezinde gemeente gevaar liep te ontaarden in de „Ooghluykende Kerk" der Collegianten. De lieden van rust en orde hadden niet bijzonder veel sympathie voor deze vromen. Het was volgens hun zeggen een vreemd mengelmoes. Men trof er aan „allerley slag van menschen, die zig de openbare Kercken onttrokken, Duyzen-jarig-rijk- en vyfde Monarchys-gezinden, Socinianen, Jacob Bhoëmisten, ingebeelde Propheten, Dromen- en gezigten-ontfangers, Mystike Philosophen, Geestdryvers, Quaakers, en zulke, die men konde opvinden tegen hunne wel eer aangenomene Godsdienst misnoegd te zijn." Men wist te vertellen van vreemde dingen onder die Collegianten. Door GALENUS' wachten op „openbaringen, mirakulen en extraordinare Goddelijke commissiën" tot herstel van den godsdienst raakte het volk op hol. Zoo zou er een Collegiant geweest zijn, „genaemt JACOB SIMONS, dewelke tot de Moeder van GALENUS te gast zijnde, gelijk als in een optrekkinge van sinnen, sich inbeeldende de throonen te

sien, en met verandring van stemmen dan zelfs als in Gods plaats verscheyden dingen te propheteeren, onder anderen ook seggende: D. GALENUS dient my ook recht, ende veel andre dingen meer." Sommigen zouden dit beschouwd hebben als iets bovennatuurlijks, maar anderen vonden, „datter een boeverietje onder was."

Een andere Collegiant, een zekere PIETER PLOKHOY, zou de veelwijverij geleerd hebben, „met de Schrifture beweerende, dat men soo veel Vrouwen mach hebben als men kan voeden."

Zulke verhalen [1]) leeren ons natuurlijk slechts weinig over de Collegianten zelf, maar wel hoe de tegenstanders over hen oordeelden. Wat moest er worden van de kerk, als zulke menschen nu maar vrijelijk in de gemeentelijke samenkomsten het woord mochten voeren? Wat, als zulke leeringen op gezag van Gods woord werden verkondigd?

GALENUS' artikelen hadden een scheur in den dijk gemaakt. Men zou zorgen, dat er tijdig in voorzien werd, om erger dingen te voorkomen. GALENUS had het gezag der confessie bestreden. Men zou trachten op dat stuk tot meerdere vastheid te geraken.

In Mei 1660 werd aan alle gemeenten van Zuid- en Noord-Holland eene oproeping gezonden om tegen den 18den Juni naar Leiden 2 à 3 dienaren af te vaardigen, „met schriftelijke last om sodanigen goddelijken raat te geven, waar door Christi rijke mochte opgebouwt en in vrede gehouden worden." [2])

Op de agenda stonden o. a. de volgende punten:

1. Uit de bestaande belijdenissen eene algemeene confessie samen te stellen.

---

1) *Lammerenkrygh anders mennon. kercken-twist*, 1663.

2) *Verhael van 't gene verhandelt ende besloten is in de bijeenkomste tot Leyden van eenige Leeraren en Diaconen, die men Vlamingen noemt in Juni* 1660.

2. „Of niet alle Leeraren het geloove, in de geapprobeerde Confessie vervat, schuldig zijn toe te staan, oprechtelijk te leeren, en alles wat daar tegen strijd te vermijden?"

3. „Hoe men sodanige Dienaren der vereenigde Vlaamsche ende Duitsche Gemeenten zal aanmercken, tolereeren of niet tolereeren: dewelke zich in een andere Gemeente buyten onze vereenigde, onderstaat te Prediken?"

4. Een gelijke vraag met het oog op aangesloten gemeenten, die een leeraar voor zich laten prediken, „die met onze vereenigde Gemeentens noch niet en is bevredigd."

5. „Hoe men sich zal dragen tegens zodanige Leeraren, die daar voor bekent zijn, datse ontkennen een sichtbare Kercke Christi op aarden? Of zoodanige Leeraren in hare diensten mogen erkent worden, die de Gemeente daarse onder dienen voor geen sienelycke gemeente Christi en erkennen; en zelfs oock niet en verstaan, dat se wettelijck en uit kracht van Gods woord tot haren dienst zijn verkoren ofte beroepen: en derhalven, soo sy verklaren, met kommer den naam van Leeraars te dragen; of men haar niet billik van haar dienst behoort te ontslaan, en alsoo van haar kommer te ontlasten?"

6. Maatregelen tegen „alle Sociniaansche leere, of iets daar na smakende."

9. „Hoe men sich dragen sal, wanneer een Persoon, buyten de Doopsgesinde in de bejaartheit gedoopt, geschickt ende onopsprakelijk van leven sijnde, bij ons een Lidtmaat verzoekt te zijn, zonder bij onze Gemeentens gedoopt te worden."

Om niet te breedvoerig te worden, laat ik de overige der 18 punten rusten.

Dat een beschrijvingsbrief, die zich zulk een sarcastischen toon veroorloofde als het slot van punt 5 voerde, berekend was voor eene vergadering, die aan GALENUS' denkbeelden

weinig sympathie schonk, ligt voor de hand. De opstellers werden door den uitslag dan ook niet teleurgesteld.

Op de vergadering, die vier achtereenvolgende dagen duurde en gepraesideerd werd door den bekenden THIELEMAN VAN BRAGHT, leeraar te Dordrecht, werden de verschillende vragen in zeer behoudenden zin beantwoord.

Met betrekking tot de vijfde vraag werd besloten, dat men zulke leeraars „zal beletten in andere plaatsen komende, 't publicq prediken, ieder in sijn vergaderplaats, zoo veel doenlijk is."

Vrij naïef werd daarop gevraagd, „of er iemant is, die sulke personen weet." En nadat GALENUS ABRAHAMSZ en DAVID SPRUYT waren aangewezen, werd besloten vier mannen „uyt en van wegen dit Collegie te ordonneeren met schriftelijke sendinge, om aan de twee voornoemde vrienden eerst bekent te maken den kommer des gemoets 't welk dit Collegie over haar heeft: zoose haar tot geen afstand laten bewegen, zoo zalmen dan voortgaan, ende de voornoemde kommer over deze vrienden ook bekent maken aan de Dienaarschap van Amsterdam: mits verzoekende dezen kommer aan de Gemeente te kennen te geven, ende haar voor te stellen: ofze niet neffens ons en zouden konnen verstaan ende inschicken, dat de twee voornoemde Personen haar daarover dienden te bekennen, ende van die meninge af te zien: of anders, datse behoorden in hare Gemeentelijcke diensten van regeeringe, inspraak, ende bestemminge der gemeentelijke zaken te rusten, tot nader vergenoeginge."

Den 24sten Juni verschenen nu de vier afgevaardigden te Amsterdam om hun opdracht te volvoeren. Noch bij GALENUS en SPRUYT, noch bij de gemeente vonden ze een gunstig onthaal, zoodat ze gedwongen waren onverrichter zake terug te keeren. De volgelingen van GALENUS bleken van de bemoeiingen der „buitenmannen" (dienaren uit andere

gemeenten) weinig gediend. Op de collegiën, die met het oog op eene aanstaande verkiezing van dienaren druk gehouden werden, werd met veel verontwaardiging over deze „synodale besluiten" gesproken. 't Was een inbreuk maken op de souvereiniteit der gemeente, gewetensdwang, met de traditiën der Doopsgezinden in strijd. In Januari 1661 ontboden de Oude dienaren nogmaals de buitenmannen om nogmaals te trachten hun boodschap ingang te doen vinden bij de gemeente. 't Succes was zoo mogelijk nog geringer. De burgemeesters, door de Collegianten van hunne komst onderricht, verboden hun de „gemeentelijcke inspraek." Zij bleven intusschen aandringen en verzochten van het gemeentebestuur een commissaris, die dan de onderhandeling zou bijwonen. De burgemeesters bleven echter onverzettelijk, vermaanden hen tot verdraagzaamheid en zonden hen ten slotte heen met eene berisping over hun overtreden der placcaten, daar ze voor hunne leidsche vergadering hadden nagelaten vergunning aan te vragen.

Het jaar 1661 schijnt voor den algemeenen toestand niet ongezegend te zijn geweest. Ernstige conflicten kwamen niet voor, en de gemoederen kwamen in zooverre tot rust dat in 't begin van 't volgend jaar, den laatsten Januari, door de wederzijdsche dienaren een Concept van verdrag werd aangenomen van den volgenden inhoud:

„Alsoo sware onlusten onder onse Ghemeente zijn gheresen, soo is 't dat de Dienaren om de selve, soo veel doenlijck is, te weeren, ende gheheel wech te nemen, onder malkander goedt ghevonden hebben:

Eerstelijck wederzijds malkander van herten te vergeven al het ghene, waer door d'een de ander oyt soude mogen ghequetst ofte bedroeft hebben.

Een yegelijck den anderen in liefde op en aan te nemen, soo als tegenwoordigh een yegelijck onder haer bestaet in

leere, leven en gevoelen: Alsoo nochtans, dat daer door den eenen zich des anders ghevoelen niet deelachtig maekt, ende voor het zijne aenneemt: maer door onderlinghe verdraeghsaemheydt de liefde de overhandt laet hebben. Zijnde wederzijds het voornemen malkander te ontmoeten, soo veel behoudens een goede conscientie geschieden kan.

En verstaen de ondergheschrevenen, dat de ghene, die of nu ofte in toekomende in den dienst sullen treden, haer ghelijcke conditiën behooren te onderwerpen."

Dit Concept van verdrag vond, behoudens een enkele uitzondering, bij de gemeente veel bijval. Onder groote opkomst werd het Avondmaal gevierd.

Zoo schenen dan de rust en de vrede teruggekeerd in de grootste doopsgezinde gemeente van Amsterdam. Doch wie er zich mede gevleid had, zag zich weldra deerlijk teleurgesteld. Reeds in de volgende maand waren de partijen weer in strijd. De vrede werd verstoord door wat nog wel heden ten dage gewoon is kwaad bloed te zetten, de verkiezingen. De verkiezing, die nu gehouden werd, was al sedert Oct. 1660 uitgesteld. Niet gewend als men destijds was aan wat men heden kiesvereenigingen noemt, was er groote ergernis ontstaan over het ageeren der Collegianten, die in hunne bijeenkomsten zich solidair verklaard hadden om bij de verkiezing voor leden van den kerkeraad alleen op hunne eigene candidaten te stemmen. De hierom uitgestelde verkiezing zou dan nu in Febr. '62 gehouden worden. De vraag was nu: hoe zou ze plaats hebben? Zouden alle leden stemmen, of de dienaren alleen?

Galenus, die tweederden van de broeders op zijne hand had, wenschte het eerste. De Oude dienaren, die in den kerkeraad acht stemmen hadden tegen Galenus vijf, waren voor het laatste. Na lang over en weer praten kwam men tot het volgende vergelijk: beide partijen zouden ieder 8

personen nomineeren, waaruit wederzijds door de tegenpartij 4 namen zouden worden uitgekozen (2 voor predikant en 2 voor diaken). Op deze wijze zouden dan de 8 vacante dienarenplaatsen evenredig worden vervuld. Voorts werd bepaald, dat de nieuwgekozen dienaren in de leer zouden worden beproefd door den ouden TOBIAS GOVERTSZ VAN DEN WIJNGAARD en door IEYE IEYES. Werd er een gewraakt of bedankte er iemand, dan zou die plaats worden aangevuld door de partij, waartoe deze behoorde.

Het slot der verkiezing was, dat door de partij van GALENUS tot predikanten werden gekozen PIETER VAN LOCREN en de koster GERRIT KOCK, tot diakenen JAN LUYTROEP en WILLEM SPRUYT. De door de Oude dienaren gekozen leeraren waren IZAÄK VAN VREDE en SAMUEL APOSTOOL. Dat deze mannen allen heftige partijgangers waren, sprak van zelf. Ieder was in zijn soort plus royaliste que le roi. Vooral VAN VREDE, die reeds bij de behandeling van het Concept van verdrag hierop aanmerkingen had gemaakt, en APOSTOOL betoonden zich verre van genegen om bij eene slappe verdraagzaamheid te berusten. Onverschilligheid tegenover de belijdenis der gemeente had in de laatste jaren genoeg voorgezeten. Zij zouden nu wel zorgen, dat de eerbied voor de gesmade confessie werd hersteld.

Hoewel er voorshands geen sprake was van hevige conflicten, maakte toch gebrek aan wederzijdsche inschikkelijkheid, hoogstwaarschijnlijk ook een tartende, uitdagende toon den toestand steeds meer gespannen. Zoo werd de grond gelegd voor gebeurtenissen, die krachtige beletselen zouden blijken voor een vredig verloop der zaak. Ik bedoel het strijd voeren op den kansel. Het schijnt eenige malen voorgekomen te zijn, dat een leeraar des namiddags den invloed van leerstellingen trachtte te bestrijden, die des morgens door zijn collega waren verkondigd. Het is zeker,

dat GALENUS hiermede begonnen is. Over den datum luiden de bescheiden verschillend. Den 15 Oct. '62, 15 Nov. '62 of 15 Nov. '63 zou SAMUEL APOSTOOL, predikend over 2 Cor. 7 : 1, hebben geleerd: „dat niemandt soo verre in het reynighen en quam, dat hij niet altijdts noch meer te reynighen hadd', ende dat onse volstreckte reyniginghe ofte rechtveerdigmaekinge geschiedde door de Voldoeninghe Jesu Christi, die de eenigh verdienstelijcke oorsaek onser saligheydt is."

GALENUS, wiens moralizeerende vroomheid door deze orthodoxe leer verontrust was, zou des namiddags hebben gezegd, „dat dit een verleydelycke leere was, die de menschen sondepeuluwen onder 't hooft en elleboge leyde, datse Christum tot een dienaer der sonde maeckte, datse als een Egyptischen rietstaf den menschen, daer op leunende, in den dag des Oordeels door de lendenen soude booren, datse alle banden van Godsaligheyt verbrak." Dit feit, zeker terecht betreurd door de vredelievende leden van beide partijen, was voor de tegenstanders van GALENUS een ware triomf. Het koren, op zoo onverwachte wijze op hun molen gelegd, werd met gretigheid aanvaard. Daar had men nu den man, die zoo mooi kon spreken van liefde en verdraagzaamheid, maar bij de eerste de beste gelegenheid zijn jeugdigen collega op zoo heftige wijze te lijf ging! Zeggen en doen liep en toch wel eens op zonderlinge wijze uiteen!

Daar de zaak aldus door de tegenstanders zeer breed werd uitgemeten, moeten ook wij er eenigszins langer bij stil staan dan haar eigenlijk gewicht het eischt. De vraag was: is door deze gebeurtenis het Concept van verdrag geschonden? De tegenstanders bevestigden het uit alle macht. De Galenisten beijverden zich het te ontkennen. Vooreerst beriepen ze zich op het feit, dat wat GALENUS

leerde nu reeds 15 jaar lang uitsluitend in de gemeente geleerd was. Dit argument, op zich zelf waarschijnlijk slechts ten deele waar, was als argument bovendien uiterst zwak. Ontegenzeggelijk was APOSTOOL's prediking meer overeenkomstig de oorspronkelijke confessie. Bovendien de vraag was niet de meerdere of mindere mate van orthodoxie van GALENUS' woorden. Daarom werd er dan ook een tweede argument bij gevoegd, dat meer de kwestie zelf trof. Er was volgens de Galenisten groot verschil in de wijze, waarop men elkanders leer bestreed. GALENUS' bestrijding met woorden behoefde, getuige het voorbeeld der Collegianten, geen vijandschap te verwekken. Ze verbrak de broederlijke gemeenschap niet. Zijn gevoel van verdraagzaamheid kwam op tegen het elkander uitsluiten van het avondmaal om den wille van leerverschil. Ontegenzeggelijk was er in dit argument veel waarheid. Maar toch kan ik de bewering der tegenstanders niet dan toestemmen, dat het Concept van verslag, welks vage termen tot zooveel verschil van opvatting aanleiding gaven, dan ook niet geëigend was om de grondslag van duurzamen vrede te zijn.

Meer recht dan door hem te verdedigen doen wij aan GALENUS dan ook door zijne daad te verklaren. In tweeërlei opzicht week hij af van zijne mededienaren: 1. in zijne min of meer theoretische opvatting van het verval der Kerk en de daarmede samenhangende onbepaalde verdraagzaamheid; 2. in zijne practisch-religieuze gevoelens, die bijzonder gericht waren op de verantwoordelijkheid van het persoonlijk leven. Dat in zijn bovengenoemden strijd met APOSTOOL deze twee zijden in botsing kwamen en de laatste over de eerste zegevierde, was zeer zeker eene inconsequentie, maar tevens een bewijs, dat hij beter was dan de uiterste consequentie zijner theorie. Hoe eerbiedwaardig ook zijn strijd voor verdraagzaamheid mocht zijn, het feit dat

zijne godsdienstige overtuiging een enkele maal de overhand op deze verkreeg, mag hem niet euvel worden geduid. Het was een teeken, dat zijne verdraagzaamheid geene onverschilligheid mocht heeten.

Intusschen bleek deze wijze van strijdvoeren gelukkig een voorbijgaande episode te zijn. Maar hoewel men elkander nu voortaan op den kansel met rust liet, daarmede was de nawerking er van niet verdwenen. Duidelijk was weer gebleken, hoe ver men van elkander stond in de opvatting van gewichtige leerpunten. Van weerszijden waren klachten geuit over afwijkende denkwijzen. Wilde men tot klaarheid komen, dan moest eene uitspraak gedaan worden door scheidsrechters, die eenige bevoegdheid hadden om zich in zulke zaken uit te spreken.

Galenus daagde Apostool uit tot een twistgesprek ten aanhoore van de leden der gemeente, aan wier beslissing zij zich zouden onderwerpen. Apostool weigerde, doch stelde voor „te confereeren ter decisie der buitenmannen." Dat het Galenus was, die op beslissing door scheidsrechters aandrong, werd door zijne tegenstanders weer breed uitgemeten als inconsequentie. Zeer zeker met een schijn van recht. Wanneer er volgens de XIX artikelen geene zichtbare Kerk was met eene ware leer, dan scheen het zeer zeker inconsequent om met erkenning hiervan toch aan eenige uitspraak over eens anders leer bindende waarde toe te kennen.

Evenwel we moeten hier goed onderscheiden. Galenus' belofte om zich te onderwerpen aan de uitspraak van de leden der gemeente sloot geenszins in zich erkenning van hunne autoriteit in geloofszaken. 't Was veeleer bedoeld als eene uitspraak van kerkelijke orde. Apostool en van Vrede hadden Galenus telkens verweten dat hij afgeweken was van de belijdenis der gemeente. Aan de gemeente

derhalve de uitspraak of dit zoo ware, en zoo ja, of ze hem dan langer als dienaar wou dulden. Hierover mocht de gemeente oordeelen, de buitenmannen niet. Op APOSTOOL's tegenvoorstel in te gaan, was dus voor GALENUS onmogelijk. Dat intusschen bij de keuze van scheidsrechters aan weerszijden het persoonlijk belang toevalligerwijze met de beginselen samenging, is een verschijnsel dat helaas meer voorkomt.

Evenwel, in een geheel ander opzicht nog verergerde de klove door andere dan principiëele verschillen. Bij den strijd over beginselen voegde zich de teere kwestie over de administratie. De zaak was deze, dat de in Febr. 1662 gekozen dienaren zich beklaagden over achteruitzetting in het beheer der geldmiddelen. Zich beroepend op de oude gewoonte, verklaarden de Oude dienaren, dat de administratie geheim was, en weigerden zij hunne nieuwgekozen collega's inzage te geven van de boeken. Hoewel onder protest der Oude dienaren, kondigden nu de Galenisten den 11den Maart 1663 eene broedervertoeving af, die 's middags ook plaats had. Op deze vergadering, waar het nog al onstuimig toeging, werd eene „acte van autorisatie" opgesteld, die aan eene commissie opdroeg te bewerken, dat in plaats van geheime eene „algemeene" administratie werd ingesteld. Men beriep er zich op, dat de gemeentelijke regeering der Doopsgezinden „populair", wij zouden thans zeggen „democratisch" was. Overal in andere gemeenten, ook waar vroeger separate administratie was geweest, was thans algemeen beheer. De oudheid der geheime administratie mocht niet gelden. Vooreerst, ze was nooit vastgesteld, maar met het oog op de in den beginne geringe middelen eenvoudig geduld. Voorts, er had verandering plaats gehad in de wijze van administratie. Berustte ze aanvankelijk onder slechts één man, na diens dood was ze gekomen in handen van zijn zoon en

zijn zwager, daarna in die van een college van vijf personen (1653). De acte, waarop deze vijf waren aangesteld, was niet meer dan een provisioneel concept geweest. Nu er twee van hen waren overleden, hadden de dienaren of anders de broeders het recht om de overgeblevenen al of niet te continueeren, hun college al of niet uit te breiden. De voorstanders der algemeene administratie beoogden niet iets te genieten van de middelen. Ze behoorden immers grootendeels tot de welvarenden. Werd intusschen hun eisch niet ingewilligd, dan zou de separate administratie wel eens nadeelig voor de gemeente kunnen blijken door het uitblijven van anders voor haar bestemde legaten. Dat al deze argumenten onvoldoende bleken om de Oude dienaren tot toegeven te bewegen, verraadt misschien ook eenige stijfhoofdigheid dezer lieden, maar toont vooral, hoe de strijd meer en meer met verbittering werd gevoerd [1]).

Inderdaad, steeds feller begonnen de partijen zich tegenover elkander te stellen. Beschuldigingen van onrechtzinnigheid werden steeds luider tegen GALENUS geuit. Het kwam zoo ver, dat het Hof van Holland zich in de zaak mengde en een onderzoek er naar instelde, in hoeverre de aanklacht, dat GALENUS sociniaansche gevoelens toegedaan was, waarheid bevatte. De vrijspraak, waarmede dit onderzoek den 14den Sept. 1663 eindigde, was weinig geëigend om de gemoederen tot kalmte te brengen.

En het werd er niet beter op, toen nog op andere wijze de burgerlijke overheid zich in het geschil begon te mengen. En wel wederom ten gunste der Galenisten. Den 10den Januari

---

1) Zie hierover:

van den kant der Oude dienaars: J. v. DIJK, *Noodwendich bericht tot openinge der tegenwoordighe onlusten en geschillen, enz.*

van den kant der Galenisten: *Verdediging van de regeering der Doopsg. Gem. enz.*

1664 namelijk ontvingen de dienaren eene ordonnantie van Burgemeesteren der stad Amsterdam om in het vervolg geene „subtiele quaestiën" op den kansel te brengen en om eene verkiezing te houden, waardoor de twee vacante plaatsen in het college voor de secrete middelen werden aangevuld. Toen na het tegenstribbelen der Oude dienaren eene tweede ordonnantie verscheen, werd den 19den Januari de verkiezing gehouden, waardoor 2 Galenisten tot administrateurs werden aangesteld.

Inmiddels was er iets geschied, dat den strijd, die in den laatsten tijd meest op bijzaken was afgedwaald, weder midden op het eigenlijke veld terugvoerde, het verschil der partijen in zijn juisten stand liet zien en de oorzaak werd der definitieve scheuring. Dat feit was, hoe vreemd het klinken moge, het indienen eener Vredespresentatie. Den 20sten December 1663 werd door de Oude dienaren zulk eene presentatie [1]) aan GALENUS en zijne geestverwanten gedaan. Ze was opgesteld door den ouden TOBIAS GOVERTSZ VAN DEN WIJNGAERT. Dat deze, naar het mij voorkomt een oprecht man, den titel in ernst heeft bedoeld, is waarschijnlijk, al wekt de naam bij ons, die met het verloop der geschiedenis bekend zijn, een glimlach. Het geschrift klaagt, dat het Avondmaal telkens moet worden uitgesteld, daar de geestverwanten van den schrijver zich bezwaard gevoelen om bij het tegenwoordig leerverschil dit te onderhouden. Hoe het bij de wederzijdsche beschuldiging van afwijking van de leer der vaderen noodig is op dit punt tot klaarheid te geraken. Als hoofdzaak geeft het dan eene belijdenis, samengesteld uit „onse algemeyne Belijdenissen waarop wy onder de seer bescheydene en Vaderlijcke Regeeringhe deser Landen goedighlyck zijn getollereert",

1) *Vrede-Presentatie door Tob. Gov. v. d. Wijngaert aen Gal. Abrahamsz.*

n.l. „de Belijdenisse Anno 1626 aen de Gr. Mog. Heeren Staten van Hollant en West-Vrieslandt overgelevert, den Olijftack, de Duytsche en Dortsche Belijdenissen", en stelt het de vraag of de tegenstanders met deze belijdenis kunnen meegaan. Mocht dit het geval zijn, dan waren de opstellers gaarne bereid alles te vergeven en te vergeten, vrede te sluiten en ten bewijze daarvan over te gaan tot de gemeenschappelijke viering van het Avondmaal.

Wat den inhoud dezer belijdenis betreft, zij het mij vergund alleen dit op te merken, dat de verschillende artikelen over drieëenheid, zondeval, voldoening, zichtbare gemeente, waterdoop, avondmaal, ban, laatste oordeel ongetwijfeld afwijken van wat door GALENUS op al deze punten was geleerd, en, getrokken als ze waren uit vier oude belijdenissen, zeer zeker meer aanspraak konden maken op orthodoxie. Mochten GALENUS en de zijnen, gelijk hunne tegenstanders beweerden, zich beroepen hebben op de rechtzinnigheid hunner leer, dan zoude deze Vredespresentatie een geschikt middel zijn geweest om hun den mond te snoeren. Intusschen zou een dergelijk beroep, hoezeer het niet onmogelijk is dat een enkele Galenist zich soms aan zoodanige inconsequentie heeft schuldig gemaakt, te veel in strijd zijn met de strekking der XIX artikelen, dan dat het mag gelden als handelwijs der Galenisten als geheele partij.

Van de indiening dezer Vredespresentatie kan dan ook niet worden gezegd, dat ze de tegenpartij bij het woord vatte, haar met haar eigen wapenen bestreed. Allerminst was het een ernstig zoeken naar vrede, daar men hierbij immers iets van eigen eischen laat vallen. En hier werd veeleer met vollen nadruk zonder eenige concessie eigen standpunt gehandhaafd.

Zondag aan Zondag werd nu door de Oude dienaren bij

GALENUS op toegeven aangedragen. Evenwel met geen gevolg. Hoewel ik niet lees, dat hij zich ronduit met de artikelen dezer belijdenis oneens verklaarde, weigerde hij toch standvastig ze te onderteekenen. De waarde van den inhoud der belijdenis in het midden latend, bestreden hij en de zijnen het goed recht van den eisch der tegenstanders.

Hiermede kwam men terug op de kern der zaak, de vraag naar het gezag der belijdenissen. Door GALENUS en de zijnen werd bestreden 1. dat de belijdenissen algemeen zouden zijn, 2. dat ze den grond vormden, waarop de tolerantie rustte. Wat het eerste betreft, wezen ze op het reeds vermelde feit, dat sommige leeraars bij de aanvaarding van hun dienst hun eigen belijdenis hadden voorgelezen, en dat de „Olijftack" in elk geval volstrekt geen aanspraak maakte op bindend gezag, getuige het rijmpje in de Inleiding afgedrukt:

Dat het is verboden werck,
Als men wil in Christus Kerck
Regels maken en die setten
Boven of bij Christus wetten.

Wat de bewering aanging, als zouden de belijdenissen grondslag van tolerantie zijn, zoo kon hier alleen sprake zijn van die van 1626. Van de drie overige durfden de tegenstanders zelven het niet staande houden. Maar ook ten opzichte van de eerste was de bewering onjuist. Deze belijdenis was wel aan de Staten overgeleverd, maar niet om daardoor te strekken tot grondslag van tolerantie aller Doopsgezinden. Wat toch was het geval geweest? JAQUES OUTERMAN, Vlaamsch leeraar te Haarlem, was door zijn hervormden collega ACRONIUS beschuldigd van onrechtzinnigheid ten opzichte van de drieëenheid. Verschillende Vlaamsche gemeenten hadden toen eene verklaring aan de

Staten gezonden, waarin ze hunne gevoelens over dat leerstuk beleden. Vooreerst bestond nu deze belijdenis uit slechts twee artikelen. Doch bovendien was er van de zijde der Staten nooit eene formeele „acte von approbatie of disapprobatie" verleend.

Radicaler nog dan deze argumenten, wier waarde ik in het midden laat, schijnt mij de bewering, dat het gezag der belijdenissen toch altijd afhing van het gewicht, door de gemeente er aan gehecht, en dat, afgezien van de traditie, dat de gemeenten over allerlei zaken door stemmenmeerderheid besliste, het ook het meest logisch was, dat beslissingen over kwestiën in hoogste instantie van het oordeel der broederen afhingen. In plaats dat dus de door de Oude dienaren samengestelde belijdenis als juiste toetssteen mocht gelden in het loopend geschil, achtte GALENUS het veeleer geraden de gemeente zelve uitspraak te laten doen. Nochtans zou hij liever zien, dat men de geheele zaak liet op den voet, waarop het Concept van verdrag van 1661 haar gebracht had [1]).

De partij van TOBIAS GOVERTSZ hield echter strak haren eisch staande. Het Concept van verdrag, volgens hun zeggen lang niet met zooveel bijval aangenomen als de Galenisten voorgaven, was allerminst geschikt om grondslag van duurzamen vrede te zijn. GALENUS' optreden tegen APOSTOOL had niet alleen dat concept geschonden, maar bovendien het wankelbare van den daarop rustenden vrede getoond. Het kwam er nu op aan te weten, wat men aan elkaar had. Het verschil te bemantelen was onmogelijk en ongewenscht. TOBIAS GOVERTSZ' belijdenis onderteekenen of hunne bediening neerleggen, een derde bestond er voor de

---

1) *Aanmerkingen op de soo-genaemde vrede praesentatie door Tob. Gov. v. d. Wijngaert aen Gal. Abr.*, pag. 13 en 14.

Galenistische dienaren niet. Eene gemeente, waar volgens tweeërlei belijdenis werd gepredikt, kon niet in ruste bestaan. [1])

Men beriep zich op GALENUS' eigen standpunt van 1649. Het door hem opgestelde antwoord op de Vredespresentatie der Waterlanders werd in 1664 op nieuw gedrukt en in ruime mate verspreid.

Toen nu de herhaalde pogingen om GALENUS en de zijnen tot onderteekening te bewegen, waren mislukt, werd den 21sten Febr. 1664 aan GALENUS voorgelezen en den 28sten Febr. schriftelijk overgeleverd eene resolutie, door „meer dan hondert en vijftigh Broederen onderschreven," waarvan de conclusie luidde:

„Dat wij alle die Dienaren die ons geweygert hebben verghenoegen te geven, bestaende in het aennemen der 11 Articulen van hare mede-Dienaren, tot een Vreede-Presentatie uyt onse confessien op ghestelt, aenseggen, dat wij haer niet meer en erkennen voor Dienaren (het zij Predikers oft Diaconen) der vereenighde Vlaemsche, Vriesche en Hooghduytse Doops-gezinde Gemeente, U. E. versoeckende dat U. E. in uw diensten tot nader vergenoeginge gelieft te rusten, en ons vryheyt te geven om onse Godsdienst, in dese onse plaets onverhindert te moghen oeffenen, by weygeringhe van het welcke wij gehouden zullen zijn nader te overleggen, wat ons dienstelyk sal duncken gedaen te worden tot verkrijginge van dit ons gedaen verzoeck."

In hoeverre het overleveren dezer resolutie op den gang van zaken invloed oefende, is mij niet gelukt uit te vinden. Daar het getal onderteekenaars echter vergeleken met dat der leden slechts eene kleine minderheid vormde, is het waarschijnlijk, dat GALENUS hierin niet de stem van de ge-

1) *Verdedigingh der Vrede-presentatie enz.*

meente wilde zien. Een paar maanden later schreef hij dan ook: „Het behoort onse mede-dienaren niet onbekent te zijn, dat noch noyt door de Gemeente decisie gemaeckt is, wie van ons beyde van de Leere ofte Order der selve is afgehweken."

De zaak begon inmiddels naar eene beslissing te neigen. Er waren drie mogelijkheden: vrede sluiten op den door GALENUS voorgestelden voet van onderlinge verdraagzaamheid, het algemeen aannemen van TOBIAS GOVERTSZ' belijdenis, of scheuring. Zooals het nu was, kon het niet langer. Het Avondmaal werd niet meer gehouden, daar de partij van TOBIAS GOVERTSZ zich in haar conscientie bezwaard gevoelde om die teekenen van eenigheid te gebruiken met dezulken, die van de gronden der Zaligmakende Leer waren afgeweken. Daar deze toestand echter niet kon voortduren en de pogingen om de Oude dienaren tot toegeven te bewegen steeds mislukten, begonnen de Galenisten nog sterker op de viering van het Avondmaal aan te dringen.

Daarop werd den 29sten Mei door de Oude dienaren eerst aan hunne mededienaren en daarna aan de broeders voorgelezen een schriftelijk voorstel van den volgenden inhoud:

„Nadien seer sware oneenigheden onder onse Ghemeente geresen zijn in 't stuck der Leer en Order onser Gemeentens, soo is 't dat wij ons verklaren, gelijck wy ons voor desen meermaals verklaart hebben: dat wy verstaan, dat de ghemelde oneenigheden eerst behoorden weggenomen te worden, eer wij met malkanderen waarlijk eenigheyt konnen houden: en wenschten derhalven van herten, dat sulcks mogt bevorderd worden, opdat wij eenigh tot de onderhoudinge van het Avondmaal des Heeren mogten komen, waar na wij hertelyck verlangen; maar nadien 't de Vrienden nochtans gelieft, sonder dit te bewercken, staande de bewuste oneenigheden in de Leer en Ordre onzer Gemeentens, het H. Avondmaal des Heeren voort te setten en te

houden, soo hoopen wij ons met lijdtzaamheyt te wapenen, en geduldigh sulcks te lijden: indien de Vrienden maar ons (ghelijck wij haar dan sullen doen) vrijheydt gelieven te laten, dat wy (namelyck die Dienaren die de bekende vrede-presentatie hebben ghedaan, met die Ledematen, die deselve approbeeren) onverhindert sonder door yemants toetreden of anders gequetst te sullen worden, des Heeren Avondmaal vreedigh moghen onderhouden."

Op dit vrijwel als eene oorlogsverklaring klinkend stuk werd door GALENUS een tegenvoorstel opgesteld, dat hij den 1sten Juni aan de broederen trachtte voor te lezen. Daar hij hierin echter door APOSTOOL en VAN VREDE werd verhinderd, gaf hij het in druk uit. De verschilpunten zooveel mogelijk wegdoezelend, bevat het een warm pleidooi voor verdraagzaamheid. Volkomen overeenstemming in de opvatting van verschillende leerstukken was onmogelijk en zou steeds blijken dat te zijn. Als men voor eenigszins afwijkende denkwijze geene speelruimte liet, was duurzame vrede in de toekomst nog veel minder denkbaar.

't Mocht intusschen niet baten. De Oude dienaren namen met GALENUS' vage bewoordingen geen genoegen. Zoolang ze geene klare geloofsbelijdenis ontvingen, zouden ze steeds vreezen voor adders onder het gras.

Den 12den Juni had eene laatste onderhandeling plaats. Van de zijde der Oude dienaren werd voorgesteld alle oudsten van Holland uit te noodigen tot het geven van eene beslissing. Toen deze voorslag door de Galenisten, gelijk voor de hand lag (zie boven bl. 23, 24), werd afgewezen, verlangde de oude partij afscheiding. Zij verzochten,

„dat de vrinden ons onverhindert die vryheyt geven, die zij in dese onse plaats genieten willen, te weten om onverhindert het Avontmaal te laten houden, Sondag om Sondag te mogen predicken, Broederlicke Handelingen son-

der belet alleen te mogen houden, verkiezingen vrij te mogen doen, op bysondere dagen Kamerdag en bysondere koster te mogen houden, de goederen a Rato der armen te deelen, in Somma in alles gescheyden te zijn, maar beurt om beurt eene plaats gebruykende en daertoe even groote vrijheyt genietende."

Toen de partij van Galenus ook hiertoe ongenegen bleek te zijn, zagen de onbevredigde broeders (vijf à zeshonderd) naar een eigen vergaderplaats uit. Een pakhuis, staande in de Oude Teertuinen, werd gehuurd en voor den predikdienst ingericht. Aan de buitendienaren werd het verzoek gedaan om bij de uitgewekenen in den dienst te willen voorzien. En toen nu den 19den Juni in de oude kerk bij het Lam de Galenisten het Avondmaal vierden, hielden zij, die hieraan niet met een gerust geweten meenden te kunnen deelnemen, in hun nieuw geïmproviseerd bedehuis hunne eerste godsdienstoefening onder leiding van Isaack Snep van Haarlem.

Den 13den Juli besloten ze hier te doopen, Avondmaal te houden, eigen dienaren te kiezen. Wel heette de afscheiding eene tijdelijke, en ging men over en weer voort met het aanbieden van vredespresentaties, maar toen deze pogingen tot vrede voortdurend afsprongen, gingen de uitgewekenen over tot het aankoopen van een perceel, voor vergaderplaats geschikt. Den 19den September kochten ze de brouwerij *de Zon*, voortaan hun kerkgebouw, „op den Singel tusschen de Bergstraat en Blauwburgwal, daar de zon op het dak en Perfer et obdura boven de poort stondt" (Wagenaar). Het resolutieboek van de zoniste gemeente, in het archief onzer amsterdamsche gemeente aanwezig, vangt aan met een uitvoerig verhaal van alles wat bij deze nieuwe stichting is geschied.

Daar het mijn voornemen is alleen te beschrijven, hoe

het tot de scheuring kwam, zie ik mij thans aan het einde mijner taak. Wel was met de afscheiding niet afgeloopen de strijd der partijen, die onder de namen Lamisten en Zonisten bleven voortbestaan onder de Doopsgezinden. Integendeel begon hij nu eerst recht. Eerst werd het misnoegen wakker gehouden door de vraag, aan welke der partijen de kerk en de kerkelijke goederen zouden behooren. Het stedelijk bestuur, aan wie de beslissing hiervoor was gelaten, liet de kerk in handen van de Lamisten, terwijl de verdeeling der goederen in 1672 tot stand kwam. Ook daarna bleef men nog voortgaan met onderhandelingen, die steeds mislukten. Bovendien breidde de strijd zich uit buiten de grenzen der amsterdamsche gemeente. Eerst in 1801 hielden de partijen op te bestaan.

Na de scheuring wordt geen wezenlijk nieuw element meer in den strijd gemengd. De onderhandelingen van 1672, 1684, 1688, 1691 dragen alle een gelijk karakter als de hier behandelde. Ik kan de verzoeking niet weerstaan van ten slotte nog even aan te stippen hoe de onderhandeling van 1688 afbrak. Het is karakteristiek voor den geheelen strijd. De twee partijen waren het op allerlei punten eens geworden, en de vrede scheen zoo goed als geteekend, toen een door de Zonisten opgesteld Formulier van aanspraak voor het Avondmaal ter sprake kwam. De Lamisten konden zich met den inhoud wel vereenigen, maar wenschten het niet woordelijk verplichtend te stellen voor iederen leeraar. De Zonisten eischten dit wel en de partijen gingen voor de zooveelste maal uiteen.

Wie van de beide partijen, om zoo te zeggen, het meest gelijk had? De beantwoording van die vraag zal natuurlijk bij ieder afhangen van het standpunt, waarop hij staat.

Wij hebben een strijd in den boezem onzer broederschap bijgewoond, die ons ten deele met droefheid vervult. Afgezien van al het menschelijke, ik bedoel misverstand, persoonlijke grieven en verbittering, dat zich mengde in de botsing der beginselen, kan toch ook de zuiver principiëele strijd, die, juist doordat hij principiëel was, aanleiding gaf tot scheuring en vijandschap, ons leedwezen wekken. Toch meen ik, dat wij ons behooren te verheffen tot een hooger gezichtspunt, van waaruit we dergelijke beschouwingen sentimenteel moeten achten.

Laten we ons veeleer verblijden om de beginselvastheid, die wij in de strijdende partijen zagen. Beiden hebben aanspraak op waardeering, al zou het kunnen zijn, dat de sympathie voor Galenus Abrahamsz en de zijnen ons misschien gemakkelijker afging dan die voor hunne tegenstanders. Er is toch veel aantrekkelijks in de denkbeelden van de eersten. Afkeerig als ze waren van confessiedwang, clericalisme, doodschen vormendienst, zijn ze geestverwanten van allen, die waarachtig godvruchtigen zin, ook en vooral in het zedelijk leven zich openbarend, hooger schatten dan het lidmaatschap van een kerkgenootschap. Waren ze wel tegelijk echt Mennist? Deze vraag, die ook een element van den strijd was, durf ik niet te beantwoorden. Hun democratische zin, hun nadruk leggen op de praktijk van het godsdienstig leven waren zeer zeker niet met de doopsgezinde traditie in strijd. Evenmin hun vasthouden aan weerloosheid. Ook niet de strenge eenvoud van hunnen wandel. Maar ten opzichte van hunne opvatting der gemeente aarzel ik een oordeel uit te spreken. In hunne verheerlijking van de eerste Apostolische gemeente deden ze voor de oude Doopsgezinden niet onder. Maar die verheerlijking ging, gelijk we zagen, gepaard met geringschatting van den stand der tegenwoordige gemeenten.

Het ideaal van „eene gemeente zonder vlek of rimpel" stond naar hun gevoelen wel wat heel ver van de werkelijkheid af. — Eene gelijke reserve wil ik maken, wat de vraag betreft naar den maatstaf, waarnaar gemeentezaken waren te beslissen. Lag die maatstaf in de belijdenis? Beslisten de meeste stemmen der broeders van iedere bijzondere gemeente? Of gold eene uitspraak van de „buitenmannen," als vertegenwoordigend de ééne groote gemeente, n.l. de geheele broederschap?

Wat er ook zij van al deze dingen, de Galenisten, hoe verdraagzaam ook tegenover andersdenkenden, stelden er wel degelijk prijs op echte volgelingen van MENNO te heeten.

Ik sprak van onze moeilijker waardeering voor de partij van APOSTOOL en TOBIAS GOVERTSZ. Ontegenzeggelijk was er in hen iets onvriendelijks, stugs en onverzettelijks, dat ons onaangenaam aandoet. Maar hier past ons toch groote voorzichtigheid. Wij doen hun onrecht, zoo we hen beschouwen als leerheiligen en ketterjagers. Wij moeten niet vergeten, dat hun ijveren voor handhaving der belijdenis meer de dienaren dan de broeders gold. Zoo een der broeders al eens onrechtzinnig dacht, zij zouden hem den toegang tot het Avondmaal niet ontzeggen, mits hij zijne denkbeelden voor zich hield. Maar met een dienaar was het een ander geval. Hij behoorde te prediken volgens de confessie, in elk geval niet tegen de confessie. Zoo hij het hiermede niet eens was, welnu, dan moest hij geen dienaar zijn. En daar het hunne overtuiging was, dat hunne Kerk toch iets meer was dan eene instelling van menschen, daar zij behoefte hadden aan het geloof, dat God nog heden ten dage hunne Kerk met liefde aanzag en haar zegende: was het wonder dat ze deze hunne overtuiging zochten te handhaven? Sprak niet de Schrift afkeurend van hen, die

„als de baren werden rondgevoerd door iederen wind van leering"? Hun vrees bovendien, dat de „Ooghluykende Kerk" de Doopsgezinden zou verdringen en uit zou loopen op verwoestend indifferentisme, was misschien niet geheel ongegrond, in elk geval ernstig genoeg.

Zoo hebben ze dan pal gestaan, beide partijen voor wat hun de eisch scheen der conscientie, pal ook voor wat hun het wezen van het Mennistendom was. Kunnen wij een gevoel van leedwezen niet onderdrukken, omdat de beide elementen meenden niet naast elkaar te kunnen samengaan, zoo is er aan den anderen kant reden tot waardeering van het heden. Beide stroomingen leven heden voor een deel in onze broederschap voort, maar thans naast elkaar in vrede en verdraagzaamheid. Is hiermede het ideaal van Galenus Abrahamsz bereikt en heeft alzoo zijne partij de zege behaald, het werk zijner conservatieve tegenpartij was en is nog daarom waarlijk niet ijdel. Al ziet dikwijls het oude zich overgroeid door nieuwe ideeën, toch heeft eene richting, die zich vasthecht aan het oude, haar taak te vervullen. Die taak is remmend, beteugelend, besturend. Minder dankbaar en minder schitterend moge deze roeping van te compenseeren schijnen: wie hare uitwerking in het groot geheel tracht uit te vinden, zal haar, naar ik meen, nergens ongezegend zien.

Stadskanaal, Maart 1899. J. Wuite.

DE LAATSTE DER OUDE GARDE.

GESCHIEDKUNDIGE, ZIELKUNDIGE SCHETS UIT EENE MENNISTE BOERENGEMEENTE IN 'T BEGIN DEZER EEUW.

Als 'gij op een frisschen morgen te Amsterdam in den gereedstaanden trein gestapt zijt, u glijden laat langs Noordhollands groene akkers en rechte blinkende slootjes, die als spaken van een wijd wiel schijnen te draaien wanneer ge voorbijsnelt; als gij met de groote vlugge postboot gesteigerd zijt van Enkhuizen over de zee van smaragd, met witte schuimkoppen bepoeierd, — verzoek dan te Stavoren den conducteur te stoppen bij de eerste halte.

Gij stapt uit te Warns. Ik geleid u langs den aangenaam bochtenden grindweg; het dorp schittert voor ons. De zon maakt uw hart jeugdig en de oude huizen ook; en het landschap glimlacht breeduit.

Wij passeeren de huizen rechts en links, gij laat u nieuwsgierig begluren, neen openhartig — bekijken door de kinderen en door de oude vrouwtjes. „Wie was dit?" De Fries zegt: wie was dìt? waar wij spreken: wie was dàt?

Wij passeeren de vrouwtjes, de kinderen, de hekjes en stekjes. De goedige grindweg geleidt ons van zelf. Geen bestrating bewaart het aartsvaderlijk dorp in den winter voor modder, in den zomer voor huizenhooge stofwolken.

Hindeloopen
Koudum
Fluessermeer
Molquerum
Gulamadammen
Hemelum
Staveren
Warns
Schard
Gaasterland.
Roode Klif

De hooge schoorsteen van de coöperatieve stoomzuivelfabriek steekt brutaal den ranken hals boven de oude huisjes en oude hagen en tuintjes. De schoorsteen brutaliseert den ouden omtrek. Dit is ons een teeken. Het nieuwe schuift zich vooruit. Welkom? het neemt zijne plaats in. Onwelkom? het neemt zijne plaats in.

Bemerkt ge wel dat de bodem hier stijgt? Het oude diluvium betreden wij. De heuvelen liggen voor ons: Gaasterland, het Roode Klif. De heuvelen droomen in de blauwe verte. Maar eens droomden zij niet. Op het brullen van den Sint Elizabethsvloed hebben zij geantwoord: „Tot hiertoe; gij zult niet verder gaan." En de scheldende golven hebben zich vreesachtig gelegerd aan hunnen voet, tot op dezen dag. En Frieslands lage weiden zijn bewaard van te worden weggespoeld, met elken eb, door Vliegat en Texelstroom. 2).

De huizen laten wij achter ons: de heuvel ligt voor ons. Die akkers droegen eens den Wodanstempel die het dorp zijnen naam gaf. Wodansberg, zoo was die naam. Time is money, sprak de nazaat, ik noem u Warns.

Wodan is ter ruste gegaan, zijn tempel is tot stof teruggekeerd mèt de aanbidders. Maar de eeuwigbarende aarde brengt vruchten voort, en bekoorlijk spreidt de heuvel haar groen kleed van gerst en peulgewas. Die mantel is gespreid ook over harnas en zwaard, wel verborgen in de goede zwarte aarde die zooveel dekt; harnas en zwaard en menschengebeente, gebleven na den slag die den trotschen Willem van Holland zag sneuvelen. Ja deze heuvel heeft zijn bloed gedronken, toen de Friesche dorper dien vorstelijken schedel kloofde. Wie kent niet die geschiedenis van de Roos van Dekama?.... 3).

De oude heuvel draagt ook geduldig onze voetstappen. Nog 200 schreden, en wij zijn aan ons doel.

Hier is de verweerde boeren hofstede, waar ik u binnen wil leiden. De open deur geeft ons ongevraagd toegang. Hol klinken de stappen in den uitgesleten gang. De gulle boerin treedt uit het vertrek en noodigt ons te gaan zitten. 4).

Maar dit is niet mijne bedoeling. Ik vraag haar, of het ons geoorloofd is het kamertje van WOLTER MAAKAL te zien. Zij glimlacht even; wij hebben daarover meer te samen gesproken.

Wij bestijgen de kale houten trap; nu over den zolder. Daar die deur! Zie hier het vertrek dat naar WOLTER MAAKAL heet.

Een klein kamertje; een groote kist lijkt het wel. Ik heb 't gemeten: juist 2 Meter 70 bij 1,70. „Maar op die planken konden gansch wat boeken staan!"

Lezer, medewandelaar in den geest, ik stel u voor: het studeerkamertje van WARNS' laatsten liefdeprediker. Kaal is het nu; ik zie wat speelgoed van kinderen. Hier zitten wel de spruiten van onze boerin, wanneer het regent, en schrikken de oude wanden op door schelle Friesche geluiden.

Nu is 't stil. Zet u neer. Rust even van de wandeling. Sluit de oogen; ik zal u vertellen met zachte stem van den Laatste der oude garde.

Sluit uwe oogen. Laat den geest zijne volle vrijheid: luchtiger vliedt die geest naar uwen wil, als gij hem losmaakt van 'tgeen de oogen zien.

Beveel uwen geest te reizen wel 84 jaren in den tijd die geweest is; toen de stoomzuivelfabriek nog lei in vele windselen der toekomst; en toen gindsche oude vrouwtjes nog niet geboren waren.

Men schreef: voorjaar 1816. Na den slaap des winters zijn heerlijk en wakker de velden ontwaakt. Als wachtende den bruidegom hebben zij bekleed zich met geurig riekend

gras en kruid en reine madelieven en smedige boterbloemen. De zon, die bruidegom, „die in 't blinkend kleed en met een blij gelaat uit haren slaapzaal treedt," de zon is verschenen over de van dauw vochtige velden, over de kleurigflonkerende dauwdroppelen. Alles is Jeugd, Bekoring, Kracht.

„De mensch gaat dan uit tot zijn werk en naar zijnen arbeid." Uit de boerderij komt een bejaarde boer peinzend aan; 'n hond achter hem, oud en langzaam als de baas. Met hangenden kop gaat hij, met gebogen hoofd de baas. De man ziet niet de zon, hij ziet niet de velden. Bij het hek blijft hij staan alsof hij zich bedenkt; ook de hond staat nu stil. Tot over de klompen reikt het gras; de nieuwsgierige boterbloemen staan als hooge wachten om zijne voeten, zij rekken de halzen uit. Maar de man bemerkt het niet. Zwaar van gedachten is zijn gebogen hoofd. De geopende oogen zien een ander tafereel dan het lieflijke waartoe God hem schijnt te noodigen. — Doch God deed cene àndere Noodiging, en dat tot zijn hart.

Eensklaps keert hij op zijne schreden door het lange gras; de hond achter hem. „Kom mede SCHUT, naar het oude stille kamertje!" Zoo murmelde hij, Was het nieuwe licht te schel voor zijn oogen?

WOLTER MARTENS MAAKAL was de laatste liefdepreeker der Warnsche Mennisten. De beschreven geschiedenis der geschiedenis der gemeente 5) klimt op tot 1655. Met dat jaar vangt aan het oudste archiefboek, waarboven als opschrift, in folio 1: „In der gemeente saecken gepaseert voor het houden van onse, krijstelijcke eenicheyt. In 't jaer A° 1655 den 5 febryarie."

In onafgebroken reeks volgen elkaar de oude bladzijden tot op onzen leeftijd. En als uwe vingeren eerbiedigliik in dat gele zware papier omblâren, als uwe oogen die ver-

bleekende letteren lezen, dan aanschouwt uw geest de lange lange rij Broeders. God gaf hun gaven, en hunne tijdgenooten, medeschippers, medeboeren, hebben die erkend, en de keuze gedaan. Zoo treedt de „preeker" op in de gemeente, in de verschijning der dingen; totdat God hem zegt (gelijk Hij zeggen zal tot ons): „Keer weder, gij menschenkind!" En hij gast; een ander vervangt hem in den dienst. Zoo stond geschreven in den Raad des hemels, zoo staat geschreven in ons boek.

„Op Tjeerd Aukes sijn versoek om van sijn opsienders: „amt in onse doops-gesinde-Gemeente ontheft te worden „weegens zijn swakheyt des Lighaams, selfs oordeelende „niet instaat te sijn het langer te cunnen bediene — soo is „zijn begeerte voor eerst door onse eedele Cerkeraade en „ten tweede door 't propeneeren voor onse eerwaardige „broederen dezer Gemeente dit sijn versoek toegestaan. Dit „dus ter Perveksie Gebragt zijnde soo is hier op terstont „Gevolgt Naa gedaan gebet tot Godt een gemeene stem„ming om uyt het broederschap een ander opsiender ter „vervulling der vacante plaats te verkiesen — welk lot „van stemmen gevallen is op den Eerwaarde Wolke Sibles, „de heere verleene hem en ons allen vervolgens den seegen „Amen. 6).

Dit schreven grove vingeren op; vingeren, handiger met de spade, beter beleerd op den roerpen dan op de lichte penneveder; vergaan zijn ze nu: de onze vullen de ledige bladzijden.

Vele zulke berichten staan in de oude boeken, want 150 jaren scheiden ze van ons. De laatste van deze preekers „uit de massa" der broeders verkozen is Wolter Maakal. Onder zijne voorgangers was de bekendste: Atse Wytses die van 1750 tot 1808 den dienst waarnam; Atse Wytses, een uit het geslacht na Bonaparte's staatsbesluit Van der

Zijpp geheeten. Het droeg dien naam naar het beekje dat zijpt uit den heuvel; de „ziepe" die vloeit langs hunne hofstede. Van der Zijpp is nòg de kernfamilie der huidige gemeente.

Wolter beschrijft zelf zijne benoeming door het „lot" der stemmen aldus: „A° 1810 Den 11 Febrya..... En „naardien het God heeft behaagd onzen vriend & Broeder „Sipke Rinkes Diacon en Kerkenraad dezer gemeente uit „dit tijdelijke Leeven over te bringen door den Dood = zoo „wij hoopen in de Ewiegheid hier boven in den Heemel, „hij is den mei overleeden en heeft sirko 33 jaaren het „amt als Diacon bediend

„En in Deszelfs overleeden zijn plaats den 9 dezer van „de broederschap verkooren Wolter Martens. De Heere „verleene hem en ons Allen zijn zeegen.

„verders in de vertoeving niets voorgevallen [1]).

Gij ziet: de zinnen loopen niet af; de spelling, bovenal de zinsbouw is sirko als die van een achtjarig kind, wanneer Leerplicht eenmaal zal werken. En naief-objectief schrijft hij zelf over, wat sinds jaren de geeikte term is: „De Heere verleene *hem* en ons Allen zijn zegen".... Des te eerbiediger herdenken wij deze profeten, ondanks gemis aan breede ontwikkeling geëerd in hun eigen vaderland. 7).

Wolter Maakal was een oud kofkapitein die, waarschijnlijk door het verloopen van 't getij in de onzekere Fransche dagen de bakens heeft verzet, of neen: de bakens heeft vaarwel gezegd en een landrot is geworden. Als weiboer en bouwboer heeft hij zich neergezet op de akkers van Warns. Daar woonde hij stil, de oude vrijer, onder het bemoste rietdak; en hoorde daar in donkere nachten met

---

1) Archiefboek III, fol. 110.

even groote gerustheid de stormen gieren als weleer door zijn stengen.

Stil leefde hij, reeds op jaren gekomen, met zijne huishoudster en zijn knecht TAEKE WIEBES, die later z'n hofstee zou erven. Van TAEKE heeft de overlevering geen duidelijke trekken bewaard; alleen dat hij op denzelfden dag geboren was als koning Willem III: een samenloop van bestieringen, wel waard om er een weinig opgeblazen van te spreken, zooals dan ook geschied is door TAEKE, kroost en kleinkroost.

Doch den preeker lei, na de gemeente, zijn hond Schut 't naast aan 't hart. 't Was immers de scheepshond van de nu gesloopte „stad Stavoren", de getuige van menige worsteling met storm en zee!

Stil leefde de man, zijn aandacht verdeelend tusschen hond, gemeente, en veld en herinneringen der jeugd.

Daar mag hij zestig schreden van de staldeur, tegen de helling des heuvels zijn opgeklommen; daar had hij rondom een ontzaglijk wijd uitzicht en snoof hij de zeewind; daar heeft hij zien blinken de groote Geliefde, daar schittert de Zee; ten noorden, ten westen, ten zuiden glimt zij, over de dijken van Frieslands zuidwestpunt. Daar heeft hij gemijmerd over krachtige jeugd en eerste liefde, verwelkt, vergaan. Doch hiervan zwijgen mijne gele bladzijden.

In den wintertijd heeft hij TJITSKE poetsend of breiend bij de pruttelende koffie in de kamer gelaten. Bij haar zit TAEKE, verdiept in de wolkjes uit het pijpke, meer dan in 't gewichtig gekonkel van TJITSKE. In den wintertijd klom WOLTER naar zijn kamertje, nu „het kamertje van WOLTER MAAKAL."

Daar zat hij met SCHUT, en schreef hij z'n preeken met keurige letter en bovenal sierlijk gekrulde d's. Acht preeken resten ons nog in het archief der gemeente. Daar las hij

z'n boeken, na zijn dood op 's mans bevel begraven; zooals de mondelinge overleveringe hier verhaalt. 8).

Daar ook is geschreven wat de scheikundige werking van het zonlicht u hier afbeeldt: eersteling van de 28 bladzijden die elk zijner preeken telt. De preek loopt over de woorden van BILEAM: „Mijn ziel sterve den dood des oprechten, en mijn uiterste zij gelijk het zijne." Wat MAAKAL van dat „uiterste" denkt, staat bladzijde 20, in denzelfden breeden stijl, in dezelfde zich telkens met andere woorden herhalende gedachten:

„Zoo is de dood der vroomen eigentlijk geen doot, maar „een aanvang van het regte leven, hun naam zweeft niet „op de weerelt, maar leeft bij god en alle vroomen, al zijn „zij onbekent op aarde, god zalze eeuwig kennen en be„loonen, het is een geruste slaap, daar uijt zij eens ver„rijzen zullen, een zalige rust van hun arbeid, een hene„gang in vrede, zij is even gelijk de roode zee, die Israel „scheen te zullen verslinden, maar hun een middel ver„strekte ter behoudenis, de metale zlang in de woestijne „die wel de schijn had van een zlaug, maar een heilzaam „geneesmiddel van de grootste kwalen [was], zij is als een „elias wagen die hem in het midden van een onweeder „opnam."

Ja WOLTER, zoo kondet gij nog wel meer bladzijden doorgaan, maar uwe preeken gelijken aldus op een altijddoor gelijkmatig waaiend windje! Er is geen *relief* in zijn werk. Bedenk daarbij dat eene godsdienstoefening met deze preeken twee volle uren moet hebben in beslag genomen; dat WOLTERS bediening heeft geloopen over slechts zes jaren; dat van de 9 preeken die wij nog over hebben, 2 daaromtrent niets zeggen, maar 2 ons vertellen dat ze tweemaal, 3 dat ze driemalen, 2 dat ze viermalen zijn uitgesproken (binnen die zes jaren) ..... en uw antwoord, lezer, is niet

onzeker op de vraag: zou bij al 't trouwe kerkgaan dier dagen de dienst opwekkelijk zijn geweest? of wel een weinig slaapwekkend?..... Antwoordt gij mij, gij bellekens onder de collectezakjes: gij zijt ons teekenen van dien tijd.

Het einde der leerrede, waarvan ik de eerste bladzijde u zincografisch toonde, luidt als volgt:

„De god nu van alle genade, die ons tot zijne eeuwige „heerlijkheid geroepen heeft door Jezus Kristus, die zelve „zal u, die tans een weinig tijds lijd, of op andere wijzen, „tot zonde verzogt word, onderstuinen bemoedigen dezelve „zij eer en magt van eeuwigheid tot eeuwigheid amen „1810/1812/1814".

De cijfers duiden aan de jaren waarin ze werd uitgesproken. Het was om de twee jaar. Achter een andere preek staat 1813/1814/1815. Indien ze toen bij den eersten keer zoo inderdaad attent luisterden als nu, zullen vele Warnsers bij 't noemen van den tekst en na 't hooren van de inleiding wel het hoofd hebben gedoken en verder in lichten dommel den tijd doorgebracht.

Telkens dezelfde preeken; altijd dezelfde stof. Van de treurige tijden der overheersching, van conscriptie (toch wel der vermelding waard in *menniste* preeken dier dagen) van Moskou, van Waterloo niet één woord gemeld; niet in de preeken, niet in de notulenboeken. 9).

Telkens dezelfde preeken; altijd dezelfde stof. — Nu, dezelfde stof, te weten: de Boodschappen van God, behandelen ook wij predikanten bijna elke week. Maar, naar ik hoop, dit voedsel toch niet steeds in den vorm van hetzelfde droge brood! Wie kan steeds droog brood eten? Wie houdt niet van iets hartigs daarbij? (In afwijkenden zin:) de mensch zal bij brood alleen niet leven.

Telkens dezelfde preeken, altijd dezelfde stof. Wij bezitten nog twee zeer oude geschreven leerredenen van een mij onbe-

Text: Numerij 23 vers 10

het is een heerlyke en Wonderbaare Zaak, dat de algenoeg-
Zaame god, die de Zaligheid bezit, en uyt Zig Zelven een
ontoegangelyk licht bewoond, Zonder de menschen van doen
te hebben, tot vermeerdering van Zijn geluk Zaligheid
egter Zijne schepselen aan Zijn geluk wil laten deelen
Zijn hart hangt over Zijn Waardigste schepsel den mens
allermeest, hij stelt Zijn eer daar in om hun wel te
doen, en met tijdelijke, ja eeuwige Zegeningen te kronen
barmhartig en genadig is de heere, en groot van goe-
dertierentheid, dat Was de steen die mosis in het oor
klonk doen hij een kleine straal van de goddelijke
tegenwoordigheid Zag, geen eernaam is hem eigener
als die van Vader, hij Word een Zaligmaker aller
menschen genaamt die niet wil dat er ymandt ver-
loren gaat, daar toe roept en nodigt hij hen, en
hij stelt Zijne handen nagt en dag uyt tot een Weder
Spannig Volk, hij voorZag hen van ouds van alle
middelen ter Zaligheid, hij Zondt hun Zijne gesanten
en in de laatste dagen Zynen Zoon, toen liet hij het

kenden auteur. Achter de eene lees ik, dat zij gehouden is in 1704, in 1705, in 1706, in 1711, in 1715, in 1719, in 1728 te Molkwerum; ook in 1728 te Koudum, te Stavoren, te Hindeloopen. Maar op de eerste bladzijde heeft de hand van ATSE WYTSES geschreven: 1771, 1773, 1777, 1786. Dus heeft hij haar na 67 jaren nog vijf keeren voorgelezen in de vermaning; en wel telkens te Warns, zooals er uitdrukkelijk iedere maal staat bijgeschreven; daarenboven nog in 1781 te Molkwerum en in 1788 te Joure. Het is zeker eene geliefde preek geweest: „over de nootsaaklijckheit der vergeving uijt mateus 6." Uit deze aanteekeningen blijkt, dat de liefdepreekers ook door omliggende gemeenten werden uitgenoodigd ('tgeen te Warns althans, met doleerende arbeiders-preekers niet 't geval is: welke broeders doen dienst *faute de mieux*; dat is 't verschil!): maar bovenal blijkt uit de genoemde jaartallen, dat het telkens dezelfde preeken waren, en altijd de oude stof: een preek van 1704 wordt, na zevenmaal in dezelfde kerk te zijn opgewarmd, weêr opgerakeld in '71 en nog tot '86 toe.

't Sterkst is, wat ik heb mogen vinden en concludeeren over JOLTJE JANS, onzen preeker uit 't begin der vorige eeuw. Wij hebben van hem nog 6 preeken. Ze zijn door hem genummerd. En is n° 8 in 1734 geschreven, een andere, n° 30, draagt 't jaartal 1762. Mag ik hieruit niet opmaken dat hij niet meer dan 22 preeken schreef in 28 jaren? 10).

Wij begrijpen deze dingen en bewonderen deze mannen er niet minder om: begrijpen niet, hoe zekere JAN CORNELIS, een onzer preekers, het boerenbedrijf kan waarnemen, gelijk hijzelf ergens zegt, en tòch in zijn leven nog 1788 keer preeken; van al welke keeren hij in ons gemeenteboek ons nauwkeurig laat weten, over welken tekst 't liep, op welken datum,

en in welk dorp!! — Ik voor mij, begrijp niet hoe zulke menschen den tijd daartoe konden uitwinnen. 't Waren toch landlieden en zeelui. Zij hadden hun bedrijf. Zij zullen wel juist de gegoeden geweest zijn, die dus 't zwaarste gearbeid over lieten aan ondergeschikten; maar het oog van den meester kan toch zeker daarbij niet worden gemist. Welnu, wie heeft opgewektheid tot frisch denken en lustig neerschrijven, als hij in de hitte des daags of in het geblaas der winden heeft verkeerd op den akker? Men is dan, in het warme vertrek gekomen „rozig", een weinig slaperig. Men heeft meer lust in stil-koffie-slurpen; meer om, als de Dag des Heeren naakt, te zoeken onder de oude preeken. — Maar of dan „de heer des huizes uit zijnen schat, bij de oude óók nieuwe dingen voortbrengt" is geen slimme vraag. Ieder die wel een dag heeft schaats gereden, kent het antwoord. 11).

Toch had onze WOLTER eene zekere mate van zelfstandigheid. Dit blijkt onder meer uit het volgende, dat mij nog al aardig voorkomt. Een oude preek van 1737, onderteekend J. J. (JOLTJE JANS) nam hij en las haar door, maar er schijnt in 't midden iets gestaan te hebben wat hem niet beviel; tenminste hij schreef een nieuw middendeel, bezaaid met zijn karakteristieke d's, en naaide (of liet TJITSKE naaien) vijf volle bladzijden van zijne hand in 't oude cahier, en schreef op den binnenkant van het kaft een voorgebed; — maar vond nu het stuk blijkbaar zóó goed en mooi dat hij de gemeente daarmede trachtte op te bouwen in „1810, 1811, 1813, 1815". 12).

Telkens dezelfde preeken, altijd dezelfde stof. Ik word vervelend, maar de preeken zijn dat ook, en het tafereel, dat ik duidelijk voor mij zie: 150 mannen, vrouwen en kinderen in de oude vermaning gezeten, uit de frissche buitenlucht gekomen, en nu ademende boven de narcotische

stoven, die 300 ooren hoorend dezelfde volzinnen en zinswendingen als in het vorige jaar en vóór 3 en 4 jaren .... waarlijk dit tafereel doet mij bijna geeuwen. Het moet zoo iets geweest zijn als een dienst in de Roomsche kerk, maar zonder een zweem van het fraaie daarvan. Dezelfde botkijkende starende aangezichten. De besten onder de aanwezigen vinden onder dit geklank des evangelies wellicht eene goede gelegenheid, een suggestief middel om tot zich zelven in te keeren. Maar de groote hoop zal er ten slotte „zijn nogt van (er genoeg van) hebben gekregen".

Dat 't dan ook zoo niet langer gaan kon, dat de lust er uit raakte bij gemeente en preekers, blijkt wel uit de ernstige broedervertoevingen die te Warns van 1753 tot 1764 over deze aangelegenheid zijn gehouden. Men klaagde dat „uyt oorsaak wegens de schaarsheit der Leeraren" de dienst „anders mogelijk somstijds stil mogte staan & vervalle." Toen zijn kleine traktementen voor de diverse preekers ingesteld. Dit alles is beschreven in een curieus stuk waarvan ik mij voorstel in een ander jaar den lezers der Bijdragen iets mede te deelen. Nu keer ik terug tot den (naar mijne voorstelling) slaperigen eeredienst en de slaapwekkende preeken.

Wij begrijpen en verontschuldigen. Het bedrijf van landbonwer of zeeman is den geheelen mensch waard; maar het ambt van prediker niet minder. Hier moeten 2 ambachten zooal geen 2 ongelukken, dan toch 2 halve resultaten bieden. Men moet de preekers bewonderen dat zij nog tijd en lust vonden om preeken te schrijven; maar ook groeten wij met eerbied (en een weinig naijver) die kern der gemeente, die door *eigen* innerlijken geest gedreven nog standhield in hare belangstelling, haar kerkgaan; standhield ondanks de vervelende godsdienstoefeningen.

Hiertoe werkte zeker ook dit meê, dat de oude preekers

niet waren die bewegelijke jonggezellen, in wier beeld sommige jonge proponenten-dominees, hun eigen beeld zien. De preekers van vroeger werden gekozen uit de eerbiedwaardigsten. Door het ontzag dat zij inboezemden, door het vertrouwen in hen gesteld (ik hoop ook: door liefde) hielden zij de gemeenten bijeen. Onze WOLTER was ongetwijfeld zulk een secuur, vast man. Dat mag blijken uit den omslag van onze preek, genoemd op bl. 45. Het is een oude brief, als kaft gebruikt; want papier was toen duur. WOLTER moet voor eene nicht eene erfenis of andere geldzaak regelen; de nicht vindt 't onnoodig, zelve uit Holland over te komen; hem is alles wel toevertrouwd;

„verzoek vriendelijk het zo te behandelen als of het uw zelve aanging ik laat alles volkomen aan uw over," enz.

Wij nakomelingen waardeeren de oude preekers en achten hen hoog; maar wij idealizeeren hen ook. Hunne tijdgenooten daarentegen klaagden wel eens over hen. Nieuwe tijden kwamen, nieuwe denkbeelden, manier en zwier kwamen in zwang. Zij presenteerden zich vrij ongegeneerd, even ongegeneerd als in 1900 de fabriksschoorsteen uitsteekt boven het oude dorp.

Workum bezat reeds langer dan een eeuw een gestudeerd predikant; ook Hindeloopen en Sneek. Waarom Warns niet? Die heeren kwamen soms over met sjees of beurtschip en lieten zich hooren- Dat was een ander geluid, een frisscher behandeling der onderwerpen, eene verjonging van het Evangelie. „Ja, waarom zou Warns niet evengoed zulk een predikant beroepen?", zoo wroette het zachtkens en slinks onder het zieloppervlak van het gros der gemeente.

't Zal onzen tijd wel uithouden", mompelden om zich zelven gerust te stellen de verschrikte oudjes. — „Is het niet altijd goed gegaan zonder gestudeerden?" vroegen de Diakenen en Schriftgeleerden met eerlijke verontwaardiging,

met welgemeende liefde voor hetgeen al hunne jaren beproefd was gebleken. Met eerlijke verontwaardiging; toch verrieden zij, waarschijnlijk onbewust, vermoed ik, daarin een weinigje gekrenkte eigenliefde. „Is het niet altijd goed gegaan zonder gestudeerden? met ons?"

Maar het zachte wroeten hield aan. Het was geen overlegd plan. Maar wie kan (in de wereid niet alleen; ook in het eigen hart) den tijdgeest keeren, dien storm Gods om te schudden aan alle boomen, ze beproevende en afknappende het doode hout. De tijdgeest die toen beval: specializeering van arbeid.

„Waarom zullen wij in Warns niet een predikant beroepen? Die kan het peil onzer beschaving en kennis verhoogen. Die kan onze jeugd onderwijzen, die kan ons in onze woningen bezoeken. Want dat doen de preekers niet!"

Zoo werd onder de roos betoogd en de zaak van 101 kanten bekeken met deftig gelaat, maar ook werd gedacht doch niet gezegd: „wij willen wat deftiger worden en niet langer achterstaan bij Workum en Hindeloopen. Wij willen wat pronken met onzen gestudeerde en hem tot eigen eer in onze kamer zien zitten op de beste plaats naast den haard." Aldus was de stemming, toen men voorjaar 1816 schreef.

Wolter was zeeman geweest. Zijn oog was scherp. De zee had hem ook geleerd op zijne hoede te wezen.

Hij zag, neen hij gevoelde de stemming in de gemeente. 13).

Dàárom kwam hij op het uur, waarop de mensch uitgaat tot zijn werk en naar zijnen arbeid, zoo peinzend aan. Daarom zag hij niet de zon, en niet de velden. Bij het hek bleef hij staan. En wel hieven de hooge verwonderde boterbloemen hare heldere oogen op tot den anders zoo ijvrigen

man, maar hij merkte ze niet op. Zwaar van gedachten was zijn gebogen hoofd; zijne oogen zagen een ander tafereel dan dat lieflijke, 'twelk God hem bood om het te genieten. God had eene andere noodiging gedaan, en dat tot zijn hart.

Het was de eeuw in eeuw uit terugkeerende vraag, neen de eisch: gij mensch, die oud wordt, sta uw plaats af aan anderen; mensch, verlaat geliefde paden: een nieuwe weg moet worden ingeslagen.

In Frankrijk waren de koningen voor die vraag van het volk en van God hardnekkig doof gebleven; in het brullend onweder der Revolutie moest God toen eischen, wat Hij eerst zachtelijk gevraagd had in het suizen der zachte gewetensstemmen.

Maar de Nederlandsche aard is niet aldus. Alles ging hier bedaarder. Ook Wolter Maakal zou het in zijn klein koninkrijk niet tot het uiterste laten komen.

Voor het zonlicht des daags was hij in het kleine kamertje boven geweken.

Taeke en Tjitske liet hij babbelen. „Wat de baas toch de laatste weken had? Hij was zoo stil; zoo vreemd; niet gezellig!" Doch deze zielen drongen niet dieper door; koffie en pijp verdrongen al 't andere en gaven hun wel vrede des gemoeds.

Doch Wolter zat boven; de hond tegenover hem. Gewichtig tuurde het dier en vragend. Doch straks keek hij alsof hij 't niet helpen kon en na een uurtje sliep hij, den meester de zorgen latend.

Wolter Maakal was met God alleen. En de noodiging hoorde hij, gevoelde hij weer sterker: „doe afstand van uw eereambt, maak plaats voor jonger krachten". De vraag klonk in zijn hart: „Wolter, hebt gij de gemeente lief, of.... hebt gij u zelven liever?"

Ook hoorde de oude man weer de stemmen der jongere

leden, die verlangden mede te gaan met den nieuwen tijd. „Geen boerenpreekers meer, maar gestudeerden, zooals Hindeloopen en Workum!"

„Wolter, hebt gij de gemeente lief?" Hij dacht niet aan de 200 gulden, die hij zou missen. Dat was trouwens geen deugd in hem, dien het, hoe 't ook ging, niet aan brood zou ontbreken. Hij was een gegoed man. In dezen duren franschen tijd moest men wel flink bij het werk zijn om de boerderij gaande te houden, toch zou hij wel brood hebben. Doch de eer! De eerwaardige oude zeden, honderdmaal door hem tegenover jongeren verdedigd! Zou waarlijk de gemeente niet langer uit haar eigen midden haar tolk Gods kiezen? Zou men inderdaad een prediker gaan huren voor geld? Wolters hoofd steunde op de beide handen. Men zag daarvan niets meer dan de grijze haren. Zoo zat de oude ineengedoken, uren lang.

Hoelang wist hij zelf niet; hij gevoelde dorst noch honger. En hij dacht aan zijn Meester die ook, toen hij geroepen werd, van den Geest was weggeleid in de woestijn om verzocht te worden van den booze.

Thans werd ook Wolter geroepen. Hij was een Fries: zou een Fries hardnekkig blijven, ook tegenover Gods stem?

Strijd had hij te voeren, maar 't was een strijd zonder schokken of onverwachte wendingen. Veeleer overwoog hij daarin nuchter alle omstandigheden, in zijn oog evenwel even zoovele aanwijzingen Gods. 14).

Toen zijn verstand en geweten hem te machtig geworden.

Hij plantte de rechtervuist zwaar op de tafel. „Het moet geschieden", mompelde hij: „Ja, Uw wil geschiede", Nooit zwierden de grijze haren zoo eerwaardig. Doch dat heeft geen mensch gezien.

Hij nam een stuk papier en schreef zijn genomen besluit aan de diakenen. Toen stond hij op; het gelaat was nu

rustig. SCHUT stond mede op en rekte zich. Beiden daalden af naar TJITSKE en TAEKE. En zij aten en dronken. WOLTER praatte weer als gewoonlijk, tot groote geruststelling van TAEKE en TJITSKE. Doch van die laatste uren sprak hij niet.

„De boer is weer in orde" zei later TAEKE, hij heeft zeker het mooie weêr in het hoofd, dat hij weer zoo lacht en praat."

Doch toen de avond viel stond de Preeker weder bij het hek, tot over de klompen in het door dauw alweer vochtige gras; en de zoete bloemekens zagen andermaal benieuwd waarom toch de oude telkens hier stond.

Hij staat met de handen in de zakken; het avondwindje van over de zee speelt met de bloemen en ook met zijne dunne haren; de hond ligt naast hem. Het gouden zonlicht boort door oranje wolken. Het is de ondergaande zon. Weldra zal de groote zee haar in zich opnemen en verbergen.

Peinzend staat de Preeker daar. Dan slaat hij het grijze oog even, bijna onmerkbaar naar de zon. „Kom SCHUT, naar huis! De zon gaat onder. Het wordt onze tijd."

En niemand heeft van zijn strijd geweten dan die heuvel van Warns. Hij zag den preeker en heeft zich over hem verheugd, doch bleef zwijgend tot op dezen dag. Neen, geen mensch heeft dien zielekamp gekend.

Doch ik, ik heb het alles helder gezien. Ik op dien avond, toen het lamplicht mij bescheen, gebogen over de bladzijden van het gemeenteboek. Klaar heb ik alles aanschouwd en wat ik zag, u hier verteld.

Het notulenboek verhaalt van den grooten overgang, die in de gemeente plaats greep, niets. Niet of er broedervertoeving is gehouden en of de oude leden zich hebben verzet tegen de nieuwigheid.

Alleen uit de volgende regelen moet men opmaken dàt

er verandering is gekomen; dat een gestudeerd predikant is beroepen:

„1815 Den 27 August: onze Christelijke enigheid ge-„houden met 49 Leeden en bediend door den eerwaarden „Proponent Nikolaas Pot van de Knippe.

„1816 Den 26 Septemb. onze Christelijke enigheid ge-„houden met 50 leden en bediend door onzen geagten leeraar „Nikolaas Pot."

Er was dus een „propenent" die hun „geagte leeraar" is geworden. Waar deze Ds. Pot (die later op Wieringen stond) gestudeerd had, is mij niet bekend. Van het nieuw opgerichte Seminarium (1811) kan hij een der eerste gestudeerde kweekelingen geweest zijn. De overlevering noemt hem *dominee* Pot. Het zal dus in elk geval een mijnheer, en geen landman of kofkapitein zijn geweest.

Van strijd meldt het notulenboek niets. Tusschen 27 Augustus 1815 en 26 September 1816 niets vermeld. De regels loopen door, gelijk ik ze hierboven liet afdrukken. Maar dat er strijd is geweest, is wel zeker. De overlevering verhaalt o. a. hoe Wolter het in later jaren nog betreurde, dat zulk een overgroot deel van 't inkomen der gemeente werd verbruikt om 't predikantstractement te betalen. Dit argument zal in 1815 of 16 ook wel dienst hebben gedaan. De preekers genoten vroeger samen *f* 267 's jaars. Pot kreeg *f* 600. 15) en 16).

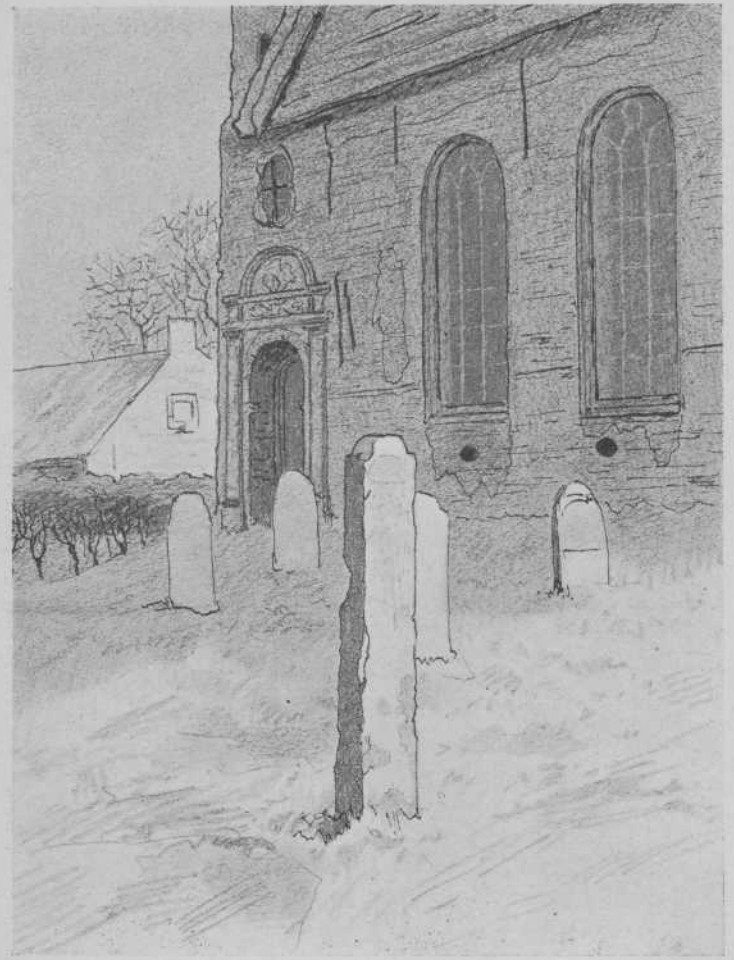
Hoe het alles geweest zij, die strijd is in vergetelheid begraven. Zelfs de oudste leden wisten mij daarvan niets te verhalen. De bejaarde menschen hebben zich neergelegd bij den nieuwen staat van zaken. Allicht bleef deze en gene bij wijze van protest weg van het avondmaal, wat ook in den jare 1900 hier nog eene gewone en dikwerf te baat genomen uiting is van ontevredenheid met den loop der dingen in de gemeente.

Het ligt evenwel in den aard van hen die werkelijk de gemeente liefhebben, weer tot haar terugtekeeren. Ook WOLTER heeft zich aan haar niet onttrokken. Hij voedde geen rancune, hij bleef vol belangstelling. „La garde meurt, mais ne se rend pas": dat is soldatentaal. Maar christentaak is: te leven en zich niet te onttrekken. „Krekt oppe tied" kwam hij des Zondagmorgens van zijne hooggelegen boerderij naar de vermaning, gekleed in „zijn kort gesneden sarge (serge) jasje", diep op zijn stokje voorovergebogen. Krekt oppe tiet; zoodat het voor kerktijd een gewone aanmaning van huismoeders was, de talmende meisjes toe te roepen: IDSKJE, JOL, SIBBELTJE, FROUKJE, zet je hoeden op, daar gaat WOLTER MARTENS al!" Dat weet men nog te vertellen in Warns, en sommigen herinneren zich, hoe de oude man met zijne spierwitte haren elken Zondag in de kerkeraadsbank zat te luisteren naar den „gestudeerden predikant". Daar zat hij, en hoorde Ds. POT, en SMITH en P. H. VEEN en S. GORTER, hij, *de laatste der oude garde*. Wel u, gij goede en *getrouwe* dienstknecht!

Nog tot 1844 hield hij het gemeenteboek bij. Het schrift wordt eerst steeds fijner, maar de twee laatste jaren plotseling zeer groot en beverig; maar zelfs in zijn voorlaatsten regel staan nog vijf van zijne eigen d's. In '46 is hij overleden. Omstreeks 80 jaren was hij oud. Zeewind en veldlucht en een vredig geweten hebben hem die geschonken.

Een deel van zijne bezittingen liet hij aan de gemeente na bij testament, reeds 8 Febr. 1836, dus 10 jaren vóór zijn dood opgemaakt. Liefde is onzichtbaar, is niet tastbaar; toch wordt zij door ons menschen soms gezien in zichtbare dingen.

En zoo staat onze gemeente door de liefde van WOLTER en van eene wolk van andere getuigen, tot op dezen dag dien God ons geeft.

Bij WOLTERS aftreden zag het avondmaal 53 gasten; in 1820, 76; in 1830, 70; in 1840, 86; in 1850, 93.

Deze getallen zijn sinds weer iets afgenomen nà het doorbreken der moderne begrippen, dòòr veel misverstand. Maar een vrij levendig gemeenteleven bleef hier heerschen.

En nu, nu schijnt in dezen streng confessioneelen Zuid-Westhoek van Friesland, ons eene groote taak te zijn opgelegd; aan ons, samen met Stavoren, Molkwerum, Koudum, Hindeloopen, Woudsend, Balk. Mochten wij slechts getrouw bevonden worden als eertijds WOLTER en de anderen. Mocht ons licht maar op den kandelaar komen en gezien worden door allen die in het huis zijn — en ook daarbuiten.

Nieuwe tijden komen, doch dezelfde God gaat voort af te borduren het volmaakte patroon. Zeden van menschen wisselen; bedenkelijk worden soms wijze hoofden geschud als in 1816 te Warns; doch onze Vader werkt tot heden toe.

Wachten wij op den morgen, die komen zal, en openbaren de bedoelingen, ja het volmaakte Werk Gods.

AANTEEKENINGEN

BETREFFENDE DE LIEFDEPREDIKERS EN HUNNE LEERREDENEN

BEHOORENDE BIJ

DE LAATSTE DER OUDE GARDE.

---

1. Ik heb den geduldigen lezer in het begin van mijn opstel meêgetroond naar Warns, naar het kamertje van WOLTER MAAKAL; en ben zoo onbeleefd geweest hem daar te laten zitten, en nog wel met de oogen toe.

Nu mijn verhaal uit is, verzoek ik hem beleefd in vredesnaam maar weer naar huis terug te sporen.

2. A° 839, 1421. Stormvloeden. »Ontstaan" der Zuiderzee.

3. 26 of 27 Sept. 1345. Slag bij Warns. Graaf WILLEM IV van Holland door de Friezen vermoord.

4. De hofsteê wordt thans bewoond door den Heer A. W. v. D. ZIJPP; zij is gelegen op den heuvel »'t souw" ('t zuiden?), 20 minuten van de halte Warns.

Deze topographische aanwijzing voor mogelijke bedevaartgangers. Men bedevaart immers onder de Mennisten zoo druk, dat het steenen voetpaadje naar het monument te Witmarsum met gras is begroeid en in het weiland volkomen onzichtbaar geworden is. Ik vraagde mijn geleider: »Hoe komt het land hier zoo hard?" Ant woord: »Dit is een straatje, meneer!"

5. De geschiedenis der Warnser gemeente is in de *Doopsgezinde Bijdragen* van 1874, bl. 85—115, geschetst door Ds. G. E. FRERICHS, toen haar leeraar. Hem komt de eer toe, van na moeitevol

onderzoek op een zolder de oudste boeken voor ondergang te hebben bewaard.

6. Archiefboek III der Warnser gemeente, fol. 99. Uit het citaat blijkt o. a., dat een Friesche boer 150 jaar geleden toch wel Hollandsch kon schrijven.

7. »Deze profeten waren geëerd in hun vaderland". In de notulen heeten ze steeds »eerwaardige"; ook wel »oom": JOUKE oom, enz. Dit zijn de broeders geweest van de Transvaalsche boeren. Bij hen zegt men ook »oom" tot bejaarde menschen; en bij onze geloofsgenooten in Oost- en West-Pruissen doet men nog, bij de Oude Waldenzen deed men niet anders. Hun »barbe" beteekent »oom".

Zij oefenden in Warns ook de »chrystelijke disceplijne volgens den heyligen euangelium" tegenover jong en oud. Dat ze, tenminste hier, zelfs dronkaards en messensnijders voor zich daagden, pleit voor hun prestige. Als ze dachten dat men toch niet naar hen hooren zou, zullen zij hun censorschap wel hebben bewaard voor eene andere gelegenheid, voor iemand anders die wèl naar hen luisteren wou.

Over hun »profeet"-schap zal men verder lezen in Aant. 12 en 12*a*. Men zal daar zien, hoe hun profetisch vuur niet altoos meêvalt.

8. De eerlijkheid gebiedt mij te vermelden, dat de nog levende oudste dochter van TAEKE die overlevering pertinent tegenspreekt. Hoe het zij: WOLTER schijnt een origineel man te zijn geweest. Hij schreef in 1836 (10 jaar voor zijn dood) zijn testament, en vermaakte daarin aan TAEKE de hofstede met de meubelen en de landerijen. Maar, behoefte hebbende aan iets meer vormelijks en aan eene zinnebeeldige handeling dan het doodsche schrijven van de letters van een testament, ging hij op Joodsche en oud-Romeinsche wijze te werk. Hij *verkocht* zinnebeeldig aan TAEKE dit alles. TAEKE betaalde hem (echt-Friesche munt!) een pond baaitabak. Zoo de mondelinge overlevering te Warns.

9. Toch kon WOLTER een enkelen keer wel degelijk in de kerk eene concrete (geïmproviseerde?) toepassing maken. Hij was sterk tegen de kermis. Uit den mond eener eerwaardige vrouw, tegenwoordig eigenares zijner hofstede, vernam ik hoe haar vader steeds met smaak des Preekers gebulder en fulmineeren aanhaalde: »Ja, eerst de drank! en dan malkanderen den kop te klauwen en blauwe wonden slaan!" Dit schijnt eene vaststaande uitdrukking bij hem geweest te zijn. Als hij zich de weelde veroorloofde van concreet

te zijn, ging hij dus soms ver genoeg. Nuttig misschien voor zijn en voor menig ander gehoor.

10. Dikwijls werd ook voorgelezen uit eene lijvige verzameling gedrukte preeken: *Predikatiën over verscheide texten der H. Schriftuur*; door JOHANNES HOUBAKKER, in zijn leeven Leeraar der Doopsgezinden t'Amsterdam. Bij JACOB TER BEEK, MDCCXXX. Dit boek, jaren en jaren lang gebruikt en herkauwd, wordt nog hier bewaard.

11. Aandoenlijk dunkt mij 't volgende.

De Heer A. W. v. D. ZIJPP herinnert zich zeer goed, dat zijn grootvader ATZE WIETSES placht te vertellen, hoe diens grootvader ATSE WYTSES bij diens weten zijne preeken nog eens bij zich zelf repeteerde onder het melken. »Er grommele ze bei him sels op." Dus »las" hij ze niet? Nu, dit memoriseeren was zeer nuttig, als men bedenkt, welk eene achteloosheid er op 't stuk van interpunctie in de oude preeken, die hij voorlas, heerscht.

Wat dit memoriseeren betreft: zouden, in het jaar 1900, nog vele onzer »verlichte" landbouwere of andere leden ook zoo met den geest bezig zijn, onder anderen werktuigelijken arbeid?

12. Typisch is ook hoe WOLTER eene preek van 1762 verbetert. Niet zoo dat hij iets wezenlijks in den inhoud verandert, maar door iedere bladzijde te bezaaien met stijlverbeteringen. Zegt b. v. JOLTJE JANS: »als men zijn broeder niet liefheeft, Gods woort ge»tüight dat men godt dan niet kan liefhebben," WOLTER maakt er van: »gods woord getüight *üytdrückkelijk* dat men godt dan *ook* »niet kan liefhebben" Dat *ook* maakt den stijl niet pittiger, wel duidelijker voor een Warnser gehoor. In zooverre spreekt er zorgvuldigheid uit zulk eene verbetering. Als er sprake is van eten en pretmaken, schrijft hij er tusschen: »daarvan is doorgaans 't hoofd »vol." — De preek loopt over de Emmaüs-gangers: WOLTER vindt het noodig om bij alles wat die vrienden op hunne wandeling bespreken en ondervinden, te schrijven: »al gaande"; wel acht keer. — Ook vindt hij *nogtans* blijkbaar welluidender dan *egter*; *ronduyt belijden* flinker dan alléén *belijden*; enz.

Het was zeker voor een van de eerste diensten, die hij leiden zou, dat hij deze oude preek onder handen nam. Voorgebed en nagebed zijn netjes opgeschreven, zelfs staat bij »Toepassing" heel fijn tusschen de woorden gekrabbeld met MAAKALS *d's*: »Vergeet den »Weldadigheit en de mededeelzaamheit niet, want aan zoodanige

»offerhande heeft god een welbehagen." Hij wilde blijkbaar de aanbeveling der collecte keurig uitspreken en vertrouwde zich nog niet ze te improviseeren. Getrouwheid in het kleine!

Deze preek is door hem voor 't eerst gelezen in 1809, dus 't jaar vóórdat hij tot predikant werd gekozen. In 1811 doet hij reeds niet meer zooveel moeite: geen voor- of nagebed, geen krabbelarijen, geen verbeteringen, geen opwekking tot de collecte. Hij kon 't nu zóó wel.

Het genoemde nagebed van MAAKAL staat in al heel weinig verband met den inhoud der preek (in beide is sprake van den opgestanen JEZUS); maar het is erg sierlijk en deftig bedoeld, en een duidelijk staal van zijn banalen schrijftrant. Aldus: »U o God zij »dank, dat gij JESUS van de dooden hebt opgewekt, opdat wij aan »zijn voorbeeldt (van dat lichamelijk opstaan?) leeren kunnen, wat »ook wij als getrouwe (!) navolgers van deezen onzen voorganger »van U te hoopen hebben, ook U den opgewekten, gij die met »Uwen Vader leeft en heerst in eeuwigheid, zij van ons allen op »dezen dag prijs en erkentenis toegezegd. Amen."

Nu zal al dit gebruik van oude preeken misschien bij anderen verwondering baren, gelijk het mij verwonderd heeft. Onze idealizeerende fantasie toch stelt zich die oude predikers voor als *profeten*: mannen, uit de broederen gekozen en predikende uit innerlijken aandrang alleen. En over dezulken rust, naar 't ons wil voorkomen en ook ik zelf dikwijls heb gedacht, eene zooveel hooger wijding dan op ons, gestudeerden, die ons voor eene jaarwedde laten beroepen om het Evangelie te verkondigen. Daarom kan het zijn nut hebben, er óók op te wijzen dat veel in hunne preeken is *overgeschreven* uit gedrukte en aangekochte boeken; en dat soms stukken van meer dan 1 bladzijde lang.

Wat die geliefkoosde preek uit 1704 betreft: zij is te merkwaardig om er niet iets van mede te deelen. Merkwaardig, m. i. niet om haar inhoud op zich zelf, maar omdat zij ons doet zien, wát een menniste boerenpredikant in de vorige eeuw een *mooie* preek vond.

De tekst is Matth. 6, 14 en 15: »Want indien gij den menschen hunne misdaden vergeeft, zoo zal uw hemelsche Vader ook u vergeven; maar indien gij den menschen hunne misdaden niet vergeeft, zoo zal uw hemelsche Vader uwe misdaden niet vergeven."

Eerst komt eene lange, lange inleiding over de waarheid (die

zelfs voor het eenvoudigste gehoor eene waarheid als een koe moet zijn): dat men elkaar geen kwaad mag doen!! In dezen trant:

> het [is] buiten allen tegenspraak Een nootsaake[lijke] Pligt onder alle mensen En Insonderheit die(?) die der Kristen om niemant qualijck te behandelen nog in sijn Eere of goede naam of In goederen of lichaam te benadeelen.
>
> Immers dat dit Een Iegelijck pligt is niemant quaat te doen nog geeniger hande wijse te benadeelen na lichaam of geest.
>
> is op deese volgende reden gegront voor Eerst die vurige Liefde die men tot malkanderen behoort te hebben Laat geensins toe zijne naasten te misdoen of qualijck te behandelen te misleiden of te verdrucken neen dit laat geensins die liefde toe sij denkt self geen quaat hoe veel minder dat sij het hunne naasten soun aandoen, zij handelt niet ongeschiktelijck sy En soekt haar selven niet sij soek nog verblijt haar niet In de ongeregtigheit maar sij soekt En verblijt haar in de geregtigheid En Waarheid dewijl de liefde dan die Eigenaardige deugd is die gaarne sijne naasten wil goet doen En deselve nimmer quaat doet en vermits wij alle verpligt sijn deese deugt te oeffenen blijckt het hier uyt dat niemant behouwdens sijn pligt vermag sijne Even mens quaat [te] doen of te mishandelen."

Dit is nu bladzijde 1, letterlijk afgedrukt. Er blijkt o. a. uit, hoe de schrijver de Statenvertaling *uit het hoofd* citeert. De geheele inleiding is nog 3 maal zoolang, alles in denzelfden slependen trant. Hoeveel keeren het woord »mishandelen" er in geschreven staat »komt niet zoo krekt", gelijk de Friezen zeggen. Bedacht moet wel worden dat de preek zooals zij voor mij ligt niet voor den druk bestemd was; maar zij is toch minstens 14 keer voorgedragen; en dit zonder eenige verbetering; geen krasje, geene, anders zoo noodige, invoeging van punt of komma, geene verandering van onnoodige hoofdletters in gewone of omgekeerd.

Na de inleiding wordt de tekst opgegeven. »Dese woorden ver»vatten 2 hooftstukken het eerste is Eene belofte onder kondytie »En het 2de is Eene bedreigen onder kondytie".

De preek is verder te langdradig om er de lezers der Bijdragen

mee te vermoeien. Dat zij tenminste *oorspronkelijk* werk is, blijkt wel uit stijl en spelling en uit het feit dat een enkelen keer het Friesche taaleigen om den hoek kijkt. B. v. op blz. 6, waar sprake is van »de mishandeling vergeven alsofse noit tegens hem begaan »waar." Die *s* in »tegens", en dat *waar* voor *was*, zijn eigenaardig Friesch. Ook staat er wel 10 maal *vergeeflijk* voor *vergevend*; mede iets eigen aan deze streek.

De leerrede mag verder oorspronkelijk wezen, ze is schrikkelijk algemeen, bijna zonder voorbeelden of tafereelen; het tegendeel dus van JEZUS' prediking, meer gelijkende op de vele hedendaagsche preeken, die het kerkgaan vervelend en dus het kerkbezoek pover maken.

Wat onze bewuste preek betreft, eene van de beste, warmste bladzijden is de volgende:

> »soo is Egter seker dat we schoon den belediger gene schult wil belijde
>
> wij Egter daarom niet mogen nalaten omse den belediger te vergeven hier In strekt de heere JESUS ons ten voorbeelt welke syn vergeeflijck harte betoonde aan hun die wel verre waren om schult voor te bekennen En vergiffenis te versoeken maar veel Eer volhardenden In hem te beledigen En selfs te kruisigen En te doden.
>
> Welkers vergeeflijck herte STEFANUS volgde door ook self voor hun die hem ter dood toe steenigden te bidden dus blijkt dan klaar schoon den den belediger tot geen bekentenis van schult En om verg
>
> iffenis te versoeken kan Gebragt worden Wij Egter verschuldigt sijn om se van harten te vergeven te meer dewijl de liefde die wij tot onse vianden moeten oeffene sulks ten klaarsten mebringt En die verpligting die op ons ligt om self te bidden voor hun die ons gewelt aandoen ten duidelijk leert.
>
> En daar op sulk Een wrakeloos En vergeeflijck harte rust dan deese belofte: soo sal ook uwe Vader die In de hemelen is uwe misda — o overtuigbaar belofte o trikkende nodiging o Evangelise dwinging tot Een vergeeflijck harte."

Hier begon blijkbaar het hart van onzen Molkwerummer sneller te gaan. Hier klopt een *menschen*hart achter de grauwe letters.

Wonderlijk is de eenige oorspronkelijke beeldspraak die voorkomt: (God) »wil de schulden die In het boek zijner alwetenheid staan »aangeteekent, door de pen van sijne liefde gedoopt In het bloet »sijnes soons uijtstrijkke." Dat bloed des zoons is overigens iets aangeplakts bij des schrijvers theologie. De bedoeling toch der preek is: *op grond van onze eigene vergevensgezindheid* ontvangen wij zelven van God vergiffenis. Dubbel oneigenaardig en gedachteloos volgt dan ook op dat uitstrijken de foutieve aanhaling van de bekende beeldspraak uit Jesaja I: »Ja al waren de sonden soo root »als bloet hij wilse maaken soo wit als sneeuw."

Na 10½ bladzijden komt de toepassing, die aldus (niet ten onrechte) aanvangt:

> »Sie daar geliefde op deese klaare saak maar een weinig stilgestaan En mogelijck denkt gij myne geliefde dat het nog al veels te lang is geweest als synde een saak ons soo wel bekent
> moet ik geliefde u hier niets voorstelle als het geen voor u Iets nieuws En onbekent is soo mogt ik van dese plaats wel van daan blijve dewijl veelen die mij hooren mij In wetenschappen mogelijck voorbijstreve — En die goddelijke waarheden die hier worden overwogen In veele opsigten te klaar sijn dan dat men aan deselve geen kennis souwde hebben maar wij denken dat wij hier veele bekende saaken hebben te beschouwen om ons die In veele opsigten te Erinneren tot vertroostε."

Nu, die »velen", die den auteur zouden voorbijstreven in wetenschappen, laat ik daar. In Molkwerum zullen dat [niet zoo heel velen zijn geweest [1]). Maar afgezien van deze banale woorden is de stijl van dit stuk preek tenminste leesbaar; logischer ook dan menig 19de-eeuwsch landbouwer en een enkele predikant schrijft.

In de toepassing is des schrijvers doel natuurlijk »onse harten

---

1) Men bedenke intusschen hierbij, dat M. vroeger drukke zeevaart dreef; al hecht ik niet te veel waarde aan de overlevering, door Ds. Frerichs in de *Bijdragen* van 1874, blz. 86, medegedeeld, volgens welke eens 70 Molkwerumer fluitschepen te gelijk op de reede van Riga lagen. De gronden waarom ik zoo oordeel, uiteen te zetten, zou te lang worden.

met vergeeflijckeit te voorsien." Uit de massa parlage visch ik hier het volgende, als het eenige (vrij) fraaie op:

»ten 2. de *beminlyckheit* van deese deugt sal er ons toe aansporen omse te beminnen En te betragten hier In durf ik mij op de ondervinding beroepe wat Een OnEeindige meer der gerustheit En vergenoeging het vergeeflyck herte sal besitten als hij die met Een hatig en wraaksugtig gemoet belemmert is. Immers hij die mit hatig en wrasugtig gemoet belemmert is kan geen genoegen In synen staat scheppen En geen ruste In sijn hart bezitten dewijl het gesigt Ja de gedagte van dien op wien hij sijnen haat gevat heeft het binnenste niet selden ontroert En In vier en vlam set."

Niet onaardig heet het verder (zie 1 Cor. 13:12), (in JEZUS zien wij de vergevensgezindheid) »niet als Door Een »Spiegel In Een »duisterre reden maar als in den helderen middag."

De preeker eindigt met vier goedgekozen teksten over de vergevensgezindheid aan te halen, waarvan de laatste Kol. 3:13 is: »ver»dragende malkander vergevende den Een den anderen Soo Iemant »tegen Iemant eenige klagte heeft gelijckerwijs KRISTO u lieden vergeven heeft doet gij alsoo."

Dit »KRISTO" klonk hem zeker deftiger dan het afgezaagde »KRISTUS".

Ik merk op, dat deze oorspronkelijke preek van vroeger datum is dan de wel meer concrete, maar ook meer gemaniëreerde en met blijkbaar overgeschreven stukjes bezoedelde preeken van JOLTJE JANS; terwijl ik bij deze laatste geen spoor van feu sacré kon ontdekken. Zoo kan men, zoover mijne wetenschap in dezen gaat, de gang van zaken kortelijk aldus weergeven:

1704. De liefdepreeker maakt eene wel vervelende, maar toch oorspronkelijke preek.
1730. JOLTJE JANS levert wel fraaier, maar geen oorspronkelijk werk.
1780. ATSE WYTSES gebruikt de preek van 1704.
1810. WOLTER MAAKAL gebruikt de preeken van JOLTJE JANS.
1816. De Liefdepreekers hebben een einde [1]).

---

1) Sic transit ....
Toch niet geheel. In 1896 toen ik pas te Warns woonde, ontmoette

Eigenaardig is in de onderhavige preek, dat men aan 't schrift kan zien, wanneer de schrijver zijne pen vermaakte. Er staat geen opgave van gezangen bij; in JOLTJE JANS' en bij MAAKAL's preeken wel. Bij den laatste ook soms een voor- en een nagebed. Ziedaar nu eene 14 maal gehouden en dus toen zeer in den smaak vallende boerenpreek uit de achttiende eeuw.

12°. Over de zelfstandigheid der Preekers.

In onze geschreven preeken moet wel veel uit boeken zijn overgeschreven. Hoe kon een Warnser landbouwer uit 1730 iets weten van SENECA, de oorzaak van eene zonsverduistering, EUSEBIUS, 't Syrisch? [1])

Een preek, geschreven in 1734 door onzen JOLTJE JANS (die zelf ergens zegt dat hij slechts een boer is) begint aldus: »'t is een »waerachtig seggen van den grooten SENEKA, den besten onderwy»ser eertijds van den booste vorst; dat wij menschen niet zoo zeer »naar reeden als naar gelijkenis leven....." De beteekenis dezer woorden is misschien voor NERO, wellicht voor u, lezer! maar zeker voor de hoorders in 1734 duister geweest. Uit het vervolg blijkt, dat zij dit willen zeggen: de menschen volgen hunne rede niet, maar apen in 't goede en in 't kwade elkander na. Met den »boosten vorst" wordt klaarblijkelijk NERO bedoeld. Maar wat wist in 1734 (en in 1900) een eenvoudig Warnser hoorder van NERO, van SENEKA?

Elders wordt deze wijsheid verkondigd: »de slaep ontstaat uit »een inwendige damp waer door de herzenen beswaert worden."

Elders: »..... om dese reden wast ook dat plato door de be»spiegeling van de deugt zoo verre vervoert wierde, om haare aan»valligheit uit te drükken, wenste dat men haar in eene lighame»lijke gedaente kon beschouwen." Dus niemand minder dan PLATO als autoriteit geciteerd! schoon 't dan bij hem als »heiden", »meer waen dan bestendige kennis" was. Ja, onze JOLTJE hield veel van

---

mij een oud man die ergens achteraf in 't veld woont. Hij meende mij niet te kennen; doch roept plotseling: „O jij bent de preeker van Wains!" *Preeker.*

1) Waarom is dit zoo onwaarschijnlijk? JAN CLAESZ te Grouw, DOUWE FEDDERIKS te Molkwerum, JAN THOMAS te Knijpe hadden daarvoor genoeg algemeene ontwikkeling en waren toch ook friesche landbouwers. Men zie wat S. WARTENA schreef *Doopsg. Bijdr.* 1896, blz. 166 vg.

(Noot v. d. Red.).

heidensche wijsheid, al komt de leer bij hem wel eens de natuur overstemmen met een: »idele zwetserijen" (die heidensche leeringen): »wij kristenen zijnt die hier van op vaster gronden künnen redenkavelen."

En nu hoort nog: in eene andere preek over DAVIDS laatste woorden, op 't sterfbed tot SALOMO gesproken: »die anders weinig »lüst gevoelen (JOLTJE wel?) om al de zinrijke (hoe weet hij dat?) »schriften van den griekschen plato te doorbladeren zijn eghter »belust om zijn fedo te doorloopen (nog al een boek om te door-»*loopen*) waer in hij de laeste woorden van sockrates te boek stelt »de grieksche hijstorien verhalen van epikurius dat hem de tranen »uit de oogen schooten als hij aen de laeste woorden van zijnen »broeder neocles gedagt, wat veele grieksche en romeinsche helden »in hün üiterste spraeken zal in de geheugenis der menschen over-»blijven zoolang de gedenkschriften van een plütarchus van een »nepos en huns gelijke (ge herinnert ze u toch, Warnser broeders »en zusters!) in wesen sullen zijn düs vint men de laeste woorden »van een stervenden cijrus alexander en nog meer die ik (JOLTJE »JANS, landbouwer) niet zal optellen."

Wat hier over SENECA, EUSEBIUS en tutti quanti voorkomt, is zeker uit gedrukte preeken van gestudeerden, overgeschreven. Dit blijkt ook uit het rustig en gelijkmatig schrift. Zoo netjes *schrijft* men niet als innerlijke aandrang drijft, zoo schrijft men *over*. Mocht ik mij vergissen, dan hadden wij in deze Aant. 12*a* een waarlijk schitterend bewijs van de algemeene ontwikkeling en de groote vaardigheid in 't stellen bij de Friesche landlieden in de 18de eeuw. Dan zouden de vrienden er niet op vooruitgegaan zijn.

13. Friezen laten zich niet overvloediglijk uit. Op de kerkeraadsvergadering, bovenal op een begrafenis waar ook orthodoxen (van andere kerkgenootschappen) zijn, wordt meestal niet tegengesproken; toch gevoelt gij aan iets »ick en weet niet wat" als men 't niet met u eens is.

14. De nuchterheid van WOLTER. Nog iets. Wij bezitten bij zijne preeken nog twee folio vellen, door hem met vragen en antwoorden volgeschreven en waarschijnlijk door hem gebruikt bij »de aanneming" van doopelingen. Eerst onder Ds. FRERICHS, die in de *Doopsg. Bijdr.* van 1874, bl. 96 van deze vragen enzv. melding maakt, is het gebruik daarvan afgeschaft.

Een der vragen luidt: »Wat u hier (tot den doop) weidens toe beweegt."

Wonderlijk is het »antwoort":

»Hetgene mij weiders hiertoe beweegt of aanset is De gemakkelijk-»heid Van Dit bevel, Immers wat sou mijn Heer mij ligter hebben »kunnen opgelegt Dat met minder moeite was te ondergaan Dan »mij Door bespringe van eenig water te laaten Doopen."

Gelukkig worden er nog vele andere »Reedenen" opgeteld die ons »hier toe" moeten »beweegen of aansetten".

Dat aannemingsformulier telt niet minder dan 26 vragen en 26 antwoorden; antwoorden soms van 19 regels (folio formaat). Hebben de doopelingen dit alles van buiten moeten leeren en opzeggen op den aannemings-avond .... de ongelukkigen! Wat een angstige avond voor matig »geleerde" zielen! Wat een vervelende avond, elk jaar weêr, voor de diakenen!

De lezer zal ook met mij zulk een formulier niet bijzonder *mennist* vinden. Neen, dan woonde ik nog liever in Drumtochty en werd met de arme JESSIE uit MACLAREN's *Harten van Goud* onderzocht door LACHLAN: »wat zijn uwe werken der wet en hoe lang hebt gij op Sinaï vertoefd? enzv."

De moraal van deze 14de Aanteekening? Deze: bij de door ons gewoonlijk geïdealizeerde vaderen was ook niet alles heilig en rechtvaardig en goed.

15. Wellicht moet men hierbij denken aan den indruk dien de pas opgerichte Algemeene Doopsgezinde Societeit maakte. Nu zou het Seminarium iets voor *alle* gemeenten worden. Anders begrijp ik één ding niet, hoe men nog juist in 1816 een predikant op sterk verhoogd traktement beriep. De tiërceering toch was pas achter den rug. De tijden waren schraal.

16. Liefdepreekers; mannen die preeken om niet, uit liefde.

Sedert 1764 was dit in Warns niet meer geheel juist. Eene kleine tegemoetkoming werd door hun genoten. 't Wordt in onze notulen genoemd »dit extra swaar Tractement". Ds. FRERICHS a.w. zegt dat er sedert 1710 reeds eene jaarwedde werd uitgekeerd. Waarschijnlijk was dit later weer afgeschaft. Ik hoop in een volgenden jaargang hierop terug te komen. Wij hebben daarover in onze notulen curieuze berichten.

Slotaanteekening. Ik heb in mijne schets niet zoozeer willen beschrijven WOLTER MAAKAL, als wel *den overgang van de liefdepreekers tot de gestudeerde predikanten.* Nu, de gestudeerde heeren kent ieder;

van de ongestudeerden vertelden deze Aanteekeningen een en ander.

De schim WOLTER heb ik opgeroepen en getooid in het kostuum, dat haar voor mijn doel paste.

Natuurlijk heb ik geidealizeerd: eene lastige hebbelijkheid van bijna alle geschiedschrijvers, die iets voor het heden beoogen. Zijn niet alle gewijde figuren, HENOCH, ABRAM, NOACH, MOZES opgekleurd met kleuren, waarvan die mannen zelven verbaasd zouden opkijken, indien zij ervan konden weten? Zijn zij niet opgesierd reeds door PAULUS en later belachelijk in het boek der Jubileën? Worden PAULUS en LUTHER niet door ons menschen opgesierd op eene wijze, waarover zij zich zouden bedroeven, daar het ons van hunne ware grootheid afleidt? Heeft men in dezen zelfs JEZUS wel ontzien? Wat zijn de heiligenverhalen der Roomschen, Joden, Voor-Indiërs, Javanen, wat de historische romans onzer hedendaagsche schrijvers, wát zijn de vaderlandsche geschiedenis schoolboekjes over WILLEM den Zwijger en de Watergeuzen anders dan min of meer idealizeerende vertellingen? Uit *liefde* verdraaid, soms ook uit onnadenkendheid, ijdelheid of berekening, maar toch verdraaid. Doch God zal de geschiedenis stellen tot wereldgericht, zonder op onze vooringenomenheid en ons geliefhebber te rekenen.

Aan WOLTER MAAKAL als kapstok hing ik mijne wijsheid op. De waarheid eischt echter, dat nog medegedeeld worde wat ik van hem uit den mond van enkelen, vooral oude vrouwen, onder wie twee dochters van TAEKE vernam, — waarheid bovenal; de waarheid slechts kan ons leeren inzien, welk een man de gemeente in 't begin dezer eeuw tot haren liefdeprediker koos, als den laatste der oude garde.

WOLTER was klein van persoon; hij ging ietwat mank en liep met een stok. Nu, maar het schijnt dat zijn, wat men noemt zedelijk leven eveneens wat mank ging: gelijk dit trouwens van ons allen niets anders is. Hij moet wel eens niet heel »eerbaar" met 'n enkele van zijn dienstpersoneel zijn geweest. »Der wie »oaltietten whet mei de fammen te redden!" (Er was altijd iets met de meiden aan de hand). Eene andere zegsvrouw vertelde met een zekeren glimlach: »Die en die was ook eene vriendin." Vergeten wij echter niet, dat zulke dingen door de praatzucht, door achteloosheid van uitdrukking en een weinig lust tot kwaadspreken meestal schromelijk overdreven voorgesteld tot ons komen; in dit geval: na misschien 100 of 90 jaren. — Toch heet er geen koe

bont enzv. Ik heb geen reden om te gelooven, dat dit spreekwoord in dit geval niet waar is. Want wat met deze »zwakheid" van WOLTER klopt, is dat onze vriend een goedig man moet zijn geweest, die zich door een ander wel eens liet »ompraten", gelijk de oudjes mij vertelden. »Er war niet boôs, nee er war niet boôs!" En kraniger, stroever mannen gelijk de oude VAN DER ZIJPPEN hadden wel eens iets tegen hem. Bijvoorbeeld, dat hij met zooveel vertooning al zijn geld aan de gemeente naliet; 't welk echter bij zijn dood bleek meestal uitstaand geld te zijn, waarvan later niet zoo heel veel is ingekomen; en dat den diakenen veel last heeft bezorgd. Van twist over verschil in leer of over hoogere dingen dan deze geldkwestie vernam ik niets. Toch is het m. i. wijs te veronderstellen, dat afkeuring van MAAKALS »zwakheden" mede achter dien tegenzin school.

Verder was WOLTER zeker een man van conservatieve geaardheid. En zoo heer, zoo knecht. Van den knecht, dien hij zijne hofstee naliet, van TAEKE, hebben bijna al de kinderen en verdere afstammelingen de moderne richting veroordeeld; zij zijn Hervormd geworden, dat is in dezen Zuidwesthoek: zeer orthodox. Doleerend daarentegen, opmerkelijk voor afstammelingen van een mennist man, werd, voor zoover ik kon nagaan, geen enkele hunner. Slechts twee doopsgezinde achterkleinkinderen behooren tot de gemeente.

Laat ons tot onze leering gelooven, dat het anders met den kring van WOLTER's vrienden ware gegaan, zoo deze laatste der oude garde niet slechts een goed, maar een uitnemend man was geweest, bezield met waarachtigen heiligen geest.

Warns, 1900. H. BAKELS.

BIJDRAGEN TOT DE GESCHIEDENIS VAN ONS KERKLIED EN ONS KERKGEZANG.

Het zal zeker aan weinige lezers van de *Bijdragen* onbekend zijn, welke groote veranderingen in ons kerklied en ons kerkgezang sedert de laatste jaren niet op til zijn, maar reeds bezig zijn plaats te grijpen of al tot stand zijn gekomen. En dit is niet slechts in enkele gemeenten het geval. Evenals toch die veranderingen met eene veel algemeener beweging in het godsdienstig, letterkundig en muzikaal leven van het protestantsche deel onzer natie samenhangen, dringt althans eenige werking daarvan ook wel door tot die kringen, waarin men, maar thans niet langer zoo ongestoord als tot dusver, liefst blijft bij 't geen nu eenmaal jaren lang gebruikelijk is geweest. De gezangbundels, sedert eene eeuw onder ons het meest bekend, zullen zeker niet meer worden herdrukt. Nieuwe boeken, nieuwe liederen, vooral ook nieuwe melodieën burgeren zich in. In een ander en vlugger tempo klinkt het godsdienstig lied in menig bedehuis en (laat ons 't hopen) ook in menig gezin. Die ommekeer is niet plotseling, niet onvoorbereid gekomen. Ook is hij waarlijk nog niet voltooid; hij is nog alleen bezig plaats te grijpen. Toch hebben de laatste tien jaren, de tijd van omstreeks 1890 af, ten gunste van een nieuwen, voortaan te volgen weg beslist.

Onwillekeurig richt zulk opkomen van iets nieuws den blik achterwaarts. Hoe is het vroeger met dat kerklied geweest en met dat kerkgezang gegaan? En het is om vele redenen goed, aan dat verleden aandacht te wijden. Reeds omdat er over dit gebied legenden in omloop zijn gekomen; maar niet minder omdat b. v. bij de samenstelling der oude gezangboeken een en ander in gebruik is geweest, dat thans letterlijk is vergeten en dat wij toch goed zouden doen na te volgen. Bovendien is er weinig dat ons zoo in de veranderingen in 't godsdienstig denken en voelen onzer vaderen inleidt als kennis van die liederen, die hun in verschillende tijden door hunne vertrouwde voorgangers zijn op de lippen gelegd; vooral van die, welke zij zelven het meest hebben liefgehad. Want het belangrijkst is natuurlijk in dit geval niet wat dichters het fraaist hebben gedicht, maar wat de gemeenten het meest en het liefst hebben gezongen. En dat is waarlijk niet altoos hetzelfde.

De volgende bladzijden willen niet meer dan bijdragen tot de kennis van ons vroeger kerklied en kerkgezang bieden. Voor eene volledige geschiedenis daarvan zouden, zooals blijken zal, eerst allerlei bijzonderheden nauwlettender moeten zijn nagegaan. Intusschen kan ik de aandacht vestigen op velerlei, dat door mijne voorgangers niet is besproken. De veelwetende Blaupot ten Cate heeft anders natuurlijk zoo goed als aan ieder ander verschijnsel uit ons verleden ook aan ons kerkgezang zijne aandacht geschonken. Hij gaf eene lijst van oude liedboeken, *Holland* II, 208, en deelde over 't zingen, 't invoeren der orgels en dergl. velerlei mede. De *Korte Geschiedenis*, die Prof. SCHEFFER in de *Doopsg. Bijdragen* van 1865 plaatste en die vooral de samenstelling van de amsterdamsche, de haarlemsche en de na 1791 verzamelde bundels behandelt, lokt van zelf tot aanvulling

uit, ook van 't geen dat opstel over vroegere tijden biedt. Bovendien heeft na 1865 ons kerkgezang weêr eene geschiedenis gehad en eene, die voor ons niet de minst belangrijke is. Zorgvuldig besproken is van de oudere bundels alleen het *Hoornsche liedboek* in het fraaie opstel van Ds. Honig, *Doopsg. Bijdragen* 1887; terwijl Ds. J. Sepp de amsterdamsche bundels van 1870 in dat jaarboekje van 1872 beoordeelde en de *Groote bundel* in dat van 1896 door Ds. P. J. Andriessen met het oog op den nieuwen *Haarlemschen bundel* aan eene kritiek is onderworpen, waarop ik later terugkom.

De geschriften, die over het kerkgezang in ons vaderland het licht zagen, Dr. F. C. Kist, *De toestand van het kerkgezang*, 1840, het werk van Bennink Janssonius, de artikelen van Prof. ter Haar in de *Geschiedenis der chr. kerk in Nederland in tafereelen*, Amsterdam 1869, verschillende artikelen van Acquoy in het *Archief voor kerkgesch.* en in de *Bouwsteenen voor Ned. muziekgeschiedenis* handelen uit den aard der zaak bijna alleen over de hervormde kerk. Slechts ter Haar bespreekt ook de andere kerkgenootschappen. Zonder waarde zijn daarom die werken voor de kennis van ons kerklied niet. Van andere, die over de geschiedenis onzer letterkunde handelen, kan ik zwijgen. Men merkt b. v. bij Jonckbloet er niet veel van, hoe bij eene protestantsche bevolking het kerklied toch zeker geen onbeteekenend gedeelte van de volksletterkunde uitmaakt; niet minder dan de ten onzent te allen tijde zoo verbreide stichtelijke poëzie, die van Sluiter c. s. voorheen, van Hazeu en Molster veel later. Gelukkig dat wij tegenwoordig in Prof. Kalff een beoefenaar dier geschiedenis bezitten, die telkens toont hoe hij ook aan de godsdienstige lektuur van het voorgeslacht gaarne de aandacht wijdt die zij verdient.

I.

Ons volk moet in de 16de en de 17de eeuw eene zeer zanglustige natie zijn geweest, en de overvloed van rederijkers-poëzie is verbazend groot. 't Komt ook bij onze vaderen aan het licht. Reeds aan den eersten druk van het *Offer des Heeren*, dien van 1562, is een liedboekje, in 1563 gedrukt, met 25 martelaarsliederen toegevoegd. Sommige van deze waren volgens het voorbericht „Tot den Sangher" reeds vroeger in druk verschenen. „Veelderhande Liedekens" waren al voorafgegaan, ook martelaarsliederen, en tal van liedboekjes zijn daarop gevolgd: de tien volgende uitgaven van het *Offer des Heeren*, vele der *Veelderhande Liedekens, Sommige schriftuerlycke liedekens* enz. De Leidsche maatschappij, onze bibliotheek (catal. II bl. 302 vgg.), vooral de Heer D. F. Scheurleer in den Haag bezitten een groot aantal er van; zie ook ten Cate t. a. p. Pieter Willemsz. Boogaert de monnikendammer, Jan Jacobs de harlinger oudste gaven er uit; vooral Leendert Clock maakte zich met zijn *Liedtboek* en *Kleijn Liedtboeck* verdienstelijk; van Carel van Mander, den schrijver van het *Schildersboek*, bezitten wij de *Gulden Harpe*; van Hans de Ries een *Liedtboek*. En hoeveel prijs men op 't kerkgezang stelde, blijkt uit de plaats, die in den strijd tusschen de amsterdamsche vereenigde (Waterlandsch—Friesch—Hoogduitsche) gemeente en de afgedeelden (Leendert Clock c. s.: de latere „Friezen en Hoogduitschen") de kwestie over een liederenboek innam [1]). Onder de dichters van liederen komen bijna al onze bekende oudsten voor: Menno (zie een zijner gezangen bij ten Cate, *Friesland*, bl. 261 vgg.), Dirk Philips, Claes Ganglofs, enz. Meestal staan de melodiën boven de liederen opgegeven.

1) Van Douwen, *Socinianen en Doopsgezinden*, bl. 50 en elders.

Doch na de zoo pas verschenen dissertatie van Dr. F. C. Wieder: *De Schriftuurlijke Liedekens de liederen der nederlandsche Hervormden* [1]) *tot* 1566, 's Gravenh., Nijhoff, 1900, en nu wij eene studie over hunne zangwijzen van den grondigen kenner van dit gebied, den heer D. F. Scheurleer, hebben te wachten, verwijs ik over dit vroegste kerklied onder ons daarheen.

Natuurlijk is het voor een deel huiselijke poëzie, die in die bundels aan de gemeenten werd geboden. Hooge eischen mag men niet stellen aan 't geen gedicht of gerijmd werd om voor de eigen kleine kringen, waartoe de dichters zelven behoorden, dienst te doen. Eene der dichteressen, Soetgen Gerrits, in 1572 te Medemblik overleden, kon volgens Twisck *Kronijk* 2 : 1280[a] niet eens lezen. Allerlei liederen zijn er, waarvan de beginletters der coupletten den naam vormen van een of ander persoon, aan wien of wie het lied is gericht. De smakelooze vermelding van het hoofdstuk der Schrift, waaruit een tekst is genomen, in het lied zelf komt herhaaldelijk voor. Dit is echter geenszins aan onze vaderen alleen eigen; men vindt het ook in duitsche luthersche liederen uit de 16de eeuw: zie Meyer in *Stemmen uit de Luth. kerk*, III : 101. En men dwaalt, geloof ik, met te meenen dat de zeer huiselijke toon, hier en daar voorkomende, wijst op liederen, alleen tot stichting van enkele personen of gezinnen gedicht. De onderscheiding, in den catalogus onzer bibliotheek tusschen „Kerkgezangen" bl.

1) Die toevoeging: „de liederen der nederlandsche Hervormden" op den titel is onjuist en leidt tot misverstand. Niemand verstaat onder „de nederlandsche Hervormden" de Doopsgezinden, uit wier kringen toch — 't blijkt ook uit Dr. Wieder's werk — de meeste Schriftuurlijke („Veelderhande wt den ouden en nieuwen Testamente") liedekens stammen. Voor de Sacramentisten en Hervormden zijn zij dan ook na c. 1590 niet meer gedrukt; voor Doopsgezinde gemeenten nog later herhaaldelijk, voor die in Groningen en Pruisen nog in 1752: Wieder, bl. 177 en elders.

303 vgg. en „Stichtelijke gedichten" bl. 309 vgg. gemaakt, past voor vele bundels niet. De *Veelderhande Liedekens* zijn zeer zeker in de samenkomsten gezongen. Natuurlijk wijst het bijschrift „voor de predikatie" of „na de predikatie", voor geheele deelen van een bundel geplaatst, de bestemming van deze uit. Maar waar die toevoeging ontbreekt, zooals b.v. in HANS DE RIES' *Liedtboek* hebben wij toch met gezangen voor de samenkomsten der gemeente te doen: *Kort verhaal van 't Leven van Hans de Ries*, bl. 39. — Wat nu den inhoud aangaat, van een breeder letterkundigen blik dan onzen rederijkers eigen was, van 't navolgen van buitenlandsche dichters ontbreken de bewijzen niet. Het Te Deum en het Veni Creator komt eenige malen voor: zoo in CLOCK'S niet zeer gelukkig „Laet ons knielen voor Godts aenschijn", in DE RIES' „Komt, heylige geest, schijnt in ons claer". En de laatste biedt eene navolging van „Ein fester Burg", die, naar de deskundige D. C. MEYER Jr. mij verzekert, elders niet voorkomt en die boven de andere oude vertalingen uitmunt:

Een sterke muer is onsen Godt,
Israels Godt ghepresen,
Een vaste borrecht ende slot,
Des en laet ons niet vreesen.
Al is 't dat wij zijn in dit dal
Als weereloose schapen,
De Heer ons wel beschermen sal.
Die is ons weer en wapen.

Dit, het 24ste vermaenliedt, komt voor 't eerst in den 2den druk van het *Liedboek* voor. Had DE RIES ook maar LUTHER'S melodie overgenomen! maar in plaats daarvan gaf hij als wijze daarbij die van den 91sten psalm, de geneefsche melodie. Anders ontbreken vertalingen b. v. uit

den doopsgezinden *Ausbundt*. De liederen op en over martelaars maken in de hollandsche bundels al spoedig voor andere plaats. Niet alleen in CLOCK'S maar ook in DE RIES' *Liedboek* komen zij in 't geheel niet meer voor, hoewel DE RIES nog zingt en laat zingen [1]):

Het cruys naeckt ons aan allen enden,
Die wolven dorsten naar ons bloet,
Wilt u, Heer, tot dyn heylghen wenden
Om haer te helpen; Heer u spoet!
Ghy zyt toch ons deel ende goet.

Men doot ons, Heer; men neemt ons dleven,
Om dynen naem men, Heer, ons vliet;
Hier vervollicht, aldaer verdreven,
Veracht, versmaet, der menschen liet [2])
Syn wy, O Heere, dit aensiet!

't Geloof helpet ons, Heer, behouden
In allen anxt, druk, ende stryt;
Laet ons in dyn liefde niet vercouden;
So sullen wij, tot alder tyt
U loven, Heer ghebenedyt.

Onder dyn hant wy ons bevelen
Deckt ons met uw vloghelen reyn.
Godt, U beschermingh wilt niet nemen
Van U heylighen in 't ghemeyn;
Ghy zyt, Heer, ons hulpe alleijn.

Elders bleven sommige martelaarsliederen in nieuwe uit-

1) Liedtboek van 1582, fol. 46.
2) Ik vermoed dat dit „spotlied" beteekent, iets als het oud-testamentische „aanfluiting".

gaven bewaard, nog tot in bundels der 18de eeuw toe, in de *Hoornsche liederen* en den *Lusthof* van ALLE DERKS: zie beneden. Het eenige lied uit den tijd van 't eerste opkomen der Doopsgezinden, dat nog in de *Uitgezochte Liederen* en daaruit in den *Leidschen bundel* is opgenomen: „Komt herwaarts, sprak Gods groote zoon", is intusschen door deze niet aan onze 16de eeuwsche gezangboeken ontleend. Het was eerst in 1778 door B. DE BOSCH voor een luthersch gezangboek vertaald uit een der vele duitsche (luthersche) bundels waarin het voorkwam. 't Is van GEORGE GRUENWALD, een doopsgezinde, 1530 te Kopfstein in Tirol verbrand, niet van WITZSTADT, zooals dikwijls wordt opgegeven: BECK, *Geschichtsbücher* bl. 104.

Na al het opgemerkte zal, vermoed ik, het hollandsch van die dichters en dichteressen uit de 16de eeuw ieder die ze ter hand neemt niet tegen-, maar medevallen. Een SOETGEN GERRITS trouwens was eene uitzondering. Mannen als KAREL VAN MANDER en HANS DE RIES waren alles behalve rijmelaars of mannen uit het volk. Men kent ook het

„Ick arm schaep aan de groen heyde,
Waer sal ik henengaen?
Van vrienden en maghen moet ik scheyden
En op Christum alleene staen
Ende mij op hem verlaten.
Alder wereld jolyt In deser tijdt
En mag mijne siele niet baten.

Later is 't veranderd in:

Ick arm schaepken aan der heijden
Wat sal ick nu aangaen?
De weerelt soeckt mij te verleyden
En mij te brenghen gevâen

Al in haar valsche leere:
Dus bidd' ick seer, sterckt mij o Heer
Dat ick mij van haer keere.

Dat is de stemming, die eigenlijk in alle liederen van dezen tijd heerscht, de tegenstelling van het leven voor de wereld en het kindschap Gods. 't Best kan men uit de indeeling van DE RIES' *Liedboek* zien, wat hoofden en harten vervulde. 't Bevat zes deelen: 1. Vermaenliederen, „in dewelcke een yder vermaent wert tot afstant van sonden, bekeeringhe tot Godt, oprechte boete .... ende een Godtsalighe wandelinghe"; 2. Claechliederen ende ghebeden; 3. Danckliederen en lofsanghen; 4. Cruijsliederen; 5. Schriftuerlycke liederen, in dewelcke gehandelt wert van den gheloove ende eenighe stucken betreffende de christelycke leere; 6. eenige psalmen DAVIDS. Feestliederen zijn er eerst later bijgevoegd. De innige, ik zei bijna de hartstochtelijke liefde voor de gemeente beslaat eene breeder plaats dan bij DE RIES in de *Gulden Harpe* van KAREL VAN MANDER, die „meest van alle Ghezindheden (werd) bemind", zooals LOUWERENS WILLEMS in zijn *Ezelinnenzoon* fol. E v° schrijft. Natuurlijk: VAN MANDER toch behoorde tot de Huiskoopers, de Oude Vlamingen, terwijl DE RIES Waterlander was. Men oordeele naar het volgende lied uit de *Gulden Harpe*, dat in letterlijk alle liedboeken der 17de eeuw is overgenomen. Het is gericht tot hen, die zich van de echte „gemeente Gods" hadden afgezonderd, tot de gewone Vlamingen, voor wie men later den naam Contrahuiskoopers uitdacht, JACQUES OUTERMAN c. s.

Een [1]) ghebroken herte, nae Gods behaghen
Om nae te jaghen, den vrede soet,

1) Ik volg de lezing en spelling van de uitgaaf der *Gulden Harpe* van 1620. Zie over van Mander's letterkundige beteekenis Prof. te Winkel in het *Tijdschr. v. Ned. Taal- en Letterk.*, deel XVIII, bl. 252 vgg.

Voor de woorden Gods een vertsaghen,
Met een verslaghen, oprecht ghemoet,
Wensch ick u tsamen voor eenen groet,
Daer toe een goet gesicht altijt,
Dat ghij meught mercken, door 's Geestsverstercken
Waer af dat ghij ghevallen zijt.

Gout dat door 't vyer [1]) is sonder bezwijken
Coopt om verrijcken, doch niet en swicht,
Coopt salve om u ooghen te strijcken,
Dat u mach blijcken, een claer ghesicht,
Dat u verschijne dat wonderlijck licht,
Wort so ghesticht, dat ghij subijt
Moocht sien van binnen, met hert en sinnen
Waer af dat ghij ghevallen zijt.

Ghij die Gods timmeringhe reene
Met ons ghemeene, hier voortijts waert,
Keert weder tot den verworpen steene,
Christus alleene, gheopenbaert,
Tot eenen vasten gront vermaert,
Met hem vergaert, dat hij niet wijd
U en verstroije, keert 'tsijner koije [2])
Waer af dat ghij ghevallen zijt.

Coomt ende smaeckt de Hemelsche gaven,
En wilt u laven, aen de Fonteyn,
En wilt u niet meer als arme slaven
Slijckputten graven, in 's werelts pleyn,
Die sonder water zijn onreyn,
Maer in den treyn der waerheyd bevrijd
Schickt hier u gangen, peyst met verlanghen,
Waer af dat ghij ghevallen zijt.

1) Betere lezing: duervuurd. 2) schaapskooi.

Hoe lieflijck ist wanneer Gods sonen
En dochters wonen, in goet accoordt,
Dat wil ons Godt den Vader jonen [1]),
Met al den gonen, diet gheerne hoort
Dat Goddelijcke suyver Woort,
Dus van nu voort, om u profijt,
So wilt ghedachtigh, sijn eendrachtigh
Waer af dat ghij ghevallen zijt.

Het Lam en heeft maer een ghetrouwe
Bruydt voor huijsvrouwe, in 's werelts dal,
Een is sijn Duyve, so ik aenschouwe,
Het bedt is nouwe, en 't decksel is smal
Een [2]) kudde, een Herder en een Schaepstal
Isser voor al, nae Schrifts belijdt,
En een ghemeente op Syons ghesteente,
Waer af dat ghij ghevallen zijt.

Verloren schaepken cranck ende teere
Ten rechten keere, ghij wel behoeft,
Verloren penninck een vrou met eere
Die is so seere om u bedroeft:
Verloren Sone, niet en vertoeft
Hongherigh proeft, met grooter vlijt
In uwer herten, met droever smerten
Waer af dat ghij ghevallen zijt.

Daer is noch plaetse voor den aftreder
Om keeren weder, ter vreden bandt,
Zijt ghij verheven hoogh als een Ceder,
Buyght u doch neder met u verstant
Onder Gods almachtige handt,

1) gunnen. 2) Hier en verder als „één" te lezen.

Dat in den bandt der liefden verslijt
Twistigh afgrijzen, dat vrede mach rijsen,
Waer af dat ghij ghevallen zijt.

Ghij hebt verlaten de eenichede,
Den rechten vrede hebt ghij ghemist,
Liefd' en ghenade en heeft gheen stede
Bij u oock mede door uwen twist,
Dus hebt ghij des Vaders goet ghequist [1]),
Door svijants list gheworden quyt [2])
Zijt ghij u Croone ende pant schoone,
Waer af dat ghij ghevallen zijt.

Wie bij hem selven wel meent te stane,
Heeft gae te slane menighertier,
Dat hij niet en valt uyt de bane,
Die om te gane so smal is hier,
Aen d' een zijd water, aan d' ander zijd vyer,
Vol van dangier [3]), aenvecht en strijt,
Dus den voorleden wegh wilt treden,
Waer af dat ghij ghevallen zijt.

Dit seght de Heere, treedt op die weghen,
Maer siet ter deghen voor u wel,
Vraeght waer den goeden wech is gheleghen,
Dien zijnde vercreghen, sonder uytstel
Wandelt daer in, 't is Gods bevel,
U ziele snel zal rusten verblijt,
Helpt so des Heeren ghetal vermeeren,
Waer af dat ghij ghevallen zijt.

. . . . . .

In dat versoeck u ook niet en mijt,

1) verkwist. 2) kwijt. 3) gevaar.

Neemt aan u eerste liefde dits 't meeste,
Waer af dat ghij ghevallen zijt."

Barmhertigheyt wil ick van uwen hande,
En gheen offerhande," dit woort insiet,
Hadt ghij gheweten als die vailliande,
Ten rechten verstaende, sijn bediet,
Den onschuldighen en hadt ghij niet
Sonder verdriet, vermaledijt,
Maer hadt gebleven, Gods woort beneven,
Waer af dat ghij ghevallen zijt.

Oorlof hier mede, wilt nu des Heeren
Sachtmoedicheyt leeren, met herten ootmoet,
Tot rust der zielen, vrij van verseeren,
Wilt u bekeeren tot sijn jock soet,
Blijft niet beraden met vleesch en bloet!
Neemt dit voor goet, 'tis uyt gheen nijt
Maer om met tranen u te vermanen,
Waer af dat ghij ghevallen zijt.

Een is noodigh. 1585.

Hoeveel innige verknochtheid aan de eigen, aan Gods gemeente tintelt in dit lied! Hoe vindt VAN MANDER in haar zijne veiligheid en zijne zaligheid!

Wat het zingen betreft: terwijl in de hervormde kerken het vlugge tempo, waarop men in de 16de eeuw zong, plaats maakte voor den langzamen, slependen zang, 't onvermijdelijk gevolg van de groote kerkgebouwen waarin eene talrijke schare zonder de leiding van orgel [1]) of in-

1) Orgels waren er wel in vele hervormde kerken, maar zij werden gebruikt voor orgelconcerten of om na afloop der godsdienstoefening aan de kerkbezoekers muzikaal genot te verschaffen. In Duitschland was het in de

strumentale muziek moest zingen, bestond onder ons die oorzaak niet. Men heeft dus misschien bij ons den vlugger zang behouden. In 't midden van de 17de eeuw wordt al (in G. Persoon's boekje) van voorzangers gesproken. Of ook onder ons, gelijk oudtijds bij de Collegianten, hier en daar de vrouwen niet meezongen? [1]) Ik weet het niet. Ook toen zal wel geschied zijn wat in ons land zelfs met de psalmwijzen heeft plaats gevonden [2]) en wat nog in de 19de eeuw in onze oude gemeenten te Aalsmeer en te Balk zeer gewoon was, dat n.l. in de zangwijzen langzamerhand sommige maten en tonen door die voorzangers naar hunnen smaak werden gewijzigd. De zoo gevariëerde melodiën waren dan meestal spoedig bij de gemeenteleden, die anders de verandering zeer goed opmerkten, weêr even geliefd. Uit de *Goudschaale* van 1751 maak ik op, dat toen nog in Friesland alleen aan 't begin en aan 't einde van de godsdienstoefening werd gezongen, zonder tusschenzang. Zoo was het tot in 1850 te Balk: *Doopsgez. Bijdr.* 1887, bl. 111. De melodie van 't Wilhelmus van Nassauwe wordt nog al eens opgegeven, zelfs voor boeteliederen. In de Ries' *Liedboek* staan dikwijls de noten gedrukt, o. a. bij al de 16 psalmen die hij opneemt. Van waar hij die wijzen had, zal een deskundige wellicht kunnen opsporen: de gewone geneefsche psalmwijzen zijn het niet. Van toonkunstenaars onder de onzen is mij uit de *Bouwsteenen voor Ned. muziekgeschiedenis* geen enkele bekend geworden, hoewel deze anders genoeg noordnederlandsche uit de 16de en 17de eeuw vermelden, gelijk men

---

17de eeuw niet anders. Men kent Huygens' *Gebruik en ongebruik van 't orgel.* Dat het het gezang begeleidt, komt hier te lande c. 1650 hier en daar op.

1) van Slee, *Rhijnsburgers*, bl. 357, 359.

2) Acquoy in het *Archief voor Ned. Kerkgeschiedenis*, IV, bl. 24 enzv.

dat in het land van OBRECHT en SWEELINCK ook verwacht.

Zooals op ieder ander gebied van het gemeentelijk leven, heeft ook in het kerkgezang HANS DE RIES zijn invloed doen gelden; en dit niet alleen door de uitgaaf van het reeds meermalen vermelde *Liedboek* „inhoudende schriftuerlijcke vermaenliederen..... dewelcke gheoeffent ende ghesongen worden onder die Vereenighde Lidtmaten der ghemeenten Christi". Nam hij reeds in de eerste uitgaaf, die van 1582, eenige psalmen op: aan een lateren druk, dien van 1618, is de volledige psalmberijming van DATHENUS toegevoegd [1]). Dit lag geheel in den geest van DE RIES, die, afkeerig als hij was van het streven veler Doopsgezinden om zich toch vooral van andere godsdienstigen te onderscheiden, hierin gelijk in andere opzichten aandrong op 't navolgen van hetgeen in de overheidskerk in zwang was. Sinds kwamen vooral in stadsgemeenten [2]) die psalmen in gebruik; in sommige zelfs uitsluitend en zonder gezangen daarnaast. Zoo in de vlaamsche gemeente bij het Lam te Amsterdam. 't Blijkt uit de bekende voorwaarde, in 1632 door HARMEN HENDRIKS VAN WARENDORP verbonden aan de erfstelling, waarbij hij het kerkgebouw (onze tegenwoordige kerk) aan die gemeente vermaakt. Hij bepaalde eene boete voor elken keer dat iets anders dan psalmen van DAVID werd gezongen. Ook namen sommige doopsgezinde liederenbundels, zooals het *Hoornsche liedboek* en de *Goudschaele*, eenige psalmen van DATHEEN naast hunne geestelijke liederen op.

Al die gezangboeken, de *Veelderhande liedekens*, dat van DE RIES, het *Hoornsche*, het *Kruydthofken* en vooral het *Achterhofken* [3]), zijn nu tot omstreeks 1700 de meest ge-

1) *Kort verhaal*, bl. 39. SCHIJN, II, bl. 492.
2) *Kort verhaal*, t. a. p.
3) Zie over deze alle: Catal. onzer bibliotheek II, bl. 305 en 306.

bruikte bundels gebleven. Zij hebben onder ons de traditie van omstreeks 1600 voortgezet. Wij bezitten intusschen om over hunne verbreiding te oordeelen geene andere aanwijzing dan het getal der uitgaven, die ons bekend zijn; uitgaven die bij sommige misschien tot een getal van dertig en meer klimmen. Immers er bestaat b. v. van het *Kruydthofken* zoowel een 8ste zaandamsche als een 9de alkmaarsche druk, en er waren nog o. a. amsterdamsche drukken ook. Daarbij houde men echter in het oog, dat zelfs een *negende* druk, zooals de amsterdamsche uitgaaf van het *Achterhofken* dien beleefde, voor het getal exemplaren niet bewijst wat hij in onzen tijd bewijzen zou. Men bezat immers geene snelpersen; de oplagen waren dus veel kleiner. Vele van die uitgaven der liedboeken zijn intusschen geheel verloren gegaan. Nog in de 18de eeuw, in 1751, zag van de *Goudschaele*, een blijkbaar veel gebruikt gezangboek, de vierde uitgaaf het licht. Van deze vierde uitgaaf heb ik vier exemplaren gezien: van de drie vorige heb ik nooit ook maar één enkel exemplaar in een catalogus vermeld gevonden. Niet onnatuurlijk: juist de boeken, die het meest niet alleen verbreid, maar ook gebruikt zijn geweest, zijn het minst bewaard gebleven. Toch komt het mij onwaarschijnlijk voor, dat wanneer inderdaad, zooals ik bij geruchte heb gehoord, DE RIES' *Klaagliederen* nog na 1800 te Hoorn in de godsdienstoefening hebben dienst gedaan, geen exemplaar van een lateren druk dan die van 1681 tot ons zou zijn gekomen.

Al beleefden nu na 1700 met eene enkele uitzondering, waarover nader, die oude bundels geen herdruk meer: anders was het met vele liederen daaruit, die in nieuwere bundels op nieuw eene plaats vonden. Ook dit zal blijken.

II.

Met het midden van de 17de eeuw begint nog in een ander opzicht dan waarin DE RIES het had bedoeld, — van aanraking tusschen hem en Collegianten b.v. blijkt niets, — de afzondering der Doopsgezinden van hunne medeprotestanten weg te vallen. Vooral geschiedde dit in de deftige gemeenten der groote hollandsche steden. Minder met „de kerk" dan wel met de zooeven genoemde Collegianten en andere vrijzinnigen, o. a. de Remonstranten, knoopen zij enge betrekking aan; straks zullen de rechtzinnigen, de Zonisten, het hier en daar met een enkelen geestverwant in „de kerk" doen. Intusschen zie men bij deze onderscheiding niet voorbij, dat wat toen vrijzinnigheid heette niets gemeen had met 't geen wij heden ten dage zoo noemen. 't Was vrijzinnigheid ter zake van de *kerk*, geenszins van de *godsvrucht*. Juist de liberalen [1]) toch waren toen ter tijd de mannen van de Schrift en dikwijls ook van vurige piëtiste liefde tot JEZUS. „Geestdrijvers" was de naam niet voor de behoudenden, maar voor de vooruitstrevenden, en wat een man als SCHIJN aan deze laatsten verweet in *De Mensch in Christus*, was niet het minst dat zij alles verwachtten van de genade neêrdalende in de „ledige" ziel.

Eéne omstandigheid werkte er zeer toe meê, dat bij die aanraking met anderen ons kerklied verrijkt en verbeterd werd: de gebrekkigheid van de in zwang zijnde psalmberijming, die van DATHEEN. „'t Kon niet anders, of de wensch naar eene andere berijming moest het eerst levendig worden, de invoering eener betere het eerst tot stand komen in eene broederschap, waartoe de uitstekendste dichters be-

1) Dr. HIJLKEMA gaf hun in zijn proefschrift den naam: Reformateurs.

hoord hadden of nog behoorden, VONDEL, ANTONIDES, ANSLO, HOOGSTRATEN [1]), om van meerderen te zwijgen": SCHEFFER, *Doopsg. Bijdr.* 1865, bl. 69. Juist dat men in de vlaamsche gemeente bij 't Lam te Amsterdam alleen psalmen zong, zal volgens SCHEFFER's waarschijnlijke gissing daar het eerst tot invoering van de nieuwe berijming, die in 1689 het licht zag, hebben geleid. De meeste psalmen daarin voorkomende zijn vervaardigd door OUDAEN, eenige door CAMPHUYSEN, een enkele door GALENUS ABRAHAMSZ. Aan dit psalmboek zijn 12 feestliederen toegevoegd: het eerste begint met „Hoe komt ons 't godlijk licht bestralen". Die liederen, bij een lateren druk tot 19 vermeerderd (sedert begint het eerste met „Toen mijns levens morgenzon") zijn in vele gemeenten ingevoerd, maar niet doordat zij achter de amsterdamsche lamiste, veeleer doordien zij eveneens achter de haarlemsche psalmberijming staan gedrukt en het gebruik van deze laatste niet tot Haarlem beperkt is gebleven. Deze haarlemsche psalmberijming, evenmin als de amsterdamsche voor dit doel gedicht maar uit bestaande berijmingen gekozen, werd in 1713 ingevoerd. Met groote omzichtigheid was zij saamgesteld. LOOSJES verhaalt in zijne *Redenvoering* (d. i. preek) *over het christen kerkgezang*, Haarlem 1805, bl. 47, dat de commissie daarvoor niet minder dan 400 (!) vergaderingen heeft gehouden; terwijl, zooals ik uit de voorrede van de *Oude haarl. gezangen* van 1804 zie, de tweede druk van 1752 nog eenige veranderingen en verbeteringen in de berijmde psalmen heeft aangebracht. Ik zal later mededeelen, hoe deze laatste allerverdienstelijkste wijze van handelen in onze eeuw in den *Grooten bundel* is nagevolgd. In zijn opstel, bl. 71, deelt SCHEFFER mede, dat deze

1) Niet OUDAEN: deze was Remonstrant.

psalmen in 1729 in de Rijp en zeker ook elders in Noord-Holland zijn aangenomen. Maar niet daar alleen. Nog tot 1856 toe zijn zij te Harlingen gezongen. Te Haarlem zelf maakten zij in 1804 plaats voor den *Ouden haarlemschen gezangbundel.*

De vraag rijst: waarom, als men in 1713 te Haarlem iets beters wenschte dan 't geen men zong, werden dan daar niet de amsterdamsche psalmen in gebruik genomen? Van verschil in leerstellig inzicht toch was geene sprake. Omdat die amsterdamsche toen, 30 jaren na hun verschijnen, niet of niet meer naar den haarlemschen smaak waren? Tegenwoordig kan en misschien kon ook twee eeuwen geleden ten opzichte van den smaak in poëzie in dertig jaren heel wat veranderen. Toch ligt de oorzaak, vermoed ik, meer in iets anders; iets dat zich reeds toen maar ook later gedurig onder ons heeft vertoond en dit nog doet; een kwaad, waaronder het kerklied en niet het kerklied alleen in onze broederschap altoos heeft geleden en nog lijdt. Ik bedoel onze geliefde anarchie, den afkeer van organizeering, den „vrijheidszin", de gehechtheid aan eigen zin en wil en smaak alleen zonder veel neiging om zich naar elkander te schikken. Daarom is iedere samenwerking onder ons zoo verblijdend, omdat men ze zoo niet verwacht. Bij het kerklied heeft men voorheen zelfs kwalijk daarnaar gestreefd.

De invoering der genoemde psalmberijmingen was niet de éénige vrucht van de aanraking met leden van andere kerkgenootschappen en van den gewijzigden smaak. Reeds vroeger had men hier en daar, niet langer tevreden met DE RIES' *Liedboek* en het *Achterhofken*, naar nog andere liederen voor de samenkomsten gegrepen. Vooral twee bundels vonden ingang: de *Stichtelijke rijmen* VAN CAMPHUYSEM en de *Lusthof* van den hoornschen (remonstrantschen) notaris CLAAS STAPEL.

Over CAMPHUYSEN, zijne *Stichtelijke rijmen* en zijne *Uijtbreiding over de psalmen* is genoeg geschreven; 't laatst in 1898 door Dr. L. A. RADEMAKER in zijn akad. proefschrift; en kan ik dus zwijgen. Dat die liederen in de colleges der Collegianten en in de huisgezinnen der Doopsgezinden zeer in zwang waren, is bekend. Waar en wanneer zij in de godsdienstoefeningen in gebruik kwamen, weet ik niet; niet eens, of de gezangen van CAMPHUYSEN, die nog in 't begin dezer eeuw te Leeuwarden en te Grouw werden gezongen, de *Rijmen* of de *Psalmen* zijn geweest. Ik vermoed de eerste.

STAPEL's *Lusthof* zag in 1681 voor de eerste maal het licht. Hij beleefde tal van uitgaven, de laatste waarschijnlijk in 1743. 't Is eene verzameling, uit de werken van verschillende dichters gekozen: hunne namen staan onder de liederen opgegeven, de zangwijzen er boven. Ook eene uitgaaf met muziek is voorhanden. Er zijn gezangen bij van JEREMIAS DE DECKER, van JOD. VAN LODESTEYN (ook „Hoog! omhoog! mijn ziel na boven"), van CONST. HUYGENS, een van HUGO DE GROOT, een van MENNO SIMONS, een enkel lied van den martelaar JOOST DE TOLLENAAR, van andere bekende Doopsgezinden: CLAES CLAESZ, THIELEMAN VAN BRAGHT, PIETER PIETERSZ de oude. Maar vooral Collegianten, HUYGEN, VERLAAN, en de piëtische kring van JAN LUIKEN even als deze zelf zijn in een groot aantal gezangen vertegenwoordigd. Familieliederen, o. a. van een zekeren CHRISTOFFEL ANNAARD, „oud 16 jaren", op het afsterven van zijn „waarde moeder", ontbreken nog niet geheel. Over 't geheel is in den *Lusthof* de rijkdom van onderwerpen veel grooter dan in de oudere liedboeken. En zijn gezangen in op de christelijke feesten, bij de avondmaalsviering, morgen-, avond-, lentezangen, bij huwelijkssluiting. Ook moralizeerende gezangen komen voor: „Tegen achterklap", „Tegen onverdraagzaamheid",

„Christelijke (waarneming van wereldsch) beroep"; maar vooral vele op de zaligheid van het „eenzaam, met God gemeenzaam". Zoo — 't moet op de wijze Wilhelmus van Nassau worden gezongen(!) — de *Geestelijke liefde van een sterk minnende ziele*, dat aldus aanvangt:

Waar is toch zoeter leven als eenzaam en alleen?
Daar maakt zich God den mensche op alle wijs gemeen,
Daar komt Hij haar bezoeken in hare stilligheid
En spreekt dan tot haar herte veel troost en lieflijkheid.

Mijn lief, mijn uytverkooren, mijn Bruid, mijn Duifje zoet,
Ik kom hier bij U woonen in uw stil rein gemoed,
Dat rein is van de Wereld in haare ijdelheid:
O! dit is recht de plaatze, die voor mij is bereid.

Wat zal de Bruid dan zeggen tot haaren Bruidegom?
Kom toch, mijn alderliefste, mijn Heer en Trooster kom!
Ik heb om U verlaaten de wereld met haar pracht
Omdat ik onbesmettelijk tot U mocht zijn gebracht.
Enz. enz.

Het lied van KAREL VAN MANDER, boven gedrukt, keert ook hier terug. De grondtoon is in dezen bundel nog die van omstreeks 1600: de tegenstelling van het ijdele van wereld en wereldsch leven aan den eenen, de zaligheid en eeuwige waardij van gehoorzaamheid aan God aan den anderen kant. Maar daarnaast klinkt hier ook een voorheen onbekende toon, de toon van JAN LUIKEN en LODESTEIJN: de vurige liefde tot Jezus. Gezangen zijn talrijk als „Hoog, omhoog, mijn ziel na boven", „Jezus zoet, mijn Bruygom vailjant", „Een lief heb ik verkooren, De schoonste die daar leefd", „Mijn lief, zoo overschoone, Is Gods zoone", „Een eeuwig een heb ik verkooren". „Ik door liefde gants

ontsteeken, kom nu smeeken, Hem die mijne ziel bemind". Zoo ook:

Laat ook komen wat wil komen!
Duivel, wereld, wat het zij!
Rampen, smerten, kruis en lij [1]),
'k Zal niet zwikken, schrikken, schroomen
Voor al 't geen dat vleeslijk hiet:
Jezus en verlaat ik niet.

In het zoet en in het zuure
Blijf ik mijnen Jezus bij,
'k Lij dan ook wat dat ik lij!
Nood noch dood zal mij verruuren,
't Zij ook wat 't zij voor verdriet:
Jezus en verlaat ik niet.

Wat ik lij of niet en lijde:
Eene kus van Jezus mond
Die verzet dat we'er terstond;
'k Lij dat lijden met verblijden,
Als hij maar een straal uitschiet:
Jezus en verlaat ik niet.

Opgenomen is een lied van TAULER:

Trek na dy mijn ziel die U bemint,
Maak mij blij, ik ben uw Bruid, uw kind;
Geef mij de deugd, die mij ontbreekt,
Mijn hart in liefde meer ontsteekt,
Dat vuur brandt zeer,
Gods liefde nog veel meer. Geef mij enz.

---

1) lijden.

Maak mij nu van Creatuuren bloot
Dat ik U mag dienen tot der dood,
Uw wille laat mijn wille zijn,
Uw gracie stort altijd in mijn.
Dat vuur brandt zeer,
Gods liefde nog veel meer. Uw wille enz.

Ik peins, Heer, wel duizendmaal en dy
Och, wanneer zult gij mij maaken blij?
Kom Heer, kom Heer, en bei [1]) niet meer,
Mijn hart verlangt na U zo zeer.
Dat vuur brandt zeer,
Gods liefde nog veel meer. Kom Heer, enz.

Genoeg om te doen zien hoe het onder het groot getal liederen van den *Lusthof*, 4 à 500, aan zoetvloeiende en zangerige niet ontbreekt. In dat opzicht was men — en geen wonder in de 17de eeuw — aanmerkelijk vooruitgegaan.

Even als met CAMPHUYSEN het geval was, raakte ook STAPEL eerst in onze eeuw in de godsdienstoefeningen van sommige gemeenten in onbruik. Lang werd hij te Warga gezongen en (althans bij doop en avondmaal en tot 1809 toe) te Drachten.

Behalve STAPEL's *Lusthof* vonden ook de 12 amsterdamsche of haarlemsche (lamiste) feestliederen, zooals boven is vermeld, in verscheidene gemeenten ingang. In 1756 werden deze, waaraan reeds het zoogenaamd eigen geschrift van DAVID („Toen mijns levens morgenzon") was toegevoegd, met zes nieuwe vermeerderd, die aan STAPEL's bundel werden ontleend, evenwel nog al veranderd. In Haarlem, waar men altoos bijzonder veel hart voor ons kerklied heeft gehad, zag in 1777 een tweede stuk *Opwekkende ge-*

1) beid, toef.

zangen het licht. Of deze ook bij de godsdienstoefening gezongen zijn, is mij onbekend. Men vindt ze soms achter de oudere lamiste liederen gebonden. Het eerste begint: „O blijde nacht! hoe blinkt uw luister!" Op een enkel, b. v. „Hoe snel vervliegt dit wisselvallig leven", na zijn zij vergeten.

Dit laatste is niet het geval met het andere bundeltje (zoniste) feestliederen, die, vijftien in getal, door D. TEN CATE en BERN. DE BOSCH gedicht, in 1762 (?) werden ingevoerd. Het eerste begint met „Kan hij, die 't stof ten oorsprong heeft." Vele daarvan zijn in den Grooten en andere bundels opgenomen: „Zie neer, o God, o Hemelmajesteit" (gevariëerd in den hervormden *Vervolgbundel* N°. 219), „Nu heff' mijn ziel een heilig danklied aan" en andere.

Nog zijn aan de lamiste feestliederen, voor een deel dus aan Stapel's *Lusthof*, bijna alle *Gezangen en liederen der vereenigde Doopsgezinden te Rotterdam*, 1775, ontleend. Reeds in Nov. 1773 had men daar besloten de statenberijming der psalmen in te voeren, 't geen echter eerst 28 Mei 1775 bij de inwijding der nieuwe kerk geschiedde. In het volgende jaar werden ook die gezangen voor 't eerst gezongen. Er was voor gezorgd dat men daarin behoorlijk geoefend was. Ten opzichte van een enkel lied (van die, die achter de psalmen staan), waarvan meer dan ééne berijming bestond, had de kerkeraad heel wat verhandeld over de vraag welke te kiezen. Hij toch had alleen voor de eigen gemeente te zorgen en ging dus alleen met eigen smaak te rade.

Behalve die zoniste feestliederen zijn tusschen den *Lusthof* van STAPEL en de bundels van 1793 en later geene nieuwe kerkgezangen onder ons ingevoerd. Of DEKNATEL, de hernhuttersch-gezinde leeraar bij 't Lam te Amsterdam,

zijne *Evangelische Liederen* voor de godsdienstoefening in gemeenten heeft bestemd? Dat hij niet alleen de muziek er bij liet drukken maar ook eenige van de feestliederen, in zijne gemeente reeds in gebruik, in zijn bundel opnam doet het vermoeden. Zij zijn echter alleen in de vrome kringen, die zich aan hem verwant voelden en waarin zijn geest voortleefde, te Amsterdam, te Hoorn, zeker ook elders, gezongen; en dat genoeg om ten minste drie uitgaven noodig te maken. Nog bij die derde uitgaaf (1743) was DEKNATEL'S nederlandsch ver van onberispelijk [1]). Daarentegen is van de muziek veel werk gemaakt en komen hier tal van fraaie duitsche melodiën voor. Naast:

Daar is maar één uit aller tal,
Die lievenswaardig is,
En dien ik eeuwig kiezen zal:
De Heere Jesus Christ.

bevat de bundel verscheiden gezangen, gestemd op dezen toon:

„Laat ons in uw bloedsgenade, Rein gewasschen
[voor U staan";

of:

„Wie gelijk een arrem hondje
Zijne bloedge wonden lekt,
En gelijk een zogend kindje
Slechts naar zijne borsten trekt;"

Zulke gezangen zijn voor kerkliederen in ons land nooit en nergens bruikbaar geweest. De *Stichtelijke gezangen en*

1) Hij was uit Norden; zijne liederen zijn bijna alle uit het duitsch vertaald.

overdenkingen van een anderen duitscher, die als DEKNATEL's ambtgenoot onze amsterdamsche gemeente bij 't Lam diende, BART. VAN LEUVENIG, zijn meer voor 't zingen in de eenzaamheid of in den huiselijken kring bestemd: „op de buitenplaatsen", zegt de voorrede. Hij biedt o. a. eene vertaling van „Wer nur den lieben Gott läszt walten", „Wie maar den goeden God laat zorgen."

Intusschen raakten ook de veel oudere liederen, die uit de 16de eeuw, in de 18de onder ons geenszins buiten gebruik. Vele daarvan, ook martelaarsliederen, bleven in eer door het *Hoornsche liedboek*, dat allengs met niet minder dan drie aanhangsels werd verrijkt, en dat opent met de psalmen van DATHEEN. Daaruit zijn hier vele uitgelaten, doch zoo dat de overige hun oorspronkelijk nummer behouden [1]). Zoo had ook de RIES met de psalmen gedaan. In dat *Hoornsche liedboek* — ik heb aan het bovenvermelde opstel van Ds. HONIG daarover niets toe te voegen — zijn verscheidene 16de eeuwsche melodiën behouden: „Een liedeken met vreugde zoet", „Geef mij te drinken naar mijnen dorst", het Wilhelmus, enz. Voor de meerderheid der gezangen zijn echter de zangwijzen der psalmen gekozen: hier gelijk in alle bundels.

Ten behoeve van de Groningsche Oude Vlamingen was omstreeks 1700 een nieuw gezangboek of eene nieuwe uitgaaf van een reeds bestaand gezangboek uitgegeven, dat misschien naast de *Veelderhande Liedekens* (zie boven bl. 75 noot) dienst deed. De groningsche oudste ALLE DERCKS bezorgde daarvan in 1732 een nieuwen druk onder den titel: *Lusthof des Gemoets*. Alleen dezen laatsten ken ik.

---

1) Eene verstandige wijze van doen, ook in den nieuweren geneefschen psalmbundel, in dien der waalsche gemeenten, en thans in onze leidsche psalmberijming gevolgd.

't Bevat liederen, die reeds in de 16de eeuw en in 't *Hoornsche liedboek* voorkomen, maar ook vele, waarvan mij de herkomst onbekend is. Psalmen zijn tusschen de gezangen opgenomen. Alle Dercks voegde er een *Agterhofje* bij van omstreeks 70 liederen, dat in 1736 is herdrukt, nu weer met een *Bijvoegsel* verrijkt, voor hetwelk van Stapel's *Lusthof* en van de lamiste feestliederen een dankbaar gebruik is gemaakt en waarin weer andere psalmen voorkomen. Men had daar nu meer dan 250 liederen bijeen. Bedrieg ik mij niet, dan zijn het juist niet de innigste uit Stapel, die hier eene plaats hebben gevonden. Wel daarentegen is in Alle Dercks *Bijvoegsel* de smaak van 't laatst der 17de eeuw gevolgd en met het ouderwetsch huiselijk gerijmel van vroeger gebroken.

Dit laatste voert daarentegen nog geheel den boventoon in de *Geestelijke Goudschaele*, ofschoon deze voor kerkboek was bestemd en ook als zoodanig heeft dienst gedaan. Waarschijnlijk vooral in Friesland: zij is ten minste door Wiger Jansen uitgegeven en te Leeuwarden (de vierde druk in 1751) gedrukt. Deze *Goudschaele* moet nog vrij laat op Ameland zijn gebruikt. De bundel bevat 95 liederen om vóór, 75 om na de predikatie te zingen; den tusschenzang kende men dus toen nog niet. Onder deze liederen zijn verscheidene psalmen van Datheen. Voorts heeft het een Bijvoegsel van (17) nieuwe liedekens, volgens de voorrede door „ses bijsondere personen" gemaakt. Maar ook het overige is door meer welmeenende dan begaafde „dichters" gerijmd: de namen worden niet opgegeven. De muziek ontbreekt, maar wel wordt boven ieder lied de zangwijs genoemd. Het volgende is een van de beste: 't is een „treurliedt", N°. 56:

O Heer! laat eens uw goedtheyt blijken,
Aanhoort dien stem, die voor u leijt
Aanschouwt de tranen die hij schreijt,
Ach! laat mijn niet in droefheyt wijken,
Veelmin bezwijken.

O Heer! hoe lang sult gy noch toeven,
Ontfermt u door uw goedigheyt;
Waarom doch Heer so lang gebeyt?
Gy weet seer wel myn groot behoeven.
En zwaar bedroeven.

„Daar zijn alhier" — heet het in de voorrede — „in dit bijgevoegde op aanprijsing toegedaan, twee gezangen uit het Liedboek van JAN JACOBSZ. VAN HARLINGEN; en een Lof- en Dankgedicht, zijnde een Liedt of Gezang ter eere Gods gemaakt, bij LAMBERT CLAASSEN, op zijn genadige verlossing uit het groot gevaar, dat hem over ijs, van der Schelling na Vriesland, ontmoet is in den jaare 1670." Men mag dit lied zelf nalezen. Tot de twee eerstgenoemde behoort het 6de, „gemaakt op 't Afsterven van L(EENDERT) B(OUWENS)". Het begint (bl. 18) met deze wartaal:

1. Een dienaar, lichte klaar, Godes schaar
Als getrouwe helt, stelt
Menig jaar, heeft hij haar voorspelt,
't Oordeel zwaar, hoe 't sal sijn gevelt
En vertrocken, met wat wapen
Dat de bocken, van de schapen,
Ras en snel enz. enz.

2. . . . . .
men bedreven, d'uytvaart klachtig

Als men schreven, twee en tachtig, [2])
Doen hij smertig, had goedhertig, een en dertig
Jaar dat Godt verlient, dient,
Duysent partig, ende die getient,
Mede wartig, met Christo verient [1]).

Bij 't doorbladeren van zulke gezangboeken begrijpt men, welk eene weldaad de bundels van 't einde der 18de eeuw zijn geweest.

In 1762 werd in de amsterdamsche gemeenten bij het Lam en in de Zon eene andere psalmberijming ingevoerd, die van het kunstlievend genootschap Laus Deo salus populo. Zij zag in 1760 het licht. Anderhalf jaar later gaf het genootschap „tal van „verbeteringen" uit, „die wij bij nadere overwegingen en volgens oordeelkundige aanmerkingen zo van deftige godgeleerden als van keurige beminnaars van Taal- en Dichtkunde in dit werk gemaakt hebben." In alle latere drukken zijn die verbeteringen opgenomen. De berijming vond ook elders ingang en bleef te Amsterdam, Koog en Zaandijk, Kampen en nog eene enkele gemeente (in 1840 waren 't er negen) tot heden in gebruik, ook nadat in 1774 de statenberijming bij de Hervormden was ingevoerd. De meeste echter namen deze laatste over; in sommige, b. v. Hoorn en Norden, hier tot 1806, bleef men nog een tijd lang bij Datheen.

III.

Omstreeks het jaar 1780 begint voor het kerklied hier te lande een nieuwe tijd aan te breken. „Begint", meer

1) 1582. 2) Bedoeld is: hij vereenigde er tienduizend met Christus, n. l. door den doop.

kan men niet zeggen. En voor de hervormde kerk is juist dit zulk een zegen geweest dat eerst vijf-en-twintig jaren later, eerst nadat de invloed van VAN ALPHEN, VAN DER KASTEELE, FEITH had doorgewerkt, eerst nadat tal van de fraaiste duitsche kerkliederen in vertalingen bekend waren geworden, haar bundel is samengesteld. Die nieuwe tijd voor het kerklied hangt slechts voor een klein deel samen met eene wijziging in het godsdienstig voelen en denken en nog minder met eene ontwaking of verheffing van godsvrucht, die toen zou hebben plaats gegrepen. Trouwens het is eene dwaling te meenen dat zooveel gezangen, althans dat die van meer dan voorbijgaande waardij, altijd door 't opkomen van een nieuwen geest zijn ontlokt; dat de meest geliefde kerkliederen de vrucht zijn juist van tijden van godsdienstige geestdrift [1]). Al hebben wij zeker een enkel te danken aan de hervorming, aan het opkomen der Evangelicals in Engeland, aan de moderne beweging te onzent, die van LODESTEYN aan 't opkomend Piëtisme, Malan's Chants de Sion aan 't zwitsersch réveil: in den regel dagteekenen de populairste liederen uit rustiger tijden. Natuurlijk: zij vertolken immers voor het grootste gedeelte gevoelens en ervaringen van den individueelen geloovige, wiens gemoedsleven niet afhangt van bewegingen des tijds. Zoo hangt ook de belangstelling in de verbetering van het kerklied, die zich in 't laatst der vorige eeuw vertoont, meer dan met herleefden godsdienstzin samen met wijzigingen in den letterkundigen smaak en met het toenemend besef hiervan dat het kerklied wel de taal van „het gemeen", zooals men zich toen uitdrukte, moet spreken, d. i. populair moet zijn, maar dat het er toch niet minder

1) Evenmin als onze fraaiste kerkgezangen juist door de grootste dichters zijn gedicht.

op aankomt te zorgen voor juiste, gekuischte, gevoelvolle godsdienstige taal ten bate van dat „gemeen".

In de „groote" kerk, de hervormde, waren nu de psalmen van Datheen overal vervangen door de statenberijming en waren ernstige pogingen gedaan om ook den zang, die ongelooflijk slepend moet zijn geweest, te verbeteren. Bij de Lutherschen werden nieuwe gezangboeken ingevoerd. De beschaafde spreek- en schrijftaal was nu eenmaal eene andere geworden; men ging prijsstellen op meer gevoel, meer warmte, meer natuurlijkheid; er werd veel meer dan voorheen kennis genomen van de duitsche poëzie. De arnhemsche predikant Ahazuerus van den Berg, die reeds tot de statenberijming der psalmen had meegewerkt en straks de leider bij de samenstelling der *Evangelische gezangen* zou worden, gaf 1780—1805 in vier deeltjes zijne *Proeven van geestelijke oden en liederen* uit, meest uit het duitsch vertaald, een enkel deeltje met muziek. Van van Alphen, Feith, Lublink, Wester e. a. verschenen gedichten, vrij wat ongekunstelder en bezielder dan de meeste door de vroegere dichtlievende genootschappen uitgegeven en die het karakter van kerkliederen droegen of uitdrukkelijk „voor den openbaren godsdienst" waren bestemd. Ook werd het onbevredigende van de manier van zingen in de kerken meer gevoeld. In deftige kringen moeten in 't laatst der vorige eeuw de zin en de smaak voor muziek krachtig zijn opgeleefd, en natuurlijk is dit niet zonder invloed op het oordeel over 't kerkgezang gebleven. In Haarlem verschenen in 1804 liederen „voor den huiselijken godsdienst" met koraalmuziek onder de zinspreuk Psallite Christo. In het genootschap Christo Sacrum te Delft werd gelijk van den eeredienst zoo ook van den zang veel werk gemaakt. En, om tot onze eigene gemeenten te komen, sedert ongeveer 1780 werd hier en daar een orgel in de kerk

geplaatst. Het eerst was dit in 1765 te Utrecht geschied. Zie daarover TEN CATE, *Holland* II, 170. In al onze nieuwe bundels, die van 1793 af zijn ingevoerd, is (met uitzondering van de *Uitgezochte Liederen*) de muziek op heele, halve en kwart noten gezet: een bewijs van hetgeen toen onder ons gewenscht en bereikbaar geacht werd. Een halve eeuw later was men in dit opzicht niet vooruitgegaan.

Men mocht verwachten, dat deze beweging in ons volk ook in onze broederschap hare werking oefenen zou. Daar vooral: immers daar was men sinds jaar en dag gewoon niet of althans niet uitsluitend psalmen, maar ook gezangen te zingen; daar viel het ook lang niet zoo moeilijk als in de „staande" kerk, liederen, in de taal van een tijd die was voorbijgegaan gedicht en goeddeels gewrongen of te plat van inhoud en vorm beiden, door andere te vervangen. Zoo vonden dan ook tusschen 1793 en 1811 niet minder dan vijf nieuwe bundels onder ons ingang: *de Kleine Bundel* in 1793, de *Groote* in 1796, de *Haarlemsche* in 1805, de *Zwolsche Liederen* in 1808, de *Uitgezochte* in 1811. Helaas, zij zijn alle, behalve misschien de laatste, onder een ongelukkig gesternte geboren. Ieder van de vier eerste is samengesteld, ook bijna al de liederen daarin, door een clubje van zeker welmeenende maar niet alle bevoegde menschen, die soms nog een goed vriend een gezang of wat lieten „maken": geheel op de toen toch reeds verouderde manier der dichtgenootschappen. Ook beoogt ieder alleen iets te leveren voor eigen gemeente, voor eigen kring en ziet hij niet verder dan de zus of zoo gekleurde behoeften van dien kring en dat dan nog juist in dien tijd. Maar vooral, al die bundels zijn te vroeg gekomen. Zij kwamen immers op een tijdstip, dat de zuiverder letterkundige smaak nog niet was doorgedrongen en de bewondering van eigen arbeid nog niet had plaats gemaakt voor waardeering van het

buitenland. En nu komen ongetwijfeld, 't is dikwijls te veel voorbijgezien, in die bundels sommige fraaie gezangen voor: maar is 't wonder dat zij, onder die omstandigheden en zonder de leiding van VAN DEN BERG of FEITH tot stand gekomen, de vergelijking met de *Evangelische gezangen* moeilijk kunnen doorstaan?

De *Kleine bundel* werd niet — zooals in sommige uitgaven op den titel staat — in 1791, maar 16 Juni 1793 in het Lam in gebruik genomen, al werd de voorrede reeds in de kerkeraadsvergadering van 15 Dec. 1791 vastgesteld. Vervaardigd waren de gezangen daaruit in de jaren 1782 tot en met 1786 door eene commissie van „dichters", DE BOSCH, LUGT e. a. Waren zij door deze commissie goedgekeurd, dan gingen zij ter beoordeeling naar de leeraren, die echter hierin weinig hadden te zeggen. In de vergadering van 2 April 1784 b.v. — berichten de notulen — „ontving men de 13 eerste gezangen van de predikanten terug, en zijn de aanmerkingen op 13, 20, 25 overwogen en, zoo vaak men dezelve gegrond hebbe gevonden, veranderd". Over zijne samenstelling bezit ons archief, *Inventaris* II n°. 786, tal van bescheiden. De namen van de dichters der verschillende liederen (evenals die der volgende bundels) zijn uit *Inv.* II n°. 783 door SCHEFFER in de *Doopsg. Bijdr.* van 1865 meegedeeld. Menigeen mag zich allerlei uit dien *Kl. bundel* nog herinneren. „Hoe zalig is 't tot U te komen", „'k Heb aan 's Heilands disch gezeten", „Houd moed, mijn bange ziel, houd moed"; ook dat in woorden en zangwijze („Warum soll ich mich denn grämen") even fraaie „Welk een maar' o herdersscharen", dat gelukkig, schoon niet zonder moeite, in den *Leidschen Bundel* en dus voor de toekomst is bewaard gebleven. Maar hier en daar laat ook een gezang aan nuchter moralizeerenden of historisch verhalenden toon niets te wenschen over, en

ontbreken innigheid en verheffing volkomen: „Den christen voegt een taai geduld", enz. enz. Uitersten zijn echter vermeden. Hier niet als in den *Grooten Bundel* een lied op de rede: „Eedle vraagbaak van 't verstand"; en terwijl in den laatste niet dan zelden en dan nog zeer sober Jezus' dood als (niet voorbeeldig, maar) oorzaak onzer verlossing, als verzoenend wordt verheerlijkt, bekleedt in den *Kleinen Bundel* zijn bloed breeder plaats. Zoo 39 vers 3: „Ik (Jezus) zal rechtvaardigheid ten zoen Aan uwen wijzen wil voldoen". Maar men kan van eene bepaalde godsdienstige kleur in de bundels moeilijk spreken. Met liefde voor de bijzonderheden der evangelische geschiedenis gaat samen een moralisme, dat meer gebogen is onder leed dan onder schuld en dat vooral hoopt op de hemelsche zaligheid. Intusschen is ook ondanks zijne enkele fraaie melodiën (o. a. die van „Jesus, meine Zuversicht", en „O Haupt voll Blut und Wunden") het getal der fraaie gezangen in den *Kleinen Bundel* veel te gering dan dat hij de ruime verbreiding van den *Grooten* heeft kunnen nabijkomen. Dat de liefde en belangstelling voor dezen laatste in onze eeuw zooveel algemeener zijn geweest; dat hij eigenlijk *het* gezangboek o. a. der amsterdamsche gemeente was, blijkt ook hieruit. Terwijl de uitgevers, die elkaar zijn opgevolgd, de gezangen van den *Kl. Bundel* in iedere volgende uitgaaf onveranderd naar de vorige lieten afdrukken, is de tekst van de gezangen in den *Gr. Bundel* zeker éénmaal, maar misschien meermalen herzien en in latere uitgaven, bij de vroegere vergeleken, op tal van plaatsen gewijzigd.

De *Groote Bundel* is 16 Oct. 1796 in „de Zon" ingevoerd, nadat zangoefeningen in de kerk waren voorafgegaan: men wenschte toch ook „schielijker te zingen". Hij mag meer dan een zijner tijdgenooten het doopsgezinde gezangboek van de eerste helft dezer eeuw heeten en was omstreeks

1850 nog in meer dan de helft van onze gemeenten en wel in de voornaamste in gebruik; alleen niet te Haarlem. Twintig waren er, waaronder Utrecht, in welke niets anders, ook niet uit de psalmen, werd gezongen. Ook in de meeste en aanzienlijkste remonstrantsche gemeenten was hij het gezangboek. De Ev. luthersche bundels namen gezangen uit hem op; een enkel ook de hervormde *Vervolgbundel;* terwijl thans nog in dien van den Protestantenbond enkele van die zoniste gezangen in gewijzigden vorm zijn te vinden. Ook deze verzameling is door een kleinen kring van mannen uit ééne enkele gemeente, de amsterdamsche bij de Zon, saamgebracht; ook zij biedt behalve de zoniste liederen van 1762 en Gez. 38 *Kl. Bundel* uitsluitend zulke, die opzettelijk ten haren behoeve zijn gedicht, zonder dat zij winst doet met zooveel even fraais of veel fraaiers, dat toen reeds in allerlei bundels poëzie het licht had gezien en waaraan tien jaren later de *Evangelische gezangen* hunne voortreffelijkste bestanddeelen zouden ontleenen. Na het artikel van Ds. Andriessen over dezen bundel in de *Doopsg. Bijdr.* van 1897 kan ik kort zijn. Aan innige tonen („Behoed m'en sterk m'o God dat ik mij zelv' mistrouwe", „Ons kruis bestuurd door 's Hoogsten hand", enz. enz.) ontbreekt het niet: aan gloed, aan kracht, aan pathos evenmin. In godsdienstige overtuigingen is er tusschen hem en den *Kl. Bundel* geen verschil. Alleen uit zich — zie boven bl. 104 in den eerste de geestdrift voor deugd en rede veel meer onbedwongen en zonder lamiste „voorzichtigheid". Vandaar het wonderlijk verschijnsel, dat van die lamiste, dus krachtens hare herkomst vrijzinnige gemeente in denzelfden tijd een gezangboek van gematigde richting uitging, terwijl men de sterkst rationalistisch gekleurde liederen juist in den bundel der Zonisten vindt, van hen dus die de rechtzinnige fractie onder ons heetten te vertegenwoordigen.

Ook de tijdgenooten ontging dit niet. Ds. HOVENS heeft in *De leer der Doopsgezinden enzv.*, 1794, bl. 23 iets dergelijks van de haarlemsche Mennisten opgemerkt.

De *Gr. Bundel* is natuurlijk dikwijls herdrukt. Ongelukkig hebben de uitgevers goedgevonden na de twee of drie eerste uitgaven het jaar van den druk niet meer op den titel te vermelden. Ongelukkig: omdat daardoor het onderzoek naar den tijd waarin de verschillende veranderingen in den tekst zijn gebracht, zeer wordt bemoeilijkt. Op die veranderingen, waarvan in geene voorrede melding wordt gemaakt, moet ik hier terugkomen. Aan wien de eer er van toekomt, weet ik niet; zeker is het een of ander invloedrijk lid of leeraar der amsterdamsche gemeente geweest, die tegelijk bij den uitgever veel vermocht. En even zeker pleit het voor dien uitgever en voor de gemeente, dat zoo iets geschiedde zonder bezwaar te ontmoeten. Het getuigt van moed en wijsheid, dat men de oudmenniste traditie voortzette en niet meêging met de sleur, elders gevolgd, van den tekst tientallen van jaren achtereen onveranderd te laten, als of het een oud dokument gold, voor den geschiedvorscher van belang, niet een middel tot stichting van de levenden. Voor verwarring was geene vrees, zoolang alleen een woord, een regel werd gewijzigd. Aanvankelijk betreffen die veranderingen alleen spelling en minder gelukkige uitdrukkingen, die voor andere plaats maken. Gez. 116 : 10 heeft de eerste druk: „Wij, ook wij, o deugdenschaar"; die van 1819: „en wij, achtbre deugdenschaar"; die van c. 1840: „en wij, heilge deugdenschaar". Gez. 12 : 15 luidt 1796: „Hij treedt den berg op, 's werelds Heer"; 1819: „Hij klimt den berg op, 's werelds Heer"; 1840: „Hij stijgt ten berg, Hij 's werelds Heer". Gez. 16 : 6 is „'s waereldsliefde" (eerste druk) veranderd in „wereldliefde". Gez. 81 : 1 is de vraag „Hebt

Gij begin noch ende?" geworden tot den uitroep van hulde: „Gij hebt begin noch ende". Maar de uitgaven van omstreeks 1840 en later vertoonen veel grooter wijzigingen, ook zulke, waardoor men wel degelijk voor de bedoeling des dichters eene meer evangelisch getinte heeft in de plaats gebracht. Het meest bekend is de verandering in Gez. 109.

	uitg. van 1796:	uitg. van c. 1840:
1.	Zij is de taal van 't waar gevoel	Zij is de taal van 't rein gevoel.
5.	Wij waaken voor elks veiligheid;	Wij werken voor elks zaligheid.
8.	O godsdienst voor gezond verstand	O Godsdienstlicht (sic) voor ons verstand,
	Waarachtig en vol troost	En voor ons hart vol troost!

Veranderingen in die richting komen meer voor:

9 : 5	die deez' gunst bewees aan allen	Die verlossing zond aan allen
139 : 5	Al moest ge ook alles hier verliezen,	Al moest ge ook alles hier verliezen,
	Gij zult door God vergolden zijn.	Gij zult door God gezegend zijn.
136 : 1	Hij die gelooft	Hij die gelooft .....
	Leeft deugdzaam en gelukkig	Blijft kalm bij al de stormen
151 : 4	De wijze durft, in allen nood.	De christen durft in allen nood.
157 : 3	Als Hij	Als Hij .....
	boete voor uw zonde vroeg	Straffe voor uw zonde vroeg.
147 : 3	't Morrend twisten	't Morrend twisten
	Is verneedrend voor den Christen.	Is misdadig voor den Christen.

Andere wijzigingen, aangebracht wanneer de corrector iets onduidelijk of leelijk vond, komen legio voor: nu in leesteekens, dan in enkele woorden, soms in geheele regels:

12 : 3	Zijn grootheid blijft zich zelf gelijk	Zijn grootheid blijft zich zelf gelijk,
	En doet zijn laage lastraars daalen	Blijft op zijn snoode lastraars stralen.
	Zoo heft een berg	Zoo heft een berg .....
	Het lagchend hoofd in zonnestralen.	Zijn kruin, omhuld met zonnestralen.
	In 't einde vergt Gods eer zijn stem [1])	In 't einde eischt Gods eer zijn stem.
97 : 7	't Heelal weez' u ten tempel,	U zij 't heelal ten tempel,
	Wijd' u den jubeltoon,	Weergalmende aller toon,
	Het kniel' eens op den drempel	Eens knielen we op den drempel
	Van Uw' genadetroon.	Van Uw genade troon.
115 : 3	Gij (de ondeugd) tooit de heiren van verdriet	Gij tooit de kwelling en 't verdriet
	In valsche praalgewaden;	In valsche praalgewaden;
	De mom der boosheid dekt uw oog;	De mom der list bedekke U vrij:
	Dus blinkt gij als een starrenboog	Hoe vriendlijk uw gelaat ook zij,
	En doelt slechts op verraden.	Het doelt slechts op verraden.
115 : 2	(de deugd) verkwijnt	(de deugd) verdort,
	Als g' in onze oogen glansrijk schijnt	Als gij uw gift in 't harte stort.
141 : 4	..... het goed,	..... het goed,
	Dat ge aan ellendelingen doet.	Dat ge aan uw minsten broeder doet.

De lezer zal niet meer voorbeelden wenschen aangehaald te zien. Mijne bekendheid met vele daarvan dank ik aan de zorgvuldige hand van Ds. ANDRIESSEN, die een drietal uitgaven met elkander heeft vergeleken.

Naar ik vermoed, heeft men omstreeks 1850 deze manier van bij iederen nieuwen druk de gezangen ook te herzien

---

1) D. i. eischt, dat Jezus voor Kajaphas zich over zijne waardigheid uitspreekt

laten varen en verder telkens de vorige uitgaaf maar nagedrukt.

Vreemd, dat de gewoonte van voortdurend te verbeteren niet is gevolgd bij de *Haarlemsche Gezangen* van 1804; vreemd, omdat men juist te Haarlem reeds tot dusver niet geschroomd had in de in gebruik zijnde psalmen en gezangen verbeteringen aan te brengen. De psalmen van 1713 waren 1732 volgens den titel „herzien". Ik heb echter geene veranderingen kunnen ontdekken.

De derde druk, dien ik niet ken, verscheen na 1753 „met eenige veranderingen en verbeteringen in de berijmde psalmen zelven": zie voorbericht van den bundel van 1804. Die bundel van 1804 (een van de drie, welke men soms als „oude" Haarlemsche Gezangen vindt aangeduid: de lamiste liederen uit de 17de eeuw, de bundel van 1804 en die van 1851) heeft weinig opgang gemaakt. Hij is, behalve te Haarlem zelf, nog in de Rijp en te Rottevalle ingevoerd geweest. Zóó weinig opgang zelfs, dat zij, die de *Groote Bundel* onvoldaan liet, een paar jaren later eene geheel nieuwe verzameling, de *Uitgezochte Liederen*, samenstelden, alsof de *Haarlemsche* niet bestonden. Vooral op dezen laatsten bundel zijn later de fiolen van spot en minachting uitgegoten, toen de vurige liberalen van 1790 tot 1800, Abraham de Vries, Jan van Geuns en anderen, ouder geworden, zich over hunne geestdrift van voorheen begonnen te schamen; en vooral toen na 1830 een meer bijbelsche, kerkelijke, vrome geest in onze broederschap opkwam. Toen begon men op „die echte Lamisten", ook op dat haarlemmer gezangboek uit de hoogte neêr te zien en wist men daaruit niet dan jammerlijks op te halen. Inderdaad was de inhoud hier en daar laag bij den grond genoeg. Reeds de naïeve voorrede is dat. Wat te zeggen van een kerkgezang op „het bijgeloof", 'twelk dus aanheft:

„Gij slaaf der list, des snooden huichlaars roof, Getroost in God te midden uwer zonden, Door waan verblind, voor overtuiging doof, Hebt gij u zelv', onzalig Bijgeloof! enz. enz."; van een lied of vloekpsalm op de schijnheiligheid; van een gezang, dat begint: „Christen die verheven denkt, IJvrig uw natuur volmaakte, enz."; van een ander, het beruchte:

Wat is de mensch een ding
Vol van verandering;
Hoe onvast in zijn stappen!
't Is een gemeene plaag;
Raakt iemand in het laag,
Elk een wil op hem trappen.

Toch is het eene legende, die uit zulke liederen *den Haarlemschen bundel* doet bestaan. Men vergat, dat terwijl in vele rationaliste gemeenten de psalmen geheel werden vergeten, de haarlemsche verzamelaars ten minste eenige fraaie daarvan voor hunne gemeente bewaarden; vergat, dat zij in één opzicht wijzer en ruimer van blik waren dan die van *Grooten* en *Kleinen bundel*; dat zij namelijk niet alleen hunne eigen gedichten en die van hunne goede vrienden opnamen, maar ook van elders, ook aan de duitsche poëzie gezangen hadden ontleend; men vergat, dat zij eene plaats hadden gegeven aan: „Zich naar alles stil te voegen" van LAVATER, aan: „Na eene proef van weinig dagen" van GELLERT, aan: „Gij, onze God, ons vast gebouw" van STURM. Toch kan deze bundel de vergelijking niet doorstaan met die verzameling, die nevens den *Grooten bundel* zich het langst en het verst onder ons heeft gehandhaafd: de *Uitgezochte liederen*.

't Zal wel de teleurstelling geweest zijn, door de *Haarlemsche gezangen* gewekt, die den kerkeraad van het nieuwe

Huis te Zaandam-Westzijde op 23 Sept. 1804 deed besluiten een nieuwen bundel in te voeren en 29 dec. van dat jaar dien uit bestaande verzamelingen samen te stellen [1]). Een in dien tijd inderdaad zeldzaam wijs besluit! Hier wordt voor het eerst geheel en al gebroken met het ongelukkige stelsel, dat sinds de 16de eeuw onder ons den boventoon had gevoerd en dat het kerklied behandelde als een bestanddeel van het familieleven, als een onder-onsje, waarvoor de leden van het gezin en eenige goede vrienden wel het noodige konden leveren. In het uitvoerig voorbericht, vóór den eersten druk (die zonder noten) van 1809 geplaatst, kan men zien hoe „men hier ter nauwernood één eigenlijk gezegd nieuw lied vindt." Nu hebben verder bij bijna geen van onze bundels de verzamelaars in zoo gunstige omstandigheden hunne taak volbracht. Daartoe behoort, dat de zaansche vrienden, de zeer bekwame Ds. Pieter Beets, Ds. H. van Gelder en M. Poel, de hulp en misschien de leiding van een man van letterkundige smaak en kennis als de amsterdamsche diaken Jeronimo de Vries erlangden; terwijl de kerkeraad te Zaandam 31 Mei 1807 van dien te Leiden de vraag ontving hoe ver men met het ontwerpen van het nieuwe gezangboek was gevorderd en of „men genegen zoude zijn hen als medewerkers toe te laten". 't Laatste aanbod werd gaarne aangenomen. Zoo traden Prof. Matthys Siegenbeek en Ds. Jan van Geuns in de commissie. En was hiermede het voordeel verkregen, dat verschillende geesten op de samenstelling invloed kregen: van nog meer beteekenis misschien was eene andere omstandigheid. In 1806 zagen de her-

---

1) De Heer G. Pondman Az. te Zaandam heeft mij aan zich zeer verplicht door een en ander in het notulenboek zijner gemeente na te zien. Men verbetere naar deze mededeelingen dat wat *Doopsg. Bijdr.* 1865 bl. 76 voorkomt.

vormde *Evangelische Gezangen* het licht; een schat, waaruit de nieuwe bundel rijkelijk heeft geput. Immers eerst onder eene latere wetgeving kon de legende, meer toch is het niet, opkomen, volgens welke alle gezangen onder de *Evangelische* opgenomen, het uitsluitend eigendom van de Bijbelcompagnie zouden zijn: zie daarover beneden. En DE VRIES en BEETS oordeelden blijkbaar over dien hervormden bundel geheel anders en veel gunstiger dan de recensent, zeker ook een mennist, in de *Vaderlandsche Letteroefeningen*. Toch hebben ook zij zich geenszins overal in den toon daarvan kunnen vinden. 't Blijkt uit sommige van de veranderingen, die zij aanbrachten. Welke strekking deze hadden, kan de lezer zelf zien.

Ev. Gez.	Uitg. Liedd.
14 : 4 Daar we U, op een genadetroon, Gegrond in 't bloed van Uwen zoon	82 : 4 Daar we U, op een genadetroon, Gerust op 't offer van Uw zoon
30 : 3 Uw gena Op 't offerbloed van Golgotha	143 : 3 Uw gena, Die ons bestraalt van Golgotha,
45 : 3 D' Oneindige in het vleesch verscheen	96 : 3 Gods eigen zoon in 't vleesch verscheen.
46 : 35 Hij wordt, in nare duisternis Om haar van God verlaten.	24 : 4 Hij stierf voor uw behoudenis En scheen van God verlaten.
110 : 1 Die ons Gesterkt hebt met uw vleesch en bloed Tot een onsterflijk, zalig leven.	60 : 1 Die ons Gesterkt hebt en met hoop gevoed Op een onsterflijk, zalig leven.
110 : 2 Nu juichen wij ..... Wij lagen midden in den dood, Maar vonden	60 : 2 Nu juichen wij ..... Ja zelfs bij 't naadren van den dood, En vinden

177 : 7 Schenk, o Heer, uw geest, bekeer	64 : 7 Schenk, o Heer, uw geest; bekeer
Heer! dit volk, uw volk weleer	Volk bij volk, uw naam ter eer

Intusschen make men uit deze opgaaf geenszins op, dat volgens de *Uitgezochte Liederen* de zoon des Eeuwgen Vaders ons *niet* zou hebben verlost met zijn bloed; of dat zij angstvallig zouden hebben vermeden om met de *Evang. Gezangen* de geloovige christenheid „de kerk" te noemen. Deze uitdrukking laten zij soms staan, al kiezen zij dikwijls daarvoor eene andere [1]). Trouwens van scherp bepaalde godsdienstige voorstellingen of liever van een samenhangend geheel van overtuigingen, die uit elkaar voortvloeien, is in de *Uitg. Liedd.* geen sprake. Hunne gedachtenwereld is die van dat vrijzinnige bijbelsche Christendom, dat de beteekenis van vele oude voorstellingen meer gist dan verstaat, en in ieder geval, opbouwend als het is, niet langer als de *Groote Bundel* en nog veel sterker de *Haarlemsche* zich uitdrukkelijk tegen het rechtzinnig dogmatisme keert. Jezus, en wel de historische Jezus, is het voorwerp van hunne liefde: troost, eeuwig leven en deugd, daarnaar gaat al het verlangen uit van hun hart. Wonderlijk, dat zelfs in dezen bundel, onder de leiding van J°. DE VRIES verzameld, Gez. 134 „Kuischheid" voorkomt: „Den wellust kloek te wederstreven, Dit, Christen! mint gij heil en leven,

---

1) De oude Doopsgezinden spraken geregeld van „de kerk van Jezus Christus" zonder bezwaar tegen die uitdrukking te gevoelen. Wel gebruikten zij meer den naam „de gemeente". Eerst toen „kerk" en gemeente beide voor kerkgenootschappen werden gebruikt, begon de eerste term onder ons in discrediet te komen. Toch wordt b. v. in het 18de eeuwsche gebed, in onzen amsterdamschen kerkerand nog steeds in gebruik, onbevangen God gebeden om wijsheid opdat wat men besluite moge strekken „tot welstandt Uwer kerke".

Moet dagelijks uw wijsheid zijn, Enz." En dit gezang is nog wel ten zijnen behoeve uit GELLERT vertaald! Nog erger is 't, dat in alle uitgaven in Gez. 136 vers 1 „Nooit heeft de stand, nooit hebben goedren" de fout voorkomt, die, zouden wij zeggen, niet alleen den zin omkeert maar ook onzin schept. GELLERT dichtte daar: „Entbehre gern was du nicht hast". Daarvan is gemaakt: „Derf willig wat gij hier (in plaats van: niet) geniet." Aan deze allerzonderlingste fout had reeds, als ik mij niet bedrieg, LUBLINK, de jonge, zich schuldig gemaakt; de *Haarlemsche bundel* van 1804 nam ze over, straks de *Uitg. Liederen*, en ook het Ev. luthersch gezangboek van 1826. Zijn zelfs SIEGENBEEK en DE VRIES zoo achteloos te werk gegaan? Of hebben zij in die woorden een verstaanbaren zin gevonden? Zij hebben anders ten minste in den beginne waarlijk niet geschroomd in eene volgende uitgaaf nog veel grootere indien ook spaarzamer veranderingen en verbeteringen aan te brengen dan 't in den *Grooten bundel* is geschied. In 1809 was de eerste druk, de uitgaaf zonder noten, verschenen. In den tweeden (met noten) van 1810 zijn onder meer uit gezang 21 „O Hoofd, bedekt met wonden" niet minder dan 3 coupletten van de eerste uitgaaf weggelaten, uit gez. 132 één, uit gez. 134 twee, uit gez. 141 weêr één; uit het opschrift van gez. 158 „Opstanding des vleesches" („Zou mij dood en graf doen beven") de beide laatste woorden. Daarentegen is in gez. 76 („Wat zijt Gij, Heere, groot en goed", van CAMPHUYSEN) in de latere drukken een vierde couplet opgenomen, dat in den eersten geene plaats had erlangd. Helaas, later verliet men dien goeden weg en verbeterde men zoo goed als niet meer. Ik vond als éénig spoor daarvan, dat „Dag des Heeren" (in de uitg. van 1810) in 1840 weêr als in 1809 „Dag des oordeels" heet. — De

bundel is voor 't eerst 10 febr. 1811 te Zaandam Westzijde in gebruik genomen.

Het altonasche gezangboek van 1802 (dáár, d. i. te Hamburg, werd toen nog in het hollandsch gepreekt), kan ik laten rusten. De *Haarl. bundel* van 1851 ontleende er een paar gezangen aan: voor ons land heeft het verder geene beteekenis. Te Zwolle ging men in 1808 onder leiding van Ds. Doijer, anders toch waarlijk geen enghartig man, nog eens ouderwetsch mennist te werk. Men verzamelde er als toevoegsel bij den *Kleinen bundel* een eigen bundeltje van 33 gezangen, weêr uitgaande van de meening dat eene christelijke gemeente een eigen, geheel op zich zelf staanden familiekring vormt, zonder eenig verband met de verdere christenheid, en die dus ook bij hare samenkomsten en haar gezang alleen met den toevalligen smaak van hare thans levende leden te rade heeft te gaan. Dan is het aanbeveling genoeg voor een gezang, dat het door een lid of vriend van de familie is gedicht. In 't geval van Zwolle was de keus bovendien niet heel gelukkig. Wat baten beurtzangen, wanneer in een avondmaalslied moet worden gezongen: „De proef, de proef, de proef is ons bevolen"? Slechts een paar munten uit door de melodie. Zoo dat: „Christnen, juicht het uitzicht tegen". Het „Eerbied eerbied voor den drempel" met zijne fraaie zangwijze is toch eigenlijk eerst bruikbaar geworden, nu het door Mevr. van Cleef—Kalff van zijne leelijke regels bevrijd en op inniger toon gezet is. Het bundeltje is dan ook, in 1850 nog eens herdrukt, thans vergeten.

In hetgeen ik zoo even aanroerde nu ligt m. i. de oorzaak, waardoor al die doopsgezinde bundels, die tusschen 1793 en 1810 het licht hebben gezien, bij de *Evangelische Gezangen* ten achter staan in rijkdom aan gezangen, die door verheffing, diepte, eenvoudige taal niet alleen een eerste

geslacht konden bevredigen, maar nog na eene eeuw geliefd konden zijn. Natuurlijk: gezangen, naar onzen smaak leelijk, ontbreken in de *Evangelische* evenmin als in *Grooten bundel* of *Uitgezochte Liederen* fraaie. In de eerste wordt ongetwijfeld naast het leerstellige element het *Veni Creator* („het zedeleerende" noemde het de Haarl. bundel en dat was het daar dan ook helaas! geworden) al te veel gemist. Maar liederen, die niet alleen de ervaringen van meer dan ééne eeuw vertolken maar dit ook op den toon en in de taal van meer dan één eeuw doen: „Heilig God, voor wien steeds waarheid", „Is 't hart niet altoos even blij", „Rust, mijn' ziel, uw God is koning", enz. zijn toch in onze bundels zeldzaam. Ik vergeet geenszins, hoe geliefd meer dan een lied uit *Groote Bundel* en *Uitgezochte Liederen* onder ons is geweest in huisgezinnen en krankvertrekken; en 't mag voor hen pleiten, dat zij nog zoo langen tijd na hun verschijnen in sommige gemeenten zijn ingevoerd: de *Groote Bundel* nog in 1854 te Middelie, in 1856 te Harlingen; de *Uitgezochte Liederen* omstreeks dienzelfden tijd nog te Balk en te Aalsmeer. Maar in deze gevallen lag toch hunne aantrekkelijkheid niet alleen in hun inhoud, waarschijnlijk mede in hunne menniste herkomst. Zij zullen nog wel elders dan te Knollendam (in 1835) zijn ingevoerd „ondanks hunne gebreken, als nog de beste", zooals de notulen van den kerkeraad daar vermelden. Ik heb voor deze meening iets anders dan vermoedens aan te voeren. Reeds in 1839 nam de amsterdamsche kerkeraad „op grond eener diepgevoelde behoefte" het voorstel van Haarlem aan om gezamenlijk een nieuwen bundel ter vervanging van *Grooten* met *Kleinen bundel* en *Oude Haarlemsche gez.* samen te stellen. Die arbeid was in 1844 door gecommitteerden uit beide kerkeraden voltooid, maar heeft niet tot het beoogde doel geleid (*Doopsg. Bijdr.* 1865 bl. 77). En nauwlijks waren

in 1848 de remonstrantsche *Eerste* en *Tweede Bundel* — ook daar voldeden dus de *Groote* en *Kleine* niet meer — en in 1851 de toen nieuwe, thans weêr oude Haarlemsche verzameling, 't werk vooral van Ds. K. S. Sijbrandi, verschenen, of onze groote stadsgemeenten, juist zij dus in welke men tegelijk den meesten smaak mag veronderstellen en waarin zulk eene invoering het eerst mogelijk is, gaven de oude bundels prijs. Groningen en Leeuwarden, Deventer en Arnhem kozen het haarlemsche, Sneek en Rotterdam de remonstrantsche gezangboeken. Zulk een algemeen gemis aan ingenomenheid spreekt toch luide. Op het getal der gezangen is ook inderdaad dat der fraaie veel te klein, en voor een stichtelijk huisboek, mede de bestemming van een gezangbundel, leende zich de *Gr. bundel* in 't midden van onze eeuw kwalijk meer.

Hoe komt het nu dat de *Evangelische gezangen*, toch in denzelfden tijd als *Gr. Bundel* en *Uitgezochte Liedd.* verzameld, zooveel minder die gebreken vertoonen, waaraan deze lijden? Dat de meeste doopsgezinde bundels wat vroeger zijn verschenen (de *Ev. gezangen* namen daaruit alleen „Hoe zalig Vader is ons lot" en „'k Heb aan 's Heilands disch gezeten" over) verklaart dit niet. Immers de oorspronkelijke onder de *Ev. Gez.* hadden meestal nog vroeger het licht gezien; zij hadden dus reeds in de eerstgenoemde bundels eene plaats kunnen vinden. Neen, de verklaring ligt elders. De hervormde verzamelaars zijn bestuurd geweest door het besef van een arbeid te verrichten ten bate van eene groote volkskerk, eene volkskerk, waarin alle kringen en standen en richtingen des lands waren vereenigd. Zij hebben beoogd niet alleen uitdrukking, maar ook leiding te geven aan het voelen en denken van de leden dier geheele kerk en dat — zij wisten wel dat van verandering niet spoedig weêr sprake kon zijn, — voor nog

eenige volgende geslachten. Ook den samenhang hunner kerk met de verdere christenheid hebben zij niet geheel uit het oog verloren. Voorts: zij zijn ruim genoeg van blik geweest om van overal, vooral ook uit het buitenland, bouwstoffen te zoeken en om hun eigen smaak en eigen inzicht te toetsen aan 't geen hier en elders reeds den toets had doorstaan. 't Kwam niet in hen op zich te verbeelden dat zij en hunne goede bekenden wel alleen zulk eene verzameling konden dichten. Zij hebben ook geenszins in de dwaling verkeerd dat een enkel leelijk gezang of vers er zooveel niet op aankomt, als er maar vele fraaie naast deze voorkomen; hebben terecht begrepen, dat geen enkel minder gewenscht couplet onschadelijk is, dat zulk een veeleer kwaad sticht, afbreuk doet aan den stichtelijken indruk, dien het boek bij de lezing behoort te maken. Verre het grootste gedeelte van de gezangen die inkwamen, waaronder vele van hunne eigen medeleden, zijn dan ook zonder eenige consideratie ter zijde gelegd. Moeilijkheid leverde dit hun niet op. Over ieder vers toch werd beraadslaagd en ook beslist voordat het naambriefje van den dichter werd geopend. Eene uitnemende bepaling, maar waarvan 't gevolg is geweest, dat het van enkele goedgekeurde en in den bundel opgenomen liederen nog tot op den huidigen dag niet geheel vaststaat, uit wiens of wier pen zij zijn gevloeid. Ik behoef dit alles alleen op te noemen en te herinneren aan hetgeen ik over onze bundels heb medegedeeld, om te doen gevoelen hoe bij de samenstelling van deze in sommige opzichten precies het tegendeel heeft plaats gegrepen van 't geen de samenstelling der *Evang. Gez.* zoo gelukkig heeft doen slagen. De meeste overeenkomst vertoont daarmeê dan nog die van de *Uitgezochte liederen*. Toch heeft ook bij deze blijkbaar — met allen eerbied voor J°. DE VRIES Sr. — de leidende, strenge

hand, die bij de Hervormden de teugels voerde, ontbroken.

't Is overbodig, bij dit alles op te merken hoe wij bij ieder oordeel over gezangen niet in staat zijn een anderen dan den smaak van onzen tijd als maatstaf te bezigen. Toch zou men om billijk, d. i. historisch billijk, te zijn, niet alleen de denkbeelden van den tijd waarin zij zijn ingevoerd als maatstaf moeten aanleggen: dit valt nog zoo moeilijk niet: maar ook hetgeen toen ter tijde, anders misschien dan tegenwoordig, de harten weldadig aandeed. En dit is bijna ondoenlijk. Zich losmaken van zijn eigen smaak, wie kan dat? Honderd jaar geleden b. v. vond men het zedekundig leerdicht en den vermanenden toon volkomen op hunne plaats in een gezangboek, en dit niet alleen omdat het immers ook tot huiselijke leering en stichting moest dienst doen. De *Uitgezochte* Liederen dragen 't ook op den titel „voor den openbaren en huisselijken godsdienst"; De utrechtsche hoogleeraar MATTHYS VAN GEUNS zal wel niet de eenige zijn geweest, die, zooals hij in zijne autobiografie verhaalt [1]), zich iederen morgen aan de lektuur van een lied daaruit stichtte. Wij daarentegen, en wij doen zoo, meen ik, tamelijk algemeen, wenschen voor het kerklied bijna uitstuitend lyrische poëzie, den toon verwant aan het „Wij loven U, o God", aan het „Uit diepte van ellende" of aan het „En maak ons daaglijks reiner". Ik heb dan ook nooit de opneming van leerdichten als de GÉNESTET'S „Werken en denken en leeren is leven" en dergelijke in den bundel van den Protest. bond hooren verdedigen. Verbeeld u eene gemeente, die dat zingt!

Ook omstreeks 1800 vond dit gevoelen, volgens 't welk een kerklied niet dan uitstorting des harten mag bevatten, wel voorstanders, o. a. A. VAN DEN BERG; maar trouw ge-

1) In handschrift, berustende bij Dr. JB. VAN GEUNS te Amsterdam.

volgd is het in geen enkelen bundel. Evenmin is, voor zoo ver ik weet, ergens de manier streng doorgevoerd om in den eersten persoon meervoud te spreken, daar immers de geheele gemeente, niet een enkel individu, in een kerklied bidt of dankt of belijdt. De Haarl. Gez. van 1851 gaan hierin ver genoeg. Zoo heet het daar in Psalm 73 (Gez. 160): 12, 13: „Gij zijt, o Heer, Gij blijft *ons* deel", „Blijf *ons* geleiden door Uw raad, Voer *ons* door uwe gunst geleid". Nog sterker Ps. 131 (Gez. 172): 1: „*Ons* hart buigt zich eerbiedig neêr, *Onze* oogen zijn niet hoog". Terecht geschiedt in den regel anders en wordt de eerste persoon enkelvoud behouden: zie echter *Prot. bondbundel* 136: 5. Voor ons gevoel toch spreekt b. v. in Ps. 42, 130 enz. in 't geheel niet eene schare zich gezamenlijk uit, maar doet eene enkele ziel zoo; en in de meeste gezangen is het niet anders. Het zingen in de godsdienstoefening vordert dan ook dat meervoud geenszins. Het kan noch wil altoos uiting geven aan de veronderstelde eigen aandoeningen van allen, die aan die godsdienstoefening deelnemen. Het wil even dikwijls iedere enkele ziel „tot zich zelve doen komen"; deze en gene juist onttrekken aan alle indrukken die van buiten, ook van andere vromen, tot haar komen en bepalen bij God en opheffen tot Hem alleen. Beantwoordt het niet aan deze taak, dan ware de oude kwakerzang, die van één enkel persoon die aan zijn hart lucht geeft, nu nog noodig. Eindelijk stuit die eisch van den meervoudsvorm te gebruiken af op de bestemming van het gezangboek, die toch mede in het huisgezin en in eenzame uren ligt.

Hoe dit alles zij, als wij onze 1793—1810 verschenen gezangboeken overzien en daarnaast de *Evang. Gez.* leggen, dan hebben wij, die in zooveel gunstiger omstandigheden verkeerden met onze kleinere gemeenten, onze vrijheid van alle dogmatische en kerkelijke belemmeringen — de Her-

vormden konden b. v. om zekere gevoeligheden te ontzien niet goed gezangen van den antigereformeerden CAMPHUYZEN opnemen: — weinig reden tot roemen. Het doet mij leed, dat ook de latere geschiedenis, die ik thans ga verhalen, niet tot meer onvermengde dankbaarheid stemt.

De bundels van eene eeuw geleden zijn langsamerhand in tal van gemeenten ingevoerd, de *Gr. Bundel* in 67, de *Uitgezochte Liederen* in 25. En ongetwijfeld waren zij overal eene groote verbetering, wanneer men in aanmerking neemt wat zij moesten vervangen. Jammer dat hier en daar de psalmen in onbruik geraakten, meestal zonder juist uitdrukkelijk te worden afgeschaft. Zij hadden trouwens bij ons evenals bij de Lutherschen, anders dan bij de Hervormden, nooit de plaats van het alleen wettige kerklied ingenomen. 't Ging er nu in sommige gemeenten mede even als tusschen 1820 en 1850 elders met de lamiste of zoniste feestgezangen, de *Stichtelijke rijmen* van CAMPHUYSEN, of zooals met de oudere bundels veel later daar waar de *Protestantenbondbundel* werd ingevoerd. Besloten werd eene nieuwe verzameling in gebruik te nemen; uit deze werd eerst bij voorkeur, straks zonder uitzondering gezongen. De vroeger gebruikte, schoon niet afgeschaft, raakten vergeten. 't Is zeker eene praktische manier en die veel doelloozen omhaal en moeilijkheden voorkomt, maar waaromtrent ik twijfel of zij overal van veel hart voor 't kerklied in de gemeente getuigt.

Men mag anders aannemen, dat de invoering van betere liederen dikwijls ook tot verbetering van het kerkgezang heeft geleid en de liefde daarvoor heeft aangewakkerd. Met dat zingen moet het in vele gemeenten 80 of 90 jaar geleden zeer goed zijn gesteld geweest, als men afgaat op de toestanden omstreeks het jaar 1860: toestanden, die

toen geenszins nieuw waren, maar al van een of meer vroegere geslachten overgeleverd. Natuurlijk hing hierin veel af van plaatselijke omstandigheden. Waar een tijdlang een onderwijzer was gevestigd, die veel werk maakte van zangonderwijs en zangoefeningen, bleef dit soms nog lang gunstig nawerken. Rottevalle en Zijldijk zullen wel niet de éénige gemeenten zijn geweest, waar (en dat zonder orgelbegeleiding) rhythmisch werd gezongen [1]). Vooral de gewoonte, volgens welke verscheidene leden te samen als voorzangers dienst deden, oefende gunstigen invloed. Daardoor was er niet slechts een enkele, maar een kring in zulk eene gemeente, die voor 't kerkgezang hart had en daarvan werk maakte. In de oude gemeenten te Aalsmeer en Balk moet 't zingen zeer geliefd geweest zijn. In al meer kerken kwam een orgel, dat anders tot 1809 te Hoorn, nog tot na 1840 te Middelburg ontbrak. Daarentegen bezat Sappemeer er reeds een in 1808, Huizinge (tegenwoordig Middelstum) in 1819. En 't mocht hier of daar worden ingevoerd om het minder welluidend gezang te beheerschen: elders was het om iets beters te doen. Men wilde daar den zang niet beheerscht, alleen begeleid hebben. De stichting te verhoogen, niet anders werd beoogd. Te Zwolle wenschten velen daarom juist geen orgel. Het zou, vreesde men, licht het gezang overstemmen en zoo afbreuk doen aan het gevoel: wij, wij zelven spreken ons bij ons zingen uit voor God [2]).

---

1) Te Rottevalle hebben de Hervormden sinds 1890 het voorbeeld der Doopsgezinden gevolgd, *Archief* voor Ned. Kerkgesch. IV, 47 noot. In Friesland kwam trouwens zulk zingen meer voor, t. a. p. 31, 32.

2) In den laatsten tijd is met nadruk van de zijde van musici het gevoelen verdedigd, dat het orgel ongeschikt is om aan godvruchtige aandoeningen uiting te geven, en dat het dus afkeuring verdient het kerkgezang juist door dat instrument te doen begeleiden. Wat men wenscht, zal het best verkregen worden door het gemeenschappelijk gezang alleen zonder meer. *Monatsschrift für Gottesdienst und Kirchl. Kunst*, 1899, S. 99 fgg.

Trouwens, men zong daar zeer fraai, doordat ieder die in het gezang onwelluidende tonen zou mengen, placht te zwijgen. Zeker was deze overweging edeler dan die, welke HALBERTSMA vermeldt, *De Doopsgezinden en hunne herkomst*, bl. 310. „Uit dit beginsel (n.l. dat men Gode „in zijn hart" moet zingen en alle uiterlijke vertooning vermijden) verfoeiden de Valdensen en Doopsgezinden nog meer het orgel, hetwelk zij voor niets edelers aanzagen dan eenen doedelzak in het groot. Als een mijner oomen (te Grouw) een kerkorgel in de verte hoorde, dan was het altijd: „Daar hebt gij het beerengebrom weder". In de loop der voorgaande en bij het begin dezer eeuw zijn er in vele Doopsgezinde kerken orgels gekomen, edoch onder een bedenkelijk hoofdschudden der broeders, die oud van dagen en beginselen waren. Ik behoef niet te zeggen, dat behalve de muzijk, bovendien vooral de prachtige vertooning van dit instrument een doren in hunne oogen was. De verstandigsten zagen er een overtollig meubel in, hetwelk begon met een groot gat in de beurs der gemeente of harer leden te slaan, en vervolgde met de eeredienst ook op den duur te kostbaar te maken, door het onderhoud en de jaarwedde van eenen organist ten hunnen laste te brengen". Gelukkig komt deze „verstandigheid" onder ons niet heel veel voor en verried zij ook bij HALBERTSMA nog geene onverschilligheid voor het gezang. Hij toch kan niet nalaten wat verder „het wisse en welluidende gezang dat hij als kind dikwerf te Grouw heeft gehoord", te roemen. En wanneer nog tegenwoordig dat zingen in enkele onzer bedehuizen hoogst onwelluidend en verre van stichtelijk is [1]), moet men daarin

1) Hoe droevig het te dezen opzichte in de eerste helft dezer eeuw bij vele (hervormde) gemeenten ten platten lande was gesteld: zie daarover KIST, *De toestand van het kerkgezang* bl. 7 en volgg. In onze zooveel kleinere gemeenten kwamen zeker dergelijke droeve toestanden minder voor.

vooral niet te spoedig eene nawerking van toestanden zoeken die vroeger regel zullen zijn geweest. 't Is misschien meest het gevolg van toevallige omstandigheden, van achteruitgang in kerkelijk leven, van gemis aan belangstelling, van een afgeleefden of ongeschikten voorzanger die het gezang bederft en alle liefde daarvoor uitdooft.

Neen, zoo de gang van zaken tusschen 1810 en 1870 geen meer bevredigenden indruk kan maken, dan is dat niet doordien er van het kerkgezang of ook van het kerklied in dien tijd niets verblijdends zou te vermelden zijn, maar doordat ten opzichte van dit laatste de kans om nog veel gewenschter schreden voorwaarts te doen, die zich nu en dan aanbood, telkens zonder schuld van menschen op teleurstelling is uitgeloopen. Dit bedoelde ik met het noodlot, dat op ons kerklied schijnt te rusten.

Hetgeen ik verder daarover te verhalen heb alsmede over de verlevendigde belangstelling in ons kerkgezang, die van omstreeks 1885 dateert en in de uitgaaf en invoering van den *Leidschen bundel* reeds zoo verblijdende vrucht droeg, hoop ik den lezer in den volgenden jaargang te bieden.

Juni 1900. CRAMER.

GEMOEDSSTEMMING BIJ HET EINDE DES JAARS.

LEERREDE OVER PSALM 145 : 13—21

DOOR

H. BOETJE.

VOORZANG.

Leidsche bundel Gezang 184 vers 1 en 2.

O wereld vol begeerlijkheden,
Wijk in dit uur ver uit mijn oog;
Ik wil, het Godshuis ingetreden,
Mijn ziel verheffen naar omhoog.
Goedertieren Vader,
Gun mij dat ik nader
Voor Uw aangezicht.
Houd, o God, van binnen
Over ziel en zinnen
Vaderlijk gericht.

Wie U wil naad'ren in gebeden,
En 't hart tot U verheffen, Heer!
Moet in oprechtheid tot U treden,
Hij kniel' in geest en waarheid neer!
Dikwijls neergebogen
Voor Uw alziend' oogen
Bad ik met den mond,
Schoon zich 't hart te midden
Van zulk ijdel bidden
Ver van U bevond.

TEKST: PSALM 145 : 13—21.

13. Uw Koninkrijk is een Koninkrijk van alle eeuwen, en Uwe heerschappij is van geslacht tot geslacht.
14. De Heer ondersteunt allen die vallen, en Hij richt op alle gebogenen.

15. Aller oogen wachten op U; en Gij geeft hun spijs te zijner tijd.
16. Gij doet Uwe hand open, en verzadigt al wat er leeft, naar Uw welbehagen.
17. De Heer is rechtvaardig in al Zijne wegen, en goedertieren in al Zijne werken.
18. De Heer is nabij allen die Hem aanroepen, allen die Hem aanroepen in waarheid.
19. Hij doet het welbehagen dergenen die Hem vreezen; Hij hoort hun geroep en verlost hen.
20. De Heer bewaart al degenen die Hem liefhebben maar Hij verdelgt alle goddeloozen.
21. Mijn mond zal den prijs des Heeren uitspreken, en alle vleesch zal Zijn heiligen naam loven nu en in eeuwigheid.

Het jaar sterft weg; nog weinige uren en het zal als een doode zijn; het behoort dan niet meer ons toe, maar der geschiedenis. Geroepen om een tijd lang op aarde te heerschen, legt deze vorst nu zijn heerscherstaf neer; deze koning wordt tot zijne vaderen verzameld; hij wordt begraven onder zeer verschillende aandoeningen; de schoten knallen als ten afscheid over de groeve. Velen die met ons den nieuwen loop mochten beginnen, een gebed in het hart en heilwenschen op de lippen, eindigen niet als wij den loop. Wij die gespaard bleven, werpen onwillekeurig een blik terug in het doorleefde. De groote dingen in het wereldleven willen zelfs nu zich vooraan dringen in onze herinneringen en overpeinzingen. Maar — op den oudejaarsavond ligt het zwaartepunt onzer overdenkingen in eene godsdienstige samenkomst natuurlijk niet in een of andere vèrre wereld, maar in de wereld, waarin wij zelven

leven; en nog minder in de wereld der dingen buiten ons, allermeest in de wereld der ziel.

Hoe verschillend zouden zeker de antwoorden luiden, wanneer wij in eenigszins talrijken kring eens rondvroegen wat elk op den oudejaarsavond het allerbelangrijkst vindt. Misschien zou een nuchtere natuur zeggen dat hij den oudejaarsavond in het geheel niet zoo belangrijk acht, en niet begrijpt, waarom een wereld die 30 Nov. stil voorbij laat gaan, van 31 Dec. zulk een ophef maakt. Verandering van folio-cijfer in het boek der geschiedenis. Ziedaar alles!

Een ander zou allicht een luchtig antwoord geven en vinden dat het van het meeste belang is den oudejaarsavond zoo gezellig en zoo vroolijk mogelijk door te brengen. Een ander zou misschien hierop den nadruk leggen als het allerbelangrijkste, dat hij de boeken opmakende, bemerkt een voordeelig jaar te hebben gehad, en de naaste toekomst er nog al bevredigend uitziet. Een gevoelige natuur zou misschien zeggen: ik vind dit het voornaamste dat ik nog gespaard gebleven ben voor de mijnen, en al de mijnen gespaard zijn voor mij. En zeker: hier wordt veel opgenoemd waarvan niemand de belangrijkheid zal ontkennen. Doch — hoe belangrijk het ook voor uw levensgeluk en uwe waarde zij, *wàt* gij doorleefd hebt: nog belangrijker schijnt het mij: *hoe* gij dat doorleefd hebt: wat gij in al dat doorleefde hebt gelegd uit uw hart, wat gij uit dat doorleefde hebt gewonnen voor uw hart!

Want de ware, de eigenlijke mensch is de verborgen mensch der ziel, de innerlijke beweging van edel gevoelen, vroom zich buigen, moedig zich voortbewegen, heilig en kloek willen en durven, ernstig zorgen dat niets wat deel is van het uitwendige u schade doe naar den innerlijken mensch, maar dat alle dingen die bestanddeel zijn van uw lot en leven u verheffen en louteren, u dieper, warmer,

heiliger doen gevoelen, begeeren, berusten, of krachtiger u prikkelen tot arbeid en strijd. En het aller voornaamste bij de wisseling der jaren schijnt mij toe dat uwe gemoedsstemming is eene gewijde, eene heilige, eene vrome. Ware ook uw lot zoo gunstig mogelijk, maar deze gewijde stemming ontbrak u, het einde was niet goed. Was ook uw lot een aaneenschakeling van kommer en moeielijkheden maar het einde vond u in gewijde stemming: het zou goed zijn. Wat ik met heilige gewijde stemming bedoel, blijkt vers voor vers uit het boven afgedrukte gedeelte van Psalm 145. Die woorden wekken die gewijde stemming op. Daarom koos ik ze tot tekst, opdat zij die stemming die zij uit een vroom gemoed vertolken, in u zouden wekken of verhoogen nu het einde nabij is.

Misschien kan er geene gewijde stemming over u komen zoolang niet de laatste uren gebruikt zijn tot ingrijpende verandering in u zelven of in uwe verhouding tot anderen. Wordt gij u hiervan, als door een licht Gods in u opgaande, bewust: o aarzel dan niet te doen wat nog gedaan kan worden. Er zijn nog juist uren genoeg in het oude jaar om te breken met wat uwer onwaardig is. Nog is er tijd om terug te treden van een weg die eigenlijk niet recht is, om een eerste schrede te zetten op een eerlijken weg; om eene hand van verzoening uit te steken of eene toegestoken hand aan te nemen; om eene schuld te belijden en een plooi van boosheid effen te strijken in eigen of in een ander gemoed; om banden van droevig verslapte genegenheid of vriendschap weer vaster te knoopen door wegneming van misverstand, dat zoo licht ontstaat in een bewegelijke, praatzieke, bemoeizieke wereld. O indien iemand een medemensch eenig onrecht had aangedaan, en hij ging nu nog tot hem en bekende het en

wilde het goed maken — zoo dit nog kan —: hoe weldadig zou het voor beiden zijn. Eerst daar komt volle ruimte voor een gewijde stemming waar soortgelijke beletselen worden uit den weg geruimd. Doch ook dan nog komt die gewijde stemming niet van zelve; gij moet haar begeeren, zoeken, opwekken. Daarom bid ik u, die met u zelve, lang en aandachtig bezig zijt om op een wereldsch feest te verschijnen in een passend gewaad en in de goede stemming, houd u heden alzoo met u zelven bezig, als een die weet, dat de Heer tot u komt, de God der tijden, die Zijn Vaderlijk gericht houdt. Zie toe of uwe ziel wel is in een passend gewaad, in de goede stemming om Hem te ontmoeten.

De oudejaarsavond vraagt naar de stemming uwer ziel. Steek eens af naar de diepte, en laat tot bewustheid komen wat in die verborgenheid onbewust zich beweegt bij de wisseling der tijden. Laat hoog opleven in u het heilige, dat zoo vaak schuil gaat achter alledaagsche drukten, zorgen, nietigheden, werk, waar haast bij is en dat alle gedachten en krachten inneemt. Laat met uwe gedachten deze wereld nu eens een oogenblik los, nu de hand Gods, duidelijker dan gewoonlijk voelbaar, u vastgrijpt om u uit het bekende land in een nieuw en onbekend deel levens in te leiden. Het is onvermijdelijk, toch weemoedig, te zien dat ja veel en velen maar toch lang niet allen en alles mede ingaat; te zien hoe door de macht des tijds verbroken wordt, wat uit den tijd geboren is; te ervaren: hoeveel liefelijk-kinderlijks, hoeveel frissche kloeke jeugd onherroepelijk voorbijging, hoeveel mannenkracht en vrouwensterkte zwichtte in veroudering, hoe menig leven verbleekte, verstierf, vergeten werd; dit alles stemt weemoedig! Onder den invloed der gedachte hoe de stroom des tijds zoo ontzaglijk veel lief'lijks meevoert, en altijd weer nieuwe

onrust wekt, kan een gevoelig hart op oudejaarsavond zich zoo innerlijk bewogen, zoo klein gevoelen. O als wij bezig zijn plannen te ontwerpen en uit te voeren, als wij bedrijvig zijn tot eigen en anderer welvaart en geluk, dan gevoelen wij ons soms groot als hing de halve wereld van ons af, maar als de oudejaarsavond komt en wijst op de dooden die onze wijsheid en zorg niet konden behouden, maar die wij moesten afstaan aan de onzienlijke wereld, of als hij onzen blik richt op zooveel wat onafgedaan bleef, op zooveel ellende waar wij als machteloos tegenover staan; of hij wijst op alles wat voorbij ging en schrijft op alles wat nog is: „ook dit gaat voorbij": dan voelen wij ons in de bewogenheid onzer harten o zoo klein in ons zelf. Ja haast kleinmoedig verzuchten wij: is dit het leven: worstelen en — voorbijgaan?

Het is goed, ja waarlijk M. H. het is ook uit den Hemel, dat deze huivering van het kleingevoel door onze zielen gaat bij de wisseling der tijden, maar het mag onze gezonde levenskracht en levensmoed niet ondermijnen! Uit die huivering van het kleingevoel heft de Psalmist de gedachten en de harten hoog op als hij van den Allerhoogste zegt: *Uw Koninkrijk is een Koninkrijk van alle eeuwen, en Uwe heerschappij is van geslachte tot geslacht.* Wij behooren tot de wereld der vergankelijkheid; dit is ééne waarheid — onweersprekelijk. Maar die geheele wereld der vergankelijkheid is 't eigendom van Hem, wiens Koninkrijk een Koninkrijk aller eeuwen is, voor wien duizend jaar zijn als één dag en één dag als duizend jaren. Hij, die onveranderlijk dezelfde is in macht, wijsheid en goedheid, heeft ons in onzen levenstijd uitverkoren tot medearbeiders, met onze gaven en krachten, aan zijn eeuwig Koninkrijk! Hij kent ons, en weet „hoe zwak van moed, hoe klein wij zijn van krachten, en dat wij stof van jongs

af zijn geweest"; maar Hij heeft toch „het eeuwige in onze harten gelegd". Wanneer wij onze betrekkelijk-kleine, maar toch ook betrekkelijk-groote levenskracht niet alleen wijden aan het uit zijn aard vergankelijke, maar als hoogste doel aan het in zijn aard heilige, aan de hooge en eeuwige dingen van waarheid en wijsheid, van gerechtigheid en goedheid: dan worden wij, in gemeenschap met God levende en werkende, groot. Dan gevoelen wij ons niet groot in zelfbehagen of overmoed, maar heilig-groot. Zoo wij leven in God en God in ons, leven wij niet alleen het vergankelijke leven, maar zijn wij burgers van Zijn eeuwig Koninkrijk.

Zelden dringt zich de gedachte aan de vergankelijkheid en de onbestendigheid aller dingen zoo levendig aan ons op als op den laatsten avond des jaars, en het gevoel onzer vergankelijkheid zou ons ligt vervoeren tot mismoedigheid en twijfel aan de beteekenis van het leven — zoo moeizaam en toch zoo broos, zoo overgelukkig bij oogenblikken en toch zoo onbestendig. Maar laten wij onzen geest door den Psalmist, geestverwant van de grootste denkers en dichters en van de ootmoedigste vromen, opheffen tot Hem, Wiens Koninkrijk een Koninkrijk is van alle eeuwen, dan zien van deze hooge hoogte de tijd, de wereld, de vergankelijkheid, wij zelven en onze kleinheid er gansch anders uit; dan zien wij hoe het leven om zijn eeuwige waarde de moeite der worsteling heerlijk waard is. En wij danken God, dat wij leven mogen, en roemen in Hem, „die 't leven is en 't leven geeft", en die dezelfde blijft, — wat wissele of verkeere.

Tusschenzang Leidsche bundel 27 : 3.

Als alles wisselt hier beneên,
En d'onbestendigheid alleen

Bestendig blijkt op aarde,
Zijt Gij o God ons vast gebouw,
Wij hebben in Uw liefd' en trouw
Het goed der hoogste waarde;
Uw kracht
Uw macht
Zal niet wijken
Of bezwijken:
Gij, o Heere,
Blijft dezelfde — wat verkeere!

De belangrijkste vraag voor allen die het jaar mede mogen eindigen is de vraag, in welke stemming wij het eindigen. Dit is de verborgenheid onzer harten waarin wij zelven moeten durven inzien — al sluiten wij die verborgenheid ook angstvallig dicht voor onbescheiden blikken. Maar die elkander met het hart kennen en verstaan, behoeven het elkaar toch waarlijk niet te ontveinzen dat die blik in de diepten van eigen ziel ons vaak zonderlingernstig ontroert.

Onwillekeurig zien wij bij het einde des jaars naar al het aangename terug dat ons deel was: dagelijksch brood, en o hoeveel meer dan dat; dagelijksche arbeid en lust en kracht daartoe; vriendschap en genegenheid; genot van allerlei aard, waardeering in menigerlei vorm; gezondheid, huisgezin o wat al rijke bronnen van zegen en van levensgeluk, en hoe groot was ons deel daarvan. Maar — hoe stemt u dat? Ziet gij er op terug met voldoening, met trots of — in welke andere stemming? Voldoening is een geestelijk arbeidsloon vaak even moeielijk, maar ook even eerlijk verdiend als het stoffelijk loon. Trots is een stemming van zelfbehagen en zelfverheerlijking, alleen mogelijk waar eigen groote afhankelijkheid wordt voorbijgezien.

Hoort wat de Psalmist zegt: *aller oogen wachten op U, Gij geeft hun spijze te zijner tijd; Gij doet Uwe hand open en verzadigt al wat leeft naar Uw welbehagen!* Mijne vrienden, ouderen en jongeren, indien niet alleen in uwe nooden is voorzien, maar eene zon van goedertierenheid en weldadigheid is dagelijks over u opgegaan — o ziet hare goede en ontelbare gaven niet aan met zelfbehagen, maar ziet die duizend goede gaven aan met blijden en diepen dank. Dan eerst is aan het einde des jaars uwe stemming in verband met al uw levensgeluk eene heilig-gewijde, wanneer gij terugziende op al wat uw geluk verhoogde, uit een overstelpt-blijde ziel of stille fluistert, of jubleud zingt: Gode zij dank en eer.

't Is haast niet denkbaar, dat het nooit anders was dan overvloed en vreugde, zonneschijn en bloemen. Zorg woont dicht bij zegen; de donkerheid in de kortste dagen is de ergste donkerheid niet. Er is erger donkerheid: wankeling van gezondheid en werkkracht, uwe eigene of die van een der uwen; verlies door de schuld van het leven of door de schuld van den dood; de kommer is soms zoo drukkend. Eéne smart is wel eens grooter dan de som van vele vriendelijkheden; ons geluk is geweven uit zulke fijne draden; ons vreugdehuis is gebouwd van zoo brooze stof; één stormvlaag — en hoe menige bloem ligt geknakt! Ieder levende heeft stellig ook nu zijn eigen smartelijke ervaringen te gedenken — in welke stemming ziet gij daarop terug? Bedroefd, met bitterheid; of in welke andere stemming? Bedroefd, dat is de natuur van uw hart; uwe droefheid is eene hulde aan de waarde van 't geen door u werd verloren. Maar bitterheid is zonde. Een bij gemis verbitterd gemoed toont zich allermeest getroffen in zijn trots of in zijne zelfzucht, niet in zijne liefde. Laat het woord van den Psalmist in uw gemoed dringen: *De Heer*

is nabij allen die Hem aanroepen; De Heer bewaart degenen die Hem liefhebben; de Heer richt de gebogenen op. Tegenspoeden, verliezen zijn ongunsten des lots, maar geen ongunsten Gods! Hij richt de gebogenen op met heilige sterkte. Die tot Hem toevlucht nemen, voelen zich met hunne smart gedragen door Zijne sterke armen, en rusten aan Zijn vaderhart uit van alle vermoeienissen des lijdens. Ook door de donkerheid der smart loopen de heilige wegen Gods, waarop het veilig is. De heilige moed van het stil vertrouwen, dat is de gewijde stemming die ik alle bekommerde en bedroefde harten toebid aan het einde des jaars.

Er is nog erger donkerheid dan die van zorg en leed: het is de donkerheid van zonde. Wij kennen de wereld en ons zelven genoeg om te weten dat er in de wereld veel goeds is, heerlijk veel en dat ook wij zelven in menig opzicht van goeden wille en van goede daad zijn. Maar o hoe worden wij ook menigwerf verschrikt door de overmacht en den omvang van het kwaad. De uitbarstingen van hebzucht en geweld zijn ontzettend. Hoe weinig staat het in de ziel van volken, regeeringen, wetten en zeden geschreven: *gerechtigheid verhoogt een volk, maar de zonde is de schandvlek der natiën.* Wij weten niet voor een hoeveelste deel wij mede aansprakelijk zijn voor de volkszonden, voor het zedelijk en onzedelijk peil van ons eigen volksleven, doch zeker is: wij zijn er mede aansprakelijk voor. Onze tijd, ook onze zondige tijd, is een deel van ons zoo goed als wij een deel van hem zijn. Hoe vele zijn onze persoonlijke tekortkomingen, struikelingen, gebrekkigheden; wat al drift en ongeduld, traagheid en achteloosheid! wat al liefdeloosheid — en eigenwilligheid! Wij zien ze soms terstond in, soms eerst later. En — hoe stemt ons dat? Lichtvaardig? mismoedig? verdrietig? of — hoe anders? De lichtvaardigheid, die zich over alle dwaling, struikeling

en zondigheid heenzet met een schouderophalend: *„Wij struikelen allen in vele,* is uit den booze! Mismoedigheid, die er onder gebukt gaat als onder een noodlot, werpt neer, maar richt niet weer op. Hoort wat de dichter zegt: Tot den luchthartige klinkt het: *De Heer is rechtvaardig!* m. a. w. uwe zonde wordt aan u zelven bezocht in uwe innerlijke armoede, ledigheid, onvrede en onwaarde. Tot den mismoedige, gebogen onder vreeze, zegt de dichter: *De Heer ondersteunt hen die vallen en richt de gebogenen op; de Heer is rechtvaardig in Zijne wegen, en goedertieren in Zijne werken.* Wie tot de rechtvaardigheid en de goedertierenheid Gods opziet voelt zich gedragen naar hoogten van verzoening en vernieuwing. Het leven is ernstig, niet alleen als men oud wordt, ook als men jong is. De tijden zijn ernstig; er is een groot weêrstandsvermogen noodig tegen de booze geesten dezer eeuw! Uit het verledene te willen leeren, is den ernst des levens te erkennen! Is de verslapping van godsdienstzin en godsdienstige gemeenschapszin niet mede schuld aan de verslapping van den levensernst? Moet niet de oude leuze de nieuwe leuze worden: „'t Oog omhoog, het hart naar Boven"? Is niet de eerbiedige liefde voor de onzienlijke dingen als een schild der heiligheid tegen de overmacht van gouddorst, genotzucht, afgunst? De stemming van eerbiedige verootmoediging en hoogen ernst bid ik u toe in de donkerheid der zonde!

Er is een natuurlijk verband tusschen het oude en het nieuwe jaar. Ook tusschen de stemming, waarin wij het een eindigen en het andere zullen aanvangen. Wie zonder zielsverheffing en ernstige innerlijke overleggingen het oude laat heengaan, of wie alleen met overwegingen des verstands, niet der ziel terugblikt, hij zal ook zonder ziels-

verheffing, zonder gebeden, geloften en heilige voornemens beginnen; ten hoogste zal hij een verstandelijk bestek opmaken. Ieder begint met wenschen; maar wenschen die niet met de ziel in verband staan, zijn wilde bloemen, dartele vlinders: uit het oog, uit het hart.

Er zijn duizend dingen te hoog boven u, te ver van u, dan dat gij er rechtstreekschen invloed op kunt oefenen, Zij mogen geen te ruime plaats innemen in uwe gedachten. Maar er zijn heel veel dingen in leven en samenleven, waarop gij wel een kleineren of grooteren invloed kunt oefenen; allereerst op u zelven. *Behoed uw hart boven al wat te bewaren is, want daaruit zijn de uitgangen des levens.* Het is ijdel schermen met woorden te zeggen: was ik machtig als A, rijk als B, begaafd als C, ik zou zoo doen of zoo spreken. Tracht te onderscheiden wat u te zeggen, wat u te doen staat, nu gij zijt die gij zijt; en weest gij in uwen weg getrouw aan de beste inspraken van verstand en hart; wees, waar gij kunt en geroepen wordt bereid tot samengetuigen en samenwerken in dienst van al wat goed en rechtvaardig is; onderneem niets tegen het gebod der liefde in, veel uit gehoorzaamheid aan het gebod der liefde.

Het jaar gaat. Wij blijven nog. Moge het zijn met vromen en blijden dank, dewijl wij het leven van harte en heilig liefhebben.

Het jaar gaat voorbij; wij blijven nog — voor hoe kort of hoe lang, wij weten het niet. Maar moge het zijn met den vromen en blijden moed om in het drukke en woelige leven alle goed te doen dat onze hand vindt om te doen!

Het jaar gaat voorbij; wij blijven nog. Moge het zijn met vernieuwde harten en vernieuwde krachten; met velen vast aaneengesloten, getuigende en ijverende ten goede.

Dan mogen wij, voortgaande niet zonder vreeze, doch ook niet zonder hope, zegen bidden, zegen wachten, zegen

van God. „Van God". Wij weten niet wat wij met dien hoogen naam zeggen. Het is de naam voor de hoogste, heerlijkste, heiligste Levensmacht van welke wij besef of vermoeden hebben, wier naam onuitsprekelijk is in menschentaal, wier wezen te hoog, te heerlijk, te heilig is om door menschengeest begrepen te worden. Wij geven dien naam „God" aan die Macht van welke ten slotte al wat leeft — hoe dan ook — afhankelijk is, en aan welke ten slotte al wat denkend en willend leeft — hoe dan ook — verantwoordelijk is. Welnu: God, die in het verledene bij vreugde en droefheid, bij goeddoen en afdwaling ons nabij geweest is op menigerlei wijze — hoe en waar weet het verstand niet te ontleden noch onder woorden te brengen, maar het gemoed draagt er de troostende en bemoedigende verzekerdheid van in zich om; — die God geve ons als de laatste Zijner weldaden in dit jaar, van het oude te scheiden in de meest gewijde stemming van ziel. Hij geve ons als de eerste Zijner weldaden in het nieuwe jaar, in de meest gewijde stemming van ziel dat nieuwe in te gaan. In Hem, wiens Koninkrijk een Koninkrijk van alle eeuwen is, heeft onze ziel, gelijk al wat is, haar eenig en eeuwig rustpunt.

AMEN.

NAZANG.

Leidsche bundel Gez. 51 vers 3 en 1.

3. Rust mijn ziel! uw God is Koning!
Voeg u volgzaam naar Zijn wil;
Zwijg bij al wat op Zijn wenken
Wiss'len moog, eerbiedig stil.

1. Rust mijn ziel! uw God is Koning,
Heel de wereld Zijn gebied;
Alles wisselt op Zijn wenken,
Maar *Hij zelf verandert niet.*

STATISTISCH OVERZICHT
van de Doopsgezinde gemeenten in Nederland en aangrenzende gewesten op 1 October 1900.

I.

STATISTIEK DER DOOPSGEZINDEN IN NEDERLAND, PROVINCIESGEWIJZE BEREKEND, IN DE JAREN 1897, 1898 EN 1900.

	Aantal gemeenten.	Aantal leden.			Aantal catechisanten.		
		1897.	**1898.**	**1900.**	**1897.**	**1898.**	**1900.**
Brabant (Noord-)	1	50	69	41	20	15	21
Drente	2	138	126	134	40	41	50
Friesland	46 [1])	8035 [3])	8072 [3])	8176	3257 [3])	3317 [3])	3262
Gelderland	6	799	854	943	249	264	278
Groningen	15	2668	2720	2995	577	716	665
Holland (Noord-)	39 [2])	14665	15021	15761	4603	4611	4981
„ (Zuid-)	5	1564	1769	1894	376	374	451
Overijsel	11	2008	2073	2011	719	728	726
Utrecht	1	450	495	553	76	77	98
Zeeland	4	346	323	376	158	168	166
Totaal.	130	30.706	31.592	32.884	10.075	10.311	10.698

---

1) Dokkum *niet* medegerekend, Appelsga *wel*.

2) Vóór de vereeniging te Wormerveer 40.

3) Bij de opgave van 't aantal Doogsgezinden in Friesland in '97 en '98 (zie de *Bijdragen* van die jaren) was Dokkum medegeteld en en is ten overvloede een drukfout ingeslopen. De hierboven opgegeven getallen zijn de juiste.

II.

ALPHABETISCHE NAAMLIJST DER GEMEENTEN.

AFKORTINGEN.

V: = Voorzitter.
S: = Secretaris.
B: = Boekhouder.
B. = Broeders, BZ. = Broeders en Zusters. *Een sterretje in de *zesde kolom* duidt aan, dat bovendien ook de leeraar ambtshalve lid is van den kerkeraad; in de *achtste kolom*, dat het stemrecht aan de zusters alleen bij de beroeping van een predikant is toegekend.
ADS = Algemeene Doopsgezinde Sociëteit.
GS = Sociëteit in Groningen en Oost-Friesland.
RS = Rijper Sociëteit.
VDM = Vereiniging der Mennoniten-Gemeinden im Deutschen Reich.
RA = Ring Akkrum.
RArnh = Ring Arnhem.
RB = „ Bolsward.
RD = „ Dantumawoude.
RHo = „ Noord-Holland, Oosterafdeeling.
RHw = „ „ „ Westerafdeeling.
RTw = „ Twente.
RZw = „ Zwolle.
VLA = Vereeniging tot het aannemen van de plaats van lidmaatschap als plaats van armlastigheid.
VA = Vereeniging voor de zaak der attestatiën.
VV = Vereeniging betreffende de Doopsgezinden in de Verstrooiing
VW = Vereeniging tot ondersteuning van Doopsgezinde Weezen van onvermogende gemeenten.
VDV = Vereeniging ter behartiging van de Godsdienstige belangen der Doopsgezinden in de Verstrooiing.
DZV = Doopsgezinde Zendingsvereeniging.
AEf = Algemeene Emeritaatfonds.
EFf = Friesch „ (van de Friesche Sociëteit).
AWf = Weduwenfonds der Arnhemsche Predikanten.
FWF = Weduwenfonds der Friesche Sociëteit.
GWf = Groningsch Weduwenfonds.
HWf = Noord- en Zuid-Hollandsch Weduwen- en Weezenfonds.
Past. = Pastorie.
Rijkstr. = Rijkstraktement.
't Eerste jaartal achter den naam der leeraren wijst aan, wanneer zij tot proponent bij de ADS werden aangesteld; elk volgend, wanneer zij in hunne gemeente(n) intrede deden.
De leeraarstraktementen zijn opgegeven *met inbegrip* van 't eventueel daarna nog afzonderlijk vermelde rijkstraktement.
't Cijfer tusschen haakjes duidt aan, hoeveel grondslagen der Pers. Bel. uit de gemeentekas worden betaald.

GEMEENTE:	Aantal leden (zomer 1900):	Hiervan elders woonachtig:	Aantal catechisanten (winter 1899/1900):	LEERAAR:	Aantal Kerkeraadsleden:	Voorzitter, Secretaris, Boekhouder, enz.:	't Stemrecht wordt uitgeoefend door:	Gezangbundels:	Uur waarop de Godsdienstoefeningen beginnen:	De gemeente is lid van of contribueert aan:	Bijzondere instellingen van of in de gemeente, leeraarstraktementen en verscheidenheden:
Aalsmeer.	654	—	462	L. van Cleeff J.Jzn. 1876 (Hallum 19 Nov. '76; Tjalleberd '82; Aalsmeer 13 Nov. '87).	13*	V: en S: de leeraar. B: W. Keessen WJz. en Jac. Klz. Hansen.	B.Z.	Herv. Psalmen, Uitgez. Liederen, Leidsche Bundel.	9.30(z.) 10 (w.)	ADS, RHo, VLA, VV, VW, VDV, DZV, AEf, HWf.	*Godsd. Leesgezelschap* (40 à 50 lezers. dir.: de leeraar). *Meisjes-naaigezelschap, Vereeniging voor de Zending.* Van de 13 kerkeraadsleden is 1 voor 't leven beroepen en zijn 12 periodiek aftredende. In de vertoeving op 9 Sept. 1900 is den zusters stemrecht toegezegd voor alle zaken van algemeen gemeentebelang en is een minimum-bijdrage vastgesteld bij toetreding door nieuwe leden verschuldigd. *f* 1600. Pers. Bel. (2). *Past.*
Aardenburg.	71	27	18	G. Hofstede Czn. 1891 (Baard 31 Jan. '92; Aardenburg 27 Aug. '93).	6*	V: en S: de leeraar. B: J. J. v. d. Hooft.	B.Z.	Herv. Psalmen, Ev. Gez. Vervolgb. Ev. Gez.	10	ADS, VLA, VA, VV, VDV, AEf, HWf.	*Bijbellezingen* ('s winters). *Zondagschool* (dir.: de leeraar; 38 Doopsg. leerlingen). *Zangvereeniging* (met ook niet Doopsg. leden). *Bibliotheek* en *circuleerende lectuur. Naaivereeniging.* *f* 1600. *Past.*
Abbekerk (zie Twisk).											
Akkrum.	424	67	202	D. Kossen 1890 (Helder 18 Jan. '91; 's Gravenhage '95; Akkrum 9 Jan. '98).	8	V: P. v. d. Meulen. S: de leeraar. B: O. Jansma (gem.) en F. H. de Jong (diac.).	B.Z.	Herv. Psalmen, Leidsche Bundel.	9 (z.) 9.30 w.	ADS, RA, VW, FEF, FWf.	*Zangkoor* (dir.: P. v. d. Meulen). *f* 1550. Pers. Bel. (2). *Past.*
Alkmaar. (Kerk: *Koningsweg*).	440	130	98	P. J. Glasz 1896 (Rottevalle 15 Nov. '96; Alkmaar 5 Juni '98). Woning: *Koningsweg.*	7	V: J. de Lange JCz. S: J. Burger. B: J. van Dort.	B.Z.	Godsd. Liederen, (N.P.B.).	10	ADS, RS, RHw, VLA, VA, VV, VW, VDV, DZV, AEf, HWf.	Armlastige leden stemmen wel mede bij 't beroepen van een predikant, niet bij diakenverkiezing. De leeraar heeft adv. stem in den kerkeraad. In 1899 werd een nieuw reglement ingevoerd, waarin o. a. de bepaling dat leden van niet-Doopsg. gemeenten zonder herdoop kunnen worden aangenomen, en waarin gemeentegrenzen werden vastgesteld. *f* 1650 en *f* 66 van 't Rijk voor 't catech. met de cadetten. *Past.* Rijkstr. (*f* 400).
Almeloo.	125	35	26	W. J. van Douwen 1870 (Borne 4 Juni '71; de Rijp '74; Bolsward '87; Almelo 2 Oct. '92).	3	V: en B: B. Gorter. S: A. H. Coster.	B.Z.	Herv. Psalmen, Uitgez. Liederen, Ev. Gezangen.	10	RTw, VDV, AEf, HWf.	De leeraar heeft adv. stem in den kerkeraad). *f* 2000.

GEMEENTE:	Aantal leden (zomer 1900):	Hiervan elders woonachtig:	Aantal catechisanten (winter 1899/1900):	LEERAAR:	Aantal Kerkeraadsleden:	Voorzitter, Secretaris, Boekhouder, enz.:	't Stemrecht wordt uitgeoefend door:	Gezangbundels:	Uur waarop de Godsdienstoefeningen beginnen:	De gemeente is lid van of contribueert aan:	Bijzondere instellingen van of in de gemeente, leeraarstraktementen en verscheidenheden:
Ameland (zie Ballum, Hollum en Nes).											
Amsterdam. Vereenigde Doopsgez. Gemeente. (Kerk: *Heerengracht* 431 en *Singel* 452. Koster: A. Bleeker, *Singel* 454).	5010	894	1500	W. J. Leendertz 1875 (Wormer en Jisp 21 Nov. '75; Ouddorp '78; Veenwouden '81; de Rijp '88; Amsterdam 5 Oct. '90). Woning: *Keizersgr.* 194. P. Feenstra Jr. 1872 (Witmarsum 16 Maart '73; Nijmegen '81; Amsterdam 10 Mei '91). Woning: *P. C. Hooftstr.* 26. J. H. Boeke 1870 (Zijldijk 13 Nov. '70; Hengeloo '72; Wormerveer Z. '75; Huizen-Hilversum '85; Amsterdam 1 Oct. '93). Woning: *Prinsengr.* 1017.	20*	V: W. J. Leendertz en P. Feenstra om de maand. S: I. H. Boele. B: D. Rahusen en H. B. E. Warnaars.	B.*Z.*	Psalmen Laus Deo, 1e en 2e Bundel, Christel. Liederen, (Amst. Bundel).	10 6 (w.)	ADS, Rho, VW, VDV, DZV, AEf, HWf.	Vijf *diaconessen*, door den kerkeraad benoemd op voordracht van diakonessen. Bij beroeping *dubbele kerkeraad. Godsdienstonderwijzers*: J. Knipscheer, St. Willebrordusstr. 1; Mej. A. Veenstra, Prinsengr. 1109; Mej. J. F. D. Mossel, (tijdelijk) Willemsparkweg 40. *Rijpenhofje* (Rozengr. 120—134. V: van Reg.: D. Rahusen); *Nieuwe of Zonsche Hofje* (Prinsengr. 157—167 en 171. V: van Reg. en Regentessen: M. P. de Clercq). *Wijkverpleging.* (3de Helmersstr. 2. dir.: Mej. J. A. v. d. Veen. *Verpleegsters*: Mej. P. G. de Jong en C. J. van Dishoek). *Collegiantenweeshuis „de Oranjeappel"* (Heerengr. 346. V: van Reg. en Regentessen: Mr. J. P. Portielje; Vader en Moeder: W. Schenk en Echtgen). *Vrouwen-Hulp-vereeniging* (Zending. V: Mevr. E. Kuiper-Hovens Gréve). 2de *Vrouwen-Hulp-vereeniging.* (V: en S: Mej. A. Veenstra). *'t Kleine Kransje.* (V: Mej. J. Oepts). *'t Kransje de Talenten.* (V: Mej. C. L. Middelhoff. v. Oldenbarneveldtstr. 1). *f* 4000 en ± *f* 500 emolumenten.
Amsterdam. Ver. tot handhaving van Gods onfeilbaar Woord in de Doopsgez. Gem. te Amsterdam. Vergaderplaats: Eensgezindheid, *Spui.*			45	C. P. van Eeghen Jr. 1881 (Medemblik 5 Maart '82; Aardenburg '83; Amsterdam '92). Woning: *Keizersgr.* 794.	5	V: de leeraar. S: D. van Wijk.	B.Z.	Herv. Psalmen, 1e en 2e Amst. Bundel.	10 6 (w.)	DZV.	In 1899 werd 38 maal Godsdienstoefening gehouden in 't lokaal Eensgezindheid; Voorgangers waren Ds. v. Eeghen, Rössing, Hofstede, van Stuyvenberg en A. J. de Sopper en de Br. K. D. Groot en W. Schopenhauer. Ook werd het Avondmaal gevierd. Den 1en Donderdag van elke maand *Ledenvergadering* te 8 uur in de Bovenzaal der Schotsche Zendingskerk. Toegang vrij. *Zondagscholen.* S: J. Klokkemeyer. *Kinder-Zendingvereeniging* met maandblad *„de kleine Medearbeider"* (oplaag 400 ex.). S: J. Bakker.

GEMEENTE:	Aantal leden (zomer 1900):	Hiervan elders woonachtig:	Aantal catechisanten (winter 1899/1900):	LEERAAR:	Aantal Kerkeraadsleden:	Voorzitter, Secretaris, Boekhouder, enz.:	't Stemrecht wordt uitgeoefend door:	Gezangbundels:	Uur waarop de Godsdienstoefeningen beginnen:	De gemeente is lid van of contribueert aan:	Bijzondere instellingen van of in de gemeente, leeraarstraktementen en verscheidenheden:
St. Anna Parochie.	57	3	40	P. Oosterbaan 1897 (9 Jan. '98).	4*	V: de leeraar. S: J. Winters Jzn. B: R. Schuiling.	B.Z.	Herv. Psalmen, Groote Bundel, Vervolgb. Ev. Gez.	9.30	RD, FEf, FWf.	*f* 1300. *Past.*
Apeldoorn.	82	12	40	J. P. van der Vegte 1866 (Z. Zijpe 9 Dec. '66; Warga '68; Krommenie '74; Helder '80; Blokzijl '88; Apeldoorn 23 Aug. '96).	6	V: J. H. Steghers HJzn. S: P. Persijn. B: R. Scheltens.	B.Z.	Doopsg. Liederen, Godsd. Liederen, (N.P.B.).	10.30	RArnh, DZV, HWf.	De leeraar is — maar niet als zoodanig — lid van den kerkeraad. *f* 1200.
Appelsga.	7	—	—	—	—	B: W. A. van der Sluis.	—	—	—	—	
Arnhem. (Kerk: *Weversstraat*).	390	137	125	B. P. Plantenga 1892 (Meppel 26 Febr. '93; Wormerveer Z. '97; Arnhem 9 Oct. '98). Woning: *Emmastraat* 67.	6*	V: W. A. Pull. S: de leeraar. B: I. H. Persijn.	B.Z.*	Godsd. Liederen. (N.P.B.).	10.30	RArnh, VLA, VA, VW, DZV, AEf, HWf.	*Zangkoor.* (dir.: de organist). De leeraar is lid van 't Weduwenfonds der Arnhemsche Predikanten. *f* 2500.
Assen (gecombineerd met Meppel).	45	2	21	Zie Meppel.	7	V: G. P. Cool. S: L. Hansma. B: T. Boonstra.	B.Z.	Herv. Psalmen, Leidsche Bundel.	10	RZw.	De gemeente vergadert om de 14 dagen in het Nutsgebouw. *f* 350 en reiskosten van den leeraar. (Zie ook Meppel).
Baard.	94	16	35	I. Hulshoff 1895 (15 Dec.).	6*	V: en B: G. S. v. d. Hem. S: de leeraar. B: F. D. Boersma.	B.Z.	Herv. Psalmen, Groote Bundel, Vervolgb. Ev. Gez.	9 (z.) 9.30 (w.)		*f* 1350. Pers. Bel. (2). *Past.*
Balk.	83	16	22	J. Honig Jzn. 1871 (Poppingawier 17 Dec. '71; Baard '75; Balk 24 Oct. '77).	6	V: en S: J. K. v. Hout. B: A. H. de Vries.	B.Z.*	Herv. Psalmen, Uitgez. Liederen.	9.30	RB, DZV, FEf, FWf.	*Diakenen* worden gekozen bij vrije stemming; *oudsten* uit drietal door den kerkeraad aangeboden. *f* 1500 en *f* 100 pers. toelage, Pers. Bel. (2). *Past.*
Ballum (op Ameland gecombin. met Hollum en Nes).	49	3	24	Zie Hollum en Nes.	2*	V: en S: een der leeraren. B: J. B. Bakker.	B.Z.	Herv. Psalmen, Ev. Gezanten.	9 (z.) 9.30 (w.)	RD, VLA, DZV, FEf, FWf. HWf.	De gemeente is alleen voor predikdienst en godsdienstonderwijs gecombineerd met Hollum en met Nes op Ameland. *Zondagschool.* (dir.: B. Manje). *Geen orgel.* Godsdienstoefening om de 14 dagen.

GEMEENTE:	Aantal leden (zomer 1899):	Hiervan elders woonachtig:	Aantal catechisanten (winter 1899/1900):	LEERAAR:	Aantal Kerkeraadsleden:	Voorzitter, Secretaris, Boekhouder, enz.:	't Stemrecht wordt uitgeoefend door:	Gezangbundels:	Uur waarop de Godsdienstoefeningen beginnen:	De gemeente is lid van of contribueert aan:	Bijzondere instellingen van of in de gemeente, leeraarstraktementen en verscheidenheden:
Barsingerhorn c. a. (Kolhorn en Wieringerwaard). (Kerken te *Barsingerhorn* en te *de Kreil*).	435	17	71	J. Kooiman 1890 (Oudebiltzijl 11 Jan. '91; Barsingerham 16 April '93).	6*	V: S: en B: de leeranr.	B.Z.	Herv. Psalmen, Ev. Gezangen, Vervolgb. Ev. Gez.	9.30	ADS, RS, Rhw, VA, VV, AEf, HWf.	*Financieele Commissie*, telken jare nieuw gekozen voor 't nazien der rekening en verantwoording van den kerkeraad. *Catechisaties* te Barsingerhorn, Schagen en Wieringerwaard. *Kerkwagen* van Schagen naar Barsingerhorn. *f* 1900 en *f* 100 vergoeding voor rijden. Pers. Bel. (2). *Past.*
Beemster (voorh. Beemster en Oosthuizen).	267	31	28	P. A. Vis 1889 (Witmarsum en Pingjum 19 Jan. '90; Beemster 19 Juni '91).	4*	V: en S: de leeraar. B: J. Groot.	B.Z.	Herv. Psalmen, Doopsg. Liederen.	9.30	ADS, RS, Rho, DZV, AEf, HWf.	*Zondagschool* (in gemeenschap met andere Protestanten). *f* 1700. *Past.*
Beerta (zie Midwolde).											
Berlikum.	56	2	47	L. Reinders 1896 (10 Jan. '97).	4*	V: en S: de leeraar. B: D. Braaksma.	B.Z.	Herv. Psalmen, Groote Bundel, Vervolg. Ev. Gez.	9.30	RD, VLA, VA, FEf, FWf.	*Zondagschool.* *f* 1150. Pers. Bel. (2). *Past.*
Beverwijk.	141	4	30	J. Sepp 1870 (Witmarsum en Pingjum 4 Juni '71; Beverwijk 9 Maart '73).	6*	V: Dr. J. W. Schuit. S: de leeraar. B: J. P. Kool Jbz.	B.Z.	Psalmen Laus Deo, Amst. Bundel (I en II) Leidsche Bundel.	10	ADS, RHw, VLA, VA, VV, AEf, HWf.	*Bedeelden* zijn uitgesloten van 't stemrecht. *f* 2000 en *f* 400 pers. toel. Pers. Bel. (2). *Past.*
Blija (zie Holwerd).											
Blokzijl.	151	65	21	J. W. van Stuyvenberg 1895 (O. en W. Graftdijk, 1 Dec. '95; Blokzijl 5 Sept. '97).	8	V: Wisselt elke maand onder de zes leden van Blokzijl. S: de leeraar. B: K. Keur Hzn.	B.	Herv. Psalmen, Groote Bundel.	9.30(z.) 10 (w.) 5 w.).	ADS, RZw, VLA, VA, VV, VW DZV, AEf, HWf.	*Weeshuis* (als kosterswoning in gebruik). De kerkeraad bestaat uit 6 leden van Blokzijl en 2 van de buurtschappen Muggenbeet, Wetering en Eind van 't Diep. De leeraar is er geen lid van tenzij daartoe persoonlijk verkozen; hij heeft echter adviseerende stem. Secretaris en Boekhouder treden jaarlijks af doch zijn herkiesbaar; zij worden door den kerkeraad uit de leden der Gemeente benoemd. De *winteravondbeurten* worden om de 14 dagen gehouden. *f* 1550. Pers. Bel. (2). *Past.*

GEMEENTE:	Aantal leden (zomer 1900):	Hiervan elders woonachtig:	Aantal catechisanten (winter 1899/1900):	LEERAAR:	Aantal Kerkeraadsleden:	Voorzitter, Secretaris, Boekhouder, enz.:	't Stemrecht wordt uitgeoefend door:	Gezangbundels:	Uur waarop de Godsdienstoefeningen beginnen:	De gemeente is lid van of contribueert aan:	Bijzondere instellingen van of in de gemeente, leeraarstraktementen en verscheidenheden:
Bolsward.	235	27	83	J. Pottinga Hzn. 1871 (Noordhorn 26 Nov. '71; Hindelopen '74; IJlst '78; Irnsum '80; Joure '86; Hoorn '90; Bolsward 2 Juli '93).	6*	V: en B: H. Veen Pzn. S: de leeraar.	B.Z.	Herv. Psalmen, Groote Bundel.	9.45	RB, VLA, VA, DZV, FEf, FWf.	*f* 1700. *Past.*
Borne.	64	11	14	G. E. Frerichs 1861 (Hoorn op Tessel 24 Nov. '61; Warns '63; Nes op Ameland '78; Oudebildtzijl '84; Borne 19 Oct. '90).	4*	V: Jan Hulshoff. S: de leeraar. B: J. Hulshoff en A. ten Cate.	B.Z.	Herv. Psalmen, 1e en 2e Remonstr. Bundel.	10	RTw, VW, VDV, AEf, HWf,	*f* 1475. Pers. Bel. (2). *Past.* Rijkstr. (*f* 300).
Bovenknijpe (zie Knijpe).											
Breda (gecombin. met Dordrecht).	41		21	Zie Dordrecht.	4*	V: J. H. A. Modderman. S: de leeraar. B: P. B. Nieuwenhuys.	B.Z.	Godsd. Liederen, (N.P.B.).	10.30	Zwolsche Vereeniging. AEf, HWf.	De voormalige kring heeft zich tot eene gemeente geconstitueerd. *f* 450 en *f* 20 van 't Rijk voor 't catechiseeren met de cadetten.
Broek op Langendijk (voorheen Lange- en Koedijk).	100	10	39	F. C. Fleischer 1896 (25 Oct. '96).	4*	V: en S: de leeraar. B: W.A. v. Bommel.	B.Z.	Herv. Psalmen, 1e en 2e Remonstr. Bundel.	9.30	RS, RHw, VLA, VA, VV, VDV, VW, DZV, AEf, HWf.	*Bibliotheek. Catechisaties* te Broek en te Oud-Karspel. *Kerkwagen* van Oud-Karspel naar Broek. *f* 1300. Pers. Bel. (3). *Past.* Rijkstr. (*f* 300).
Burg, Waal en Oosterend op Tessel. (Vereenigde Gem. van Vlamingen en Waterlanders).	695	12	197	R. Kuperus 1878 (Baard 23 Maart '79; St. Anna Parochie en Berlikum '82; Ytens '84; Burg enz. 17 Nov. '89).	10*	V: en B: Jb. Kooiman. S: de leeraar.	B.Z.*	Herv. Psalmen, Uitgez. Liederen, Godsd. Liederen, (N.P.B.).	10	ADS, RS, VLA, VA, VW, AEf, HWf.	In elk der drie dorpen een *kerkgebouw* (te Oosterend zonder orgel). *f* 1800 en *f* 200 pers. toel. Pers. Bel. (3). *Past.*
Dantumawoude.	278	14	152	U. J. Reinders 1896 (Ternaard 17 Jan. '97; Dantumawoude 15 Oct. '99).	8*	V: en S: de leeraar. B: (oudste Bestuurder) F. M. Wiegersma.	B.Z.*	Psalmen Laus Deo, Leidsche Bundel.	9.30	RD, VLA, VW, VDV, DZV, FEf, FWf.	*Bibliotheek.* *f* 1600. Pers. Bel. (2). *Past.*
Deventer.	255	80	90	S. Lulofs 1872 (Broek op Langendijk 1 Dec. '72; Winterswijk '75; Koog en Zaandijk '77; Deventer 14 April '89).	7	V: Mr. S. v. Delden. S: H. H. Lugard Jr. B: Kl. Stenvers.	B.Z.*	Chr. Kerkgezangen, Haarl. Bundel.). Godsd. Liederen, (N.P.B.).	10.30	ADS, RArnh, VLA, VW, VDV, DZV, AEf, HWf.	*f* 2800. Pers. Bel. (3). *Past.*

GEMEENTE:	Aantal leden (zomer 1900):	Hiervan elders woonachtig:	Aantal catechisanten (winter 1899/1900):	LEERAAR:	Aantal Kerkeraadsleden:	Voorzitter, Secretaris, Boekhouder, enz.:	't Stemrecht wordt uitgeoefend door:	Gezangbundels:	Uur waarop de Godsdienstoefeningen beginnen:	De gemeente is lid van of contribueert aan:	Bijzondere instellingen van of in de gemeente, leeraarstraktementen en verscheidenheden:
Dokkum. (Vereenigde Christelijke Gemeente).	121	7	41	K. F. Sparnaay.	4*	V: en S: de leeraar. B: J. Y. v. d. Veen.	B.Z.	Godsd. Liederen, (N.P.B.).	10		*Vereeniging van Wijkbroeders en Wijkzusters.* De attestatiën van alle Doopsg. Gemeenten worden erkend en aangenomen, wat wederkeerig ook door bijna alle Doopsgez. Gem. wordt gedaan. De gemeente is echter sinds jaren feitelijk deel der Remonstr. Broederschap.
Dordrecht.	65	13	41	A. J. van Loghum Slaterus 1896 (Tjalleberd 15 Nov. '96; Dordrecht 15 Oct. '99 en Breda 3 Dec. '99).	5*	V: G. W. v. d. Bovenkamp. S: de leeraar. B: Mevr. Gaastra van Benten.	B.Z.	Leidsche Bundel, (2e druk).	10.30	Zwolsche Vereeniging, AEf, HWf,	*Commissie van Bijstand* (3 leden). *Zusters verkiesbaar* in den kerkeraad. *Zangkoor.* (dir. de leeraar). *f* 1250. Rijkstr. (*f* 200).
Drachten en Ureterp.	220	96	73	A. v. d. Wissel 1888 (Tjalleberd 20 Jan. '89; Drachten en U. 5 Oct. '90).	6	V: J. Plantinus. S: de leeraar. B: L. J. de Jong.	B.Z.	Godsd. Liederen, (N.P.B.).	9.30	RA, VLA, VA, VV, FEf, FWf,	*Bibliotheek* onder leiding van eene commissie uit de leden. *f* 1600. Pers. Bel. (2). *Past.*
Edam.	80	10	23	A. Sipkema 1874 (Mensingeweer 6 Dec. '74; Borne 81; Edam 18 Nov. '88).	5	V: en B: J. de Boer JWzn.	B.Z.	Herv. Psalmen, 1e en 2e Remonstr. Bundel.	10	RS, Rho, VLA, VA, VV, AEf, HWf.	*f* 1400 en *f* 50 pers. toel. *Past.* Rijkstr. (*f* 300).
Enkhuizen.	86	17	13	*Vacant.*	4*	V: de Boekhouder (a. i.). S: F. de Wit. B: C. de Wit.	B.Z.	Herv. Psalmen, Groote Bundel.	10	RS, RHo. VLA, VA, VV, VW, VDV, AEf, HWf.	*Past.*
Enschede.	180	30	80	P. B. Westerdijk 1892 (Dantumawoude 27 Nov. '92, Enschede 26 Maart '99).	3	V: A. Koster. S: de leeraar. B: J. Th. Ebeling.	B.Z.*	Godsd. Liederen, (N.P.B.).	10	ADS, RTw, VW, AEf, HWf,	Van de leden wonen 15, van de catechisanten 30 te *Gronau.* De leeraar heeft adviseerende stem in den Kerkeraad. Bedeelden en zusters hebben alleen bij 't opmaken eener nominatie of bij verkiezing van leeraren het recht van medestemmen. *f* 2300.
Franeker.	128	47	20	*Vacant.* Beroep aangenomen door Ds. M. Honigh te Uithuizen.	6*	V: P. J. Bijlsma. S: D. Fontein Rz. (a. i.). B: D. Fontein Fz.	B.Z.*	Psalmen Laus Deo, Groote Bundel.	9.30	RB, VLA, VA, VDV, FEf, FWf.	*Past.*
Giethoorn. (Zuider Doopsg. Gemeente).	490	35	175	H. Schuurmans Jzn. 1893 (7 Jan. '94).	10*	V: en S: de leeraar. B: G. R. Bakker.	B.	Herv. Psalmen, Groote Bundel.	10	RZw, VLA, VA, VV, VDV, AEf, HWf.	*Bibliotheek. Weduwenfonds. Geen orgel.* *f* 1700. *f* 25 voor Pers. Bel. *Past.*

GEMEENTE:	Aantal leden (zomer 1900):	Hiervan elders woonachtig:	Aantal catechisanten (winter 1899/1900):	LEERAAR:	Aantal Kerkeraadsleden:	Voorzitter, Secretaris, Boekhouder, enz.:	't Stemrecht wordt uitgeoefend door:	Gezangbundels:	Uur waarop de Godsdienstoefeningen beginnen:	De gemeente is lid van of contribueert aan:	Bijzondere instellingen van of in de gemeente, leeraarstraktementen en verscheidenheden:
Goes (gecombineerd met Vlissingen).	51	16	30	S. Spaans 1898 (15 Jan. '99 en te Vlissingen 8 Jan. '99).	4*	V: A. R. Breetvelt. S: J. D. v. d. Berge. B: A. E. Janssen.	B.Z.	Godsd. Liederen, (N.P.B.).	10	VDV, HWf.	
Gorredijk en Lippenhuizen.	166	1	48	J. G. Appeldoorn 1888 (27 Jan. '89).	8*	V: en S: de leeraar. B: E. U. Veenland en P. de Oude.	B.	Herv. Psalmen, Uitgez. Liederen.	9.30	RA, VLA, VA, FEf, FWf.	*Zangkoor.* *f* 1500. Pers. Bel. (2). *Past.*
Graft. (Noordeind van)	70	18	20	J. H. van Giessen 1899 (4 Febr. 1900).	4*	V: en S: de leeraar. B: J. J. Blaauw.	B.	Herv. Psalmen, Leidsche Bundel.	10	RS, Rho, VLA, VA, VW, VDV, AEf, HWf.	*Zangkoor.* Bij 't beroepingswerk wordt de kerkeraad bijgestaan door eene commissie van 5 leden, uit de broeders gekozen. *f* 1200. Pers. Bel. (2). *Past.* Rijkstr. (*f* 400).
Graftdijk (Oost-) gecombineerd met	40		4	R. J. de Stoppelaar 1899 (prop. i. c.).	3*	V: en S: de leeraar. B: J. Oortwijn.	B.Z.	Herv. Psalmen, Chr. Kerkgezangen, (Haarl. Bundel).	9.30 (z.) 10 (w.)	RS, RHw, VLA, VA, VV, VW, DZV, AEf, HWf.	
Graftdijk (West-).	38	2	13		3*	V: en S: de leeraar. B: W. Koppen.	B.Z.		9.30 (z.) 10 (w.)	RS, RHw, VLA, VA, VV, DZV, AEf, HWf.	
's Gravenhage. (Kerk: *Paleisstraat* 8).	860	130	215	Dr. H. J. Elhorst 1886 (Irnsum 16 Jan. '87; Arnhem '88; 's Gravenhage 26 Juni '98). Woning: *Riouwstr.* 192. Nam beroep aan naar Haarlem.	10	V: H. M. de Vries. S: B. A. Fellinga. B: G. de Vos.	B.Z.	Herv. Psalmen, Ev. Gezangen, Vervolgb. Ev. Gez. Godsd. Liederen, (N.P.B.). Doopsg. Liederen.	10.30	ADS, VLA, VW, DZV, AEf, HWf.	*Commissie van bijstand* (3 leden). *Bibliotheek.* *Naaivereeniging.* (V: Mej. M. H. de Vries, S: Mej. E. C. P. Oosterbaan). De leeraar heeft adv. stem in den kerkeraad. *f* 3000.
Grijpskerk (zie Pieterzijl).											
Groningen. (Vereenigde Doopsgez. Gemeente. Kerk: *Oude Boteringestraat*).	1017	63	213	Jb. van Gilse 1860 (Zaandam W. 27 Jan. '61; Groningen 27 Febr. '70).	9	V: Iz. Gorter. S: de leeraar. B: G. Mesdag, R. U. Landweer en Iz. Gorter.	B.Z.	Leidsche Bundel.	10.30	ADS, GS. VW, AEf, GWf.	*College van nazieners.* *Weeshuis* (Secr. voogd: Jb. van Gilse, Vader en Moeder: E. Wieling en Echtg. *Gasthuis* (voor oude m. en vr.). *Hesselinkstichting* (met het Gasthuis onder ééne voogdij. V: G. Mesdag, S: Iz. Gorten, B: L. van Giffen. Doel: 't huisvesten van 4 Doopsg. lieden of echtparen). 't Stemrecht der zusters is beperkt tot niet-administratieve aangelegenheden.

GEMEENTE:	Aantal leden (zomer 1900):	Hiervan elders woonachtig:	Aantal catechisanten (winter 1899/1900):	LEERAAR:	Aantal Kerkeraadsleden:	Voorzitter, Secretaris, Boekhouder, enz.:	't Stemrecht wordt uitgeoefend door:	Gezangbundels:	Uur waarop de Godsdienstoefeningen beginnen:	De gemeente is lid van of contribueert aan:	Bijzondere instellingen van of in de gemeente, leeraarstraktementen en verscheidenheden:
											In den kerkeraad heeft de leeraar adviseerende stem. Bij de diaconale commissie zijn gevoegd twee zusters, die toezicht houden op de bedeelden en hun de gaven der gemeente brengen. *f* 2500 en *f* 1000 pers. toelage.
Grouw. (Vereenigde Doopsgez. Gemeente).	419	41	174	A. van Gulik 1863 (Giethoorn 18 Oct. '63; Grouw 2 Dec. '66).	6*	V: T. S. Haites. S: de leeraar. B: T. B. Haites.	B.Z.	Herv. Psalmen, Groote Bundel.	9 (z.) 9.30 (w.)	RA, VLA, FEf, FWf.	*Bibliotheek.* *f* 1600. Pers. Bel. (2). *Past.*
Haarlem. (Vereenigde Doopsgez. Gemeente. Kerk: *Groote Houtstr.* 43. Koster: A. A. Ris, *Peuzelaarssteeg* 3.	± 2250	± 275	825 375 (10—15 j.) bij den Godsd.onderw. 450 (15 j. en daarb.) bij de leeraren.	J. de Vries 1861 (N. Graft 1 Juni '62; Krommenie '65; Wormerveer Z. '70; Haarlem 4 Aug. '72). Woning: *Mauritsstraat* 1. L. Hesta 1881 (Rottevalle 19 Maart '82; Norden '84; Sneek '89; Haarlem 29 Juni '90). Woning: *Wilhelminastr.* 29. Beroep aangenomen door Dr. H. I. Elhorst te 's Gravenhage.	12* De groote kerkeraad telt 27* leden.	V: en S: een der Predikanten om maand. beurt. V: van Diak.: D. Veen Szn. S: van Diak.: Mr. P. Dozy. B: P. H. Craandijk.		Herv. Psalmen, Gezangboek in gebruik bij de V. D. Gem. te H. (1e Bundel), Doopsg. Liederen, (2e Bundel), Christelijke Gezangen bij J. Brandt en Zn. te Amsterdam, 1895.	10 6 (w.)	ADS, RHw, VLA, VA, VV, VW, VDV, DZV, HWf.	*Godsdienstonderwijzer*: J. Rijnenberg, Ruyckhaverstraat 13. *Weeshuis* (Reg.: Mr. N. G. Cnoop Koopmans, L. Dekker Kzn., F. J. Poutsma en A. H. Kuipers). *Armenhuis* (voor oude m. en vr., V van Reg.: J. A. Fontein). *Ziekenverpleging.* (Dir.: Mevr. wed. van Valkenburg, Florapark. Verpleegster: Mej. C. C. Salm). Twee *lagere Scholen* voor kinderen van leden der gemeente. Hoofden: H. J. Overbeek en W. Swart. *f* 4000 en *f* 500 pers. toelage.
Hallum.	56	6	51	S. Wartena 1868 (Wolvega 1 Nov. '68; Rottevalle '73; Knijpe '80; Workum '84; Akkrum '86; Hallum 21 Maart '97).	4	V: en S: de leeraar. B: K. G. Koopmans.	B.Z.*	Herv. Psalmen. Gr. en Kl. Bundel, Ev. Gezangen.	930	RD, FEf, FWf.	De leeraar heeft advis. stem in den kerkeraad. *Past.* Rijkstr. (*f* 300).
Harlingen. (Kerk: *Zoutsloot*).	556	112	150	J. W. van der Linden 1870 Krommenie 16 Oct. '70; Barsingerhorn '73; Hoorn '83; Harlingen 9 Nov. '84). Woning: *Noorderhaven* B. 1.	21*	V: F. Cool (tijdelijk) S: de leeraar. B: L. Hannema.	B.Z.*	Godsd. Liederen (N.P.B.).	10	ADS, RB, VLA, VA, VV, VW, VDV, FEf, FWf.	*Zangkoor* en *Zangschool.* *f* 2800.
Heerenveen.	235	48	66	Abr. Vis 1860 (Mensingeweer 3 Maart '61; Zwolle '63; Heerenveen 6 Mei '66).	6*	V: en S: de leeraar. B: C. C. Gorter.	B.Z.	Herv. Psalmen, 1e en 2e Amst. Bundel.	10	ADS, RA, VLA, VA, DZV, FEf, FWf.	De bedeelden hebben geen stemrecht in financieele aangelegenheden. *f* 1550. Pers. Bel. (3). *Past.*

GEMEENTE:	Aantal leden (zomer 1900):	Hiervan elders woonachtig:	Aantal catechisanten (winter 1899/1900):	LEERAAR:	Aantal Kerkraadsleden:	Voorzitter, Secretaris, Boekhouder, enz.:	't Stemrecht wordt uitgeoefend door:	Gezangbundels:	Uur waarop de Godsdienstoefeningen beginnen:	De gemeente is lid van of contribueert aan:	Bijzondere instellingen van of in de gemeente, leeraarstraktementen en verscheidenheden:
Helder en Huisduinen. (Kerk: *Kerkgracht*).	349	✝ 150	67	J. Keulen 1894 (Hindelopen en Koudum 13 Jan. '95; Helder 3 April 1900).	4*	V: en B: C.S. de Wit. S: de leeraar.	B.Z.	Godsd. Liederen, (N.P.B.)	10	RS, RHw, VLA, VA, VV, VDV, AEf, HWf.	*Zondagschool* (V: van 't Damescomité Mej. W. Klik). *Zangkoor.* ƒ 1350 en ƒ 80 van 't Rijk voor 't catech. met de adelborsten. *Past.* Rijkstr. (ƒ 400).
Hengeloo, (Kerk: *Markt*).	154	45	93	H. Boetje 1870 (Appelsga 12 Maart '71; Franeker '73; Hengeloo 26 Maart '79).	4*	V: en B: H. Hulshoff Pol. S: G. E. ten Marsch.	B.Z.*	Leidsche Bundel.	10	ADS, RTw, DZN, AEf, HWf.	*Bibliotheek. Commissie van Bijstand* (3 leden). De zusters stemmen alleen bij leeraarsberoepingen en in alle zaken, die den Godsdienstoefeningen en de toelating tot den doop betreffen. Pinkstercollecte voor DZV. ƒ 1600 en ƒ 200 pers. toelage. Pers. Bel. (2). *Past.*
Hilversum. (Zie Huizen).											
Hindelopen (gecombin. met Koudum).	48	3	23	*Vacant.* Ds. F. J. de Holl te Mensingeweer, alhier beroepen, zal op 14 Oct. a. s. intrede doen.	4*	V: en S: de leeraar. B: O. Dijkstra.	B.Z.	Herv. Psalmen, 1e en 2e Remonstr. Bundel.	9.30	RB, VLA, VV, VW, FEf, FWf.	ƒ 850. Pers. Bel. (2). *Past.*
Hippolytushoef. (Zie Wieringen.											
Hollum op Ameland.	175	4	78	A. Stiel 1898 (21 Oct.).	4*	V: en S: de leeraar. B: H. B. Nagtegaal.	B.Z.	Herv. Psalmen, Ev. Gezangen.	9 (z.) 9.30 (w.)	ADS, RD, VLA, VW, DZV, FEf, FWf, HWf.	*Zondagschool. Geen orgel.* De leeraar preekt om de 4 weken en catechiseert om het jaar te Ballum. ƒ 1400. Pers. Bel. *Past.* Rijkstr. (ƒ 300).
Holwerd en Blija (in beide dorpen een kerkgebouw).	260	✝ 60	95	A. H. van Drooge 1897 (14 Nov.).	12	V: de leeraar. S: en B: K.R. Koopmans.	B.Z.*	Herv. Psalmen, Gr. en Kl. Bundel.	9	RD, VLA, VA, VV, VW, DZV, FEf, FWf.	De leeraar heeft advis. stem in den kerkeraad. ƒ 1400. Pers. Bel. (2). *Past.*
Hoorn.	142	9	60	M. Uiterdijk 1891 (Wolvega 31 Jan. '92; Hoorn 6 Mei '94).	4*	V: de leeraar. S: P. J. Messchaert. B: Mr. G. Bast.	B.Z.	Herv. Psalmen, Uitgez. Liederen.	10	ADS, RS, RHo, VLA, AEf, HWf.	*Leeraarsberoeping* geschiedt door den kerkeraad in gemeenschap met eene door de gemeente gekozen beroepingscommissie van 6 leden. *Zondagschool* (dir.: de leeraar). *Diakonessen* (3). In financieele aangelegenheden heeft de leeraar geen stemrecht. ƒ 1650. Pers. Bel. (2). *Past.*

GEMEENTE:	Aantal leden (zomer 1900):	Hiervan elders woonachtig:	Aantal catechisanten (winter 1899/1900):	LEERAAR:	Aantal Kerkeraadsleden:	Voorzitter, Secretaris, Boekhouder, enz.:	't Stemrecht wordt uitgeoefend door:	Gezangbundels:	Uur waarop de Godsdienstoefeningen beginnen:	De gemeente is lid van of contribueert aan:	Bijzondere instellingen van of in de gemeente, leeraarstraktementen en verscheidenheden:
Hoorn op Tessel.	42	—	15	J. J. Heep 1894 (7 April '95).	3*	V: en S: de leeraar. B: J. W. Duinker.	B.Z.	Herv. Psalmen, Uitgez. Liederen.	2	RS, VLA, VA, AEf. HWf.	*Bibliotheek.* *f* 1150. Pers. Bel. (*f* 10). *Past.*
den Horn (onder Aduard).	67	—	11	R. Schuursma 1897 (24 Oct.).	6*	V: J. Kleima. S: de leeraar. B: Iz. Leutscher.	B.Z.	Chr. Kerkgezangen, Haarl. Bundel.	9.30	GS, VLA, VA, VV, AEf, GWf.	*Geen orgel.* *f* 1350. *Past.*
Huizen en Hilversum.	291	—	94	J. S. Pekema 1889 (Irnsum en Poppingawier 19 Jan. '90; de Rijp '91; Huizen en H. 4 Maart '94).	5*	V: de leeraar. S: J. Teune. B: J. E. ter Gouw.	B.Z.	Herv. Psalmen, Ev. Gezangen, Godsd. Liederen, (N.P.B.).	10	Rho, VW, AEf, HWf.	*Zondagschool* (dir.: de leeraar). *f* 1800. Pers. Bel. (2). *Past.*
IJlst.	101	10	45	H. J. Busé 1890 (7 Dec.).	5*	V: en B: S. M. Vierstra. S: de leeraar.	B.Z.	Herv. Psalmen. Gr. Bundel.	9.30	RB, VLA, VV, VW, FEF, FWf.	*Bibliotheek.* *f* 1500. Pers. Bel. (2). *Past.*
IJtens (voorheen Kromwal).	122	11	43	H. Britzel 1898 (15 Jan. '99).	8*	V: en S: de leeraar. B: P. Santema en A. H. Postma.	B.Z.*	Herv. Psalmen, Gr. Bundel.	9 (z.) 9.30 (w.)	RB, VW, FEf, FWf.	*Bibliotheek.* Ook bij verkiezing van boekhouders hebben de zusters stemrecht. Op 19 Aug. 1900 werd een nieuw orgel ingewijd. *f* 1500. Pers. Bel. (2). *Past.* Rijkstr. (*f* 400).
den Ilp en Landsmeer.	72	8	30	Jb. Koekebakker 1899 (18 Dec.).	5*	V: en S: de leeraar. B: K. Wals Azn.	B.Z.	Herv. Psalmen, 1e en 2e Remonstr. Bundel. (uitg. '83, '84).	10	RS, RHo, VW, AEf. HWf.	*Geen orgel.* *f* 1250. Pers. Bel. (2). *Past.*
Irnsum (gecombineerd met Poppingawier).	154		28	R. van der Veen 1897 (31 Oct.).	4*	V: en S: de leeraar. B: niet opgegeven.	B.Z.	Herv. Psalmen, Groote Bundel.	9 (z.) 9.30 (w.)	RA, VLA, VA, VW, FEf, FWf.	*Bibliotheek.* (Samen met Herv. Gem.). *Avondgodsdienstoefeningen* (vangen aan naar 't seizoen en de omstandigheden). 't Stemrecht der leden is beperkt tot niet-geldelijke aangelegenheden. *f* 1130. Pers. Bel. (2). *Past.* Rijkstr. (*f* 250).
Jisp (zie Wormer).											
Joure.	360	—	140	M. L. Hartog Jzn. 1889 (Noordhorn 13 Febr. '90; Joure 26 April '91).	7*	V: en B: J.J.Rinkes. S: de leeraar.	B.Z.*	Herv. Psalmen, Gr. en Kl. Bundel, Leidsche Bundel.	9.30	ADS, RA, VA, VV, VW, DZV, FEf, FWf.	De gemeente is zóó uitgestrekt dat voor de tweede kolom geene grenzen waren te bepalen. *f* 1750. Pers. Bel. (2). *Past.*

GEMEENTE:	Aantal leden (zomer 1900):	Hiervan elders woonachtig:	Aantal catechisanten (winter 1899/1900):	LEERAAR:	Aantal Kerkeraadsleden:	Voorzitter, Secretaris, Boekhouder, enz.:	't Stemrecht wordt uitgeoefend door:	Gezangbundels:	Uur waarop de Godsdienstoefeningen beginnen:	De gemeente is lid van of contribueert aan:	Bijzondere instellingen van of in de gemeente, leeraarstraktementen en verscheidenheden:
Kampen. (Vereenigde Doopsgez. Gemeente. Kerk: *Broederweg*.	172	20	87	H. Ens 1872 (St. Anna Parochie 30 Maart '73; Knijpe '78; Gorredijk en L. '80; Kampen 31 Oct. '86). Woning: *Burgwal*.	4*	V: de leeraar. B: en S: Alb. A. Stuurman.	B.Z.	Leidsche Bundel.	10	RZw, VW, AEf, HWf.	*Bibliotheek* (dir.: de voorzittende diaken). *Zangkoor* (dir.: de leeraar). *Commissie van toezicht* (3 leden) op 't geldelijk beheer van den kerkeraad. *Zustervereeniging* (voor armverzorging). *f* 1400. Pers. Bel. (3). *Past.* Rijkstr. (*f* 450).
Knijpe (Boven-).	178	10	60	P. H. Veen Jr. 1893 (26 Nov.).	8*	V: en S: de leeraar. B: M. B. de Vries.	B.Z.	Herv. Psalmen, Gr. Bundel. Leidsche Bundel.	9.30	RA, VLA, VA, VV, VW, VDV, DZV, FEf, FWf.	*Bibliotheek.* *Geen orgel.* *f* 1400. Pers. Bel. (2). *Past.*
Knollendam c. a. (Ver. Doopsg. Gem. van Knollendam, Krommeniedijk en Marken Binnen),	130	5	41	J. F. Knipscheer 1887 (Baard 22 Jan. '88; Knollendam 27 April '90).	5*	V: en S: de leeraar. B: C. Prins te Knollendam.	B.Z.	Herv. Psalmen, Uitg. Liederen, Vervolgb. Ev. Gez.	10	RS, RHw, VLA, VA, VV, VW, AEf, HWf.	*Mannenkoor* (Herv. en Doopsg. dir.: A. W. Kloos). *Financieele commissie* samengesteld en een *reglement* ingevoerd. *f* 1500. *Past.* Rijkstr. (*f* 200).
Koog en Zaandijk.	531	29	159	P. S. Bakels 1868 (Hoorn op Tessel 14 Maart '69; Burg op T. '76; Koog en Z. 29 Sept. '89).	7	V: de leeraar. S: G. J. Honig. B: P. Out.	B.Z.	Psalmen Laus Deo, Uitgez. Liederen, 2e Amst. Bundel.	10	ADS, RS, RHw, VLA, VA, VV, VW, VDV, AEf, HWf.	*Weeshuis* (Reg.: 3 oudste diakenen). *Zondagschool. Zangkoor. Bibliotheek.* De leeraar heeft adv. stem in den kerkeraad. Bedeelden zijn uitgesloten van 't stemrecht. *f* 2000. Pers. Bel. (*f* 125). *Past.*
Koudum (gecombineerd met Hindelopen).	39	1	16	*Vacant.* Beroep aangenomen door Ds. F. J. de Holl te Mensingeweer (zie Hindelopen).	4	V: C. v. d. Sluis. S: T. Piersma. B: J. Prater.	B.Z.	Herv. Psalmen, Ev. Gezangen.	9.30	RB, FEf, FWf.	*f* 550.
Krommenie.	180	22	68	Dr. J. G. Boekenoogen 1880 (Wormer en Jisp 16 Jan. '81; Hindelopen en K. '84; Krommenie 1 Nov. '85).	8*	V: D. Prook. S: J. Walig Kzn. B: P. H. K. Sijpesteyn.	B.	Herv. Psalmen, Uitgez. Liederen, 2e Amst. Bundel.	10	RS, RHw, VLA, VA, VV, VW, AEf, HWf.	De leeraar heeft in financieele zaken geen stemrecht. *f* 1500. Pers. Bel. (3). *Past.* Rijkstr. (*f* 200).
Krommeniedijk. (Zie Knollendam.											
Leermens en Loppensum. (Kerk te *Zeerijp*).	98	8	27	A. Mulder 1872 (Wormer en Jisp 16 Maart '73; Zijldijk '74; Leermens en L. 6 Mei '88). Woning: te *Zeerijp*.	4*	V: en S: de leeraar. B: D. J. Huizinga.	B.Z.*	Herv. Psalmen, Gr. Bundel, Godsd. Liederen, (N.P.B.).	9.30	GS, VLA, DZV, AEf, GWf.	*Geen orgel.* *f* 1500. *Past.*

GEMEENTE:	Aantal leden (zomer 1900):	Hiervan elders woonachtig:	Aantal catechisanten (winter 1899/1900):	LEERAAR:	Aantal Kerkeraadsleden:	Voorzitter, Secretaris, Boekhouder, enz.:	't Stemrecht wordt uitgeoefend door:	Gezangbundels:	Uur waarop de Godsdienstoefeningen beginnen:	De gemeente is lid van of contribueert aan:	Bijzondere instellingen van of in de gemeente, leeraarstraktementen en verscheidenheden:
Leeuwardon. (Kerk: *Wirdumerdijk*).	1000	215	395	P. Zondervan 1888 (IJtens 20 Jan. '89; Barsingerhorn '91; Leeuwarden 2 Oct. '92). Woning: *Zuiderplein* 111. M. L. Deenik 1892 (Irnsum en Poppingawier 8 Januari '93; Leeuwarden 11 Juli '97). Woning: *Tweebaksmarkt* 62.	8*	V: een der diakenen op maandbeurt. S: M. L. Deenik (1900). P. Zondervan (1901). B: Jb. van Mesdag.	B.Z.	Godsd. Liederen, (N.P.B.).	10	ADS, RA, VLA, VV, VW, FEf, FWf.	*'t Stemrecht* der zusters is beperkt tot zaken den eeredienst betreffende, zoo ook dat der leeraren in den kerkeraad. *Zangkoor* (dir.: H. v. Belkam Jr.). *Marcelis-Goverts-Gasthuis* (Reg.: zijn de diakenen der gem.). *f* 2800.
Leiden. (Kerk: *Pieterskerkstraat* 1).	460	144	96	S. Kutsch Lojenga 1866 (Westzaan Z. 18 Nov. '66; de Rijp '72; Bolsward '73; Leiden 15 Mei '87). Woning: *Zoeterwoudsche Singel* 76.	8	V: elk der leden op maandbeurt. S: L. G. le Poole.		Herv. Psalmen, Vervolgb. Ev. Gez. Leidsche Bundel.	10	ADS, VLA, VA, VV, VW, AEf, HWf.	*Bethlehemshofje*. Drie regenten van wie 1 uit de fam. van den Stichter en 2 uit den kerkeraad: L. G. Le Poole, W. J. Bierens de Haan, F. de Stoppelaar. De kerkeraad vult zich zelven aan. Voor de beroeping van een leeraar worden verschillende broeders uitgenoodigd om met den gewonen den grooten kerkeraad te vormen. De gemeente heeft steeds het recht van verzoek gehad en dat ook uitgeoefend. *f* 2500.
Makkum.	89	20	24	J. A. Oosterbaan 1863 (Mensingeweer 22 Nov. '63; Gicthoorn '67; Stavoren '76; Makkum 9 Juni '78).	4*	V: de leeraar. S: en B: W. R. de Boer.	B.Z.	Herv. Psalmen, Kl. Bundel, 2e Amst. Bundel.	9.30	ADS, RB, VLA. VW, DZV, FEf, FWf,	*f* 1800. Pers. Bel. (3). *Past.*
Medemblik. (Kerk: *Tuinstraat*).	37	6	10	*Vacant.*	3	V: de leeraar. S: A. Roggeveen te Opperdoes. B: F. W. Oudt ts Medemblik.	B.Z.	Herv. Psalmen, Ev. Gezangen, Vervolgb. Ev. Gez.	10	RS, RHo, VLA, VV, VW, AEf, HWf.	De leeraar heeft advis. stem in den kerkeraad. Vermoedelijk salaris *f* 1200. Pers. Bel. (*f* 30). *Past.* Rijkstr. (*f* 200).
Meeden (zie Midwolde).											
Mensingeweer.	100	3	16	F. J. de Holl 1897 (28 Nov.). Nam beroep aan naar Hindelopen en K.	8*	V: de oudste kerkvoogd. S: en B:	B.Z.	Herv. Psalmen, Groote Bundel.	9.30	GS, VA, VW, GWf.	*f* 1400. Pers. Bel. (2). *Past.* Rijkstr. (*f* 300).
Meppel. (Kerk: *Kerkstraat*. Gecombineerd met Assen).	89	9	29	A. Binnerts S.Gzn. 1891 (Ytens 17 Jan. '92; Meppel 7 Nov. '97).	6*	V: de leeraar. S: F. van Wallinga. B: M. Schuursma.	B.Z.	Godsd. Liederen, (N.P.B.).	10	RZw, VW, AEf, HWf.	In den kerkeraad kunnen ook zusters verkozen worden. *f* 1150. *Past.* (Zie ook Assen).

GEMEENTE:	Aantal ledan (zomer 1899):	Hiervan elders woonachtig:	Aantal catechisanten (winter 1899/1900):	LEERAAR:	Aantal Kerkeraadsleden:	Voorzitter, Secretaris, Boekhouder, enz.:	't Stemrecht wordt uitgeoefend door:	Gezangbundels:	Uur waarop de Godsdienstoefeningen beginnen:	De gemeente is lid van of contribueert aan:	Bijzondere instellingen van of in de gemeente, leeraarstraktementen en verscheidenheden:
Middelburg. (Kerk: *Noordstraat*).	194	82	75	Tj. Kielstra 1876 (Zwartsluis 12 Nov. '76; Middelburg 12 Juli '85). Woning: *Noordstraat.*	5	V: R. I. P. Heeröldt. S: C. J. J. Sasburen. B: A. Pichot.	B.Z.	Herv. Psalmen, Godsd. Liederen, (N.P.B.).	10.15	ADS, VLA, VA, VV, VDV, AEf, HWf.	*Fonds tot voorkoming van armoede.* (V: de leeraar). De leeraar heeft adv. stem in den kerkeraad. *f* 2000. Rijkstr. (*f* 200).
Middelie en Axwijk.	185	32	64	A. v. d. Goot 1888 (Giethoorn 24 Maart '89; Middelie en A. 2 Oct. '92).	4*	V: en S: de leeraar. B: elk der diakenen op de beurt zes maanden.	B.Z.	Herv. Psalmen, Groote Bundel.	10	ADS, RS, RHo, VLA, VA, VV, VW, VDV, DZV, AEf, HWf.	Op 5 Nov. 1899 is voor 't laatst in de Oude Vermaning godsdienstoefening gehouden; op 31 Dec. 1899 is het nieuwe kerkgebouw ingewijd. *f* 1500 en *f* 100 pers. toelage. Pers. Bel. *Past.*
Middelstum (voorheen Huizinge en Westeremden).	74	—	15	C. Leendertz 1866 (Stavoren 18 Nov. '66; Zwartsluis '73; Noordhorn '75; Middelstum 1 Dec. '78).	5*	V: de oudste kerkvoogd. S: de leeraar. B: K. K. Zijlstra.	B.Z.	Godsd. Liederen, (N.P.B.).	9 (z.) 9.30 (w.)	ADS, GS, GWf.	*f* 1400. *Past.* Rijkstr. (*f* 200).
Midwolde, Beerta, de Meeden en Winschoten.	120	12	38	Joh. Aesch. Wartena 1893 (12 Nov.). Woning: *Winschoten.*	8*	V: A. v. Delden te Meeden. S: de leeraar. B: S. O. v. d. Wal te Beerta.	B. (M.M. B.) B.Z. (W.)	Groote Bundel, Te Winschoten ook Herv. Psalmen.	9.30 (M.M. B.) 10 (w.)	GS, HWf.	Te Beerta en te Meeden *geen orgel*, te Winschoten en te Midwolde *wel*. *f* 2000. Rijkstr. (*f* 250).
Molkwerum (gecombineerd met Stavoren).	42	6	14	Zie Stavoren.	2	V: S: en B: W. v. d. Zijpp,	B.	Herv. Psalmen, Ev. Gezangen.	9.30 of 1.30	RB, VLA, VV, FEf, FWf.	*Geen orgel.* De godsdienstoefeningen worden gehouden om de 14 dagen. *f* 562.50.
Monnikendam.	103	5	28	E. M. ten Cate 1893 (Noordhorn 21 Jan. '94; Monnikendam 6 Dec. '96).	4*	V: en B: W. Sligcher. S: de leeraar.	B.Z.	Godsd. Liederen, (N.P.B.)	10	RS, RHo, VLA, AEf, HWf.	*Zondagschool.* *f* 1400. Pers. Bel. *Past.*
Nes op Ameland.	76	4	14	J. B. du Buy 1893 (12 Mei '95).	4*	V: en S: de leeraar. B: A. Brouwer.	B.Z.	Herv. Psalmen, Ev. Gezangen, Vervolgb. Ev. Gez.	9.30	RD, VLA, VV, VW, DZV, FEf, FWf, HWf.	*Bibliotheek.* *Zondagschool* (dir.: de leeraar). De leeraar preekt om de 4 weken en catechiseert om het jaar te Ballum. *f* 1400. Pers. Bel. *Past.* Rijkstr. (*f* 300).
Nieuwe en Oude Niedorp.	161	23	20	K. S. v. d. Meulen 1863 (Terschelling 11 Oct. '63; N. en O. Niedorp 29 Oct. '65).	4*	V: de oudste diaken. S: en B: de leeraar.	B.Z.	Herv. Psalmen, Ev. Gezangen.	9.30	ADS, RS, RHw, VLA, VA, VV, VW, AEf, HWf.	*Bibliotheek.* *Vaste grenzen* buiten welke geene leden op attestatie worden aangenomen. *f* 1600. Pers. Bel. *Past.* Rijkstr. (*f* 300).

GEMEENTE:	Aantal leden (zomer 1900):	Hiervan elders woonachtig:	Aantal catechisanten (winter 1899/1900):	LEERAAR:	Aantal Kerkeraadsleden:	Voorzitter, Secretaris, Boekhouder, enz.:	't Stemrecht wordt uitgeoefend door:	Gezangbundels:	Uur waarop de Godsdienstoefeningen beginnen:	De gemeente is lid van of contribueert aan:	Bijzondere instellingen van of in de gemeente, leeraarstraktementen en verscheidenheden:
Nijmegen. (Kerk: *Arminiaansche pluats*).	244	75	60	B. Haga 1874 (Warga 22 Nov. '74; Tjalleberd '81; Witmarsum '82; Almeloo '88; Nijmegen 27 Sept. '91). Woning: *Burchtstraat*.	4*	V: en B: C. Stoffel. S: de leeraar.	B.Z.*	1e en 2e Amst. Bundel.	10	RArnh, VW, AEf, HWf.	De leeraar heeft geen stem in financiecle zaken. ƒ 2000.
Noordbroek en Nieuw Scheemda.	82	9	25	*Vacant*.	6*	V: de leeraar. S: H. A. Bos. B: J. Eendhuizen.	B.Z.	Groote Bundel.	9.30	GS, VLA, AEf, GWf.	Twee kerkgebouwen, beide met orgel en kosterswoning. Rijkstr. (ƒ 250).
Noordhorn.	89	47	18	A. de Jong 1898 (13 Nov.).	6*	V: en B: W. Kuiper. S: de leeraar.	B.Z.*	Godsd. Liederen, (N.P.B.).	9 (z.) 9.30 (w.)	GS, VLA, VW, GWf.	ƒ 1350. Pers. Bel. (2). *Past.* Rijkstr. (ƒ 250).
Oldeboorn. (Vereenigde Doopsg. Gem.).	493	± 80	± 150	P. Botke 1881 (Pieterzijl 5 Maart '82; Knijpe '84; Oldeboorn 17 Aug. '90).	6	V: en S: de leeraar. B: P. Nijdam.	B.Z.	Herv. Psalmen, Gr. Bundel.	9 (z.) 9.30 (w.)	RA, VLA, FEf, FWf.	ƒ 1800. Pers. Bel. *Past.*
Oostgraftdijk (zie Graftdijk.											
Ouddorp op Goedereede.	9	—	24	K. W. Rössing (5 Nov. '82).	3*	V: en S: de leeraar. B: M. Bosland.	B.Z.	Herv. Psalmen, Ev. Gezangen.	9 (z.) 9.30 (w.)	VLA, VA, VV, VW, VDV, AEf, HWf.	*Zondagschool* (dir.: de leeraar). *Geen orgel.* ƒ 1450. Rijksbel. *Past.*
Oudebildtzijl.	98	7	39	*Vacant*. Beroep aangenomen door B. H. Rudolphi, prop.	5*	V: de leeraar. S: S. K. Sipma. B: (tijdelijk ook V:) T. Stienstra.	B.Z.*	Herv. Psalmen. Gr. en Kl. Bundel.	9 (z.) 9.30 (w.)	RD, VLA, FEf, FWf.	*Past.* Rijkstr. (ƒ 300).
Oude Niedorp (zie Nieuwe Niedorp.											
Oude en Nieuwe Pekela (gecombineerd met Veendam en Wildervank).	40		12	Zie Veendam.	4	V: R. de Weerd. S: en B: W. J. de Groot.	B.Z.	Herv. Psalmen, Leidsche Bundel.	3.30	GS, AEf.	Godsdienstoefeningen om de 14 dagen. ƒ 300.
Pieterzijl (Grijpskerk). (Kerk te *Grijpskerk*).	87	7	36	A. Gerritsma 1893 (24 Juni '94). Woning te *Grijpskerk*.	4*	V: en B: Dr. S. K. de Waard. S: de leeraar.	B.Z.*	Groote Bundel.	9.30	GS, VLA, AEf, HWf.	*Geen orgel.* ƒ 1400. Pers. Bel. (2). *Past.* Rijkstr. (ƒ 250).
Pingjum (zie Witmarsum).											

GEMEENTE:	Aantal leden (zomer 1900):	Hiervan elders woonachtig:	Aantal catechisanten (winter 1899/1900):	LEERAAR:	Aantal Kerkeraadsleden:	Voorzitter, Secretaris, Boekhouder, enz.:	't Stemrecht wordt uitgeoefend door:	Gezangbundels:	Uur waarop de Godsdienstoefeningen beginnen:	De gemeente is lid van of contribueert aan:	Bijzondere instellingen van of in de gemeente, leeraarstraktementen en verscheidenheden:
Poppingawier (gecomb. met Irnsum).	91		29	Zie Irnsum.	4*	V: en S: de leeraar. B: niet opgegeven.	B.Z.	Herv. Psalmen, Gr. Bundel.	9.30	RA, VLA, VW, FEf, FWf.	't Stemrecht der leden is beperkt tot niet-geldelijke aangelegenheden. *f* 370.
Purmerend.	246	130	45	J. Westerman Holstijn 1874 (Workum 8 Nov. '74; Westzaan Z. 83; Barsingerhorn c.a. '84; Purmerend 11 Jan. '91).	6	V: de leeraar. S: A. J. Honig. B: W. Leeksma.	B.Z.	Herv. Psalmen, Uitgez. Liederen, Vervolgb. Ev. Gez.	10	ADS, RS, RHo, VLA, VA, VV, VW, DZV, AEf, HWf.	De leeraar heeft advis. stem in den kerkeraad. *f* 1450. Pers. Bel. (2). *Past.*
de Rijp.	184	30	74	P. Sybolts 1892 (Warga 20 Nov. '92; de Rijp 14 Oct. '94).	6	V: S. de Graaff.	B.Z,*	Godsd. Liederen, (N.P.B.).	10	RS, RHo, VA, VW, AEf, HWf.	*Weeshuis* en daaraan verbonden *naaischool*, (de hier vervaardigde kleedingstukken worden door diakonessen onder de behoeftige leden verdeeld). *f* 1800. *Past.*
Rotterdam. (Kerk: *Gedempte Fransche Water* 21. Koster: J. C. Sieliakus aldaar).	500	50	75	Dr. Johs. Dyserinck 1861 (Helder 1 Dec. 61; Vlissingen '79; Rotterdam 24 Aug. '84). Woning: *Schiekade* 81.	8*	V: S.I.R. de Monchy. S: G. Icke.	B.*	Godsd. Liederen, (N.P.B.).	10	VLA, VA, VV, VW, DZV.	8 Collectanten door den kerkeraad benoemd. De kerkeraad assumeert zich zelven. *Vrouwen-Hulpvereeniging.* (Voor de *Zending*. V: Mevr. A. G. J. W. Dijserinck—Bok; S: Mevr. A. G. H. Jesse—Scholten). *f* 3600.
Rottevalle en Witveen.	101	10	98	E. Engelkes 1898 (12 Febr. '99).	5*	V: en S: de leeraar. B: P. A. Oosterhof.	B.	Herv. Psalmen, Oude Haarl. Bundel, Vervolgb. Ev. Gez.	9 (z.) 9.30 (w.)	RD, VLA, VA, VV, VW, DZV, FEf, FWf.	*f* 1350. Pers. Bel. (2). *Past.*
Sappemeer c. a.	494	24	105	S. G. Binnerts Azn. 1863 (Witmarsum en Pingjum 11 Oct. '63; Barsingerhorn '70; Sappemeer 27 Oct. '72).	8	V: J. Berg Jzn. S: S. J. de Boer. B: J. Berg Jzn. (kerkfonds). J. S. v. d. Goot (diac.).	B.Z.*	Leidsche Bundel.	10	ADS.	De leeraar heeft adviseerende stem in den kerkeraad. *f* 1600. Pers. Bel. (2). *Past.*
Sneek. (Kerk: *Singel*).	434	± 65	131	V. Loosjes 1878 (Wieringen 30 Maart '79; Blokzijl '81; Beemster '86; Sneek 16 Nov. '90).	7	V: D. J. Ferwerda. S: de leeraar. B: P. Fennema.	B.Z.*	Herv. Psalmen, 1e en 2e Remonstr. Bundel.	9.30(z.) 10 (w.)	RB, VLA, VA, VV, VW, DZV, FEf, FWf, HWf.	*Weduwenfonds.* De leeraar heeft adviseerende stem in den kerkeraad. *Zustervereeniging.* (Best.: Mej. Bakker en de Groot—Boersma). *f* 2400.
Stadskanaal.	106	13	26	J. Wuite 1898 (27 Nov.).	5*	V: en S: de leeraar. B: W. M. Panman.	B.Z.	Herv. Psalmen, Ev. Gezangen.	9.30(z.) 10 (w.)	GS, VLA, DZV, AEf, GWf.	*Geen orgel.* *f* 1200. Pers. Bel. (2). *Past.* Rijkstr. (*f* 200).

GEMEENTE:	Aantal leden (zomer 1900):	Hiervan elders woonachtig:	Aantal catechisanten (winter 1899/1900):	LEERAAR:	Aantal Kerkeraadsleden:	Voorzitter, Secretaris, Boekhouder, enz.:	't Stemrecht wordt uitgeoefend door:	Gezangbundels:	Uur waarop de Godsdienstoefeningen beginnen:	De gemeente is lid van of contribueert aan:	Bijzondere instellingen van of in de gemeente, leeraarstraktementen en verscheidenheden:
Stavoren (gecombineerd met Molkwerum).	89	15	41	G. Wuite 1899 (22 Oct.).	4*	V: en S: de leeraar. B: S. Joh. de Roos.	B.Z.	Herv. Psalmen, 1e en 2e Remonstr. Bundel.	9.30	RB, VLA, FEf, FWf.	*Zondagschool.* Gelden bijeengebracht voor een *kerkorgel.* *f* 837.50. Pers. Bel. (2). *Past.* Rijkstr. (*f* 250).
Steenwijk.	190	91	58	A. J. Bijl 1860 (Wormerveer N. 20 Jan. '61; Steenwijk 3 Aug. '62).	6	V: en B: L. Veen Dzn. S: de leeraar.	B.Z.	Herv. Psalmen, Leidsche Bundel.	10	ADS, RZw, VLA, VA, VV, VW, DZV, VDV, AEf, HWf.	De kerkeraad is gesplitst in 2 colleges van 3 leden (Kerkbestuur en Diaconie). De leeraar heeft advis. stem en bij gecombineerde vergadering beslissende stem. *f* 1475. Pers. Bel. *Past.*
Surhuisterveen.	80	14	25	D. Pekelharing 1863 (6 Nov. '64).	4	V: en B: de oudste diaken. S: de leeraar.	B.Z.	Herv. Psalmen, Gr. en Kl. Bundel.	9 (z.) 9.30 (w.)	RD, VLA, VA, VV, FEf, FWf.	*Geen orgel,* doch 3 *onbezoldigde voorzangers. Bibliotheek.* *f* 1200. Pers. Bel. (2). *Past.*
Terhorne.	138	44	78	H. G. Dornseiffen 1867 (3 Nov.).	8*	V: en S: de leeraar. B: K. J. van der Schaaf.	B.	Herv. Psalmen, Gr. Bundel.	9	RA, VLA, VA, DZV, FEf, FWf.	*Geen orgel. Bibliotheek.* Tot de 44 leden in de 2e kolom behooren 17 schippers, die soms ter plaatse aanwezig zijn. *f* 1400. Bel. (*f* 62). *Past.*
Ternaard (voorheen als Vischbuurt deel der gemeente Holwerd en Blija).	69	4	54	F. W. W. Braak 1899 (4 Febr. 1900).	4*	V: en S: de leeraar. B: G. Bierma.	B.Z.	Herv. Psalmen, Gr. en Kl. Bundel, Leidsche Bundel.	9.30	RD, FEf, FWf.	*f* 1350. *Past.*
Terschelling. (Kerk: *Westerschelling*).	140	7	53	W. J. Kühler 1897 (21 Nov.).	6*	V: en S: de leeraar. B: J. Oepkes.	B.Z.	Herv. Psalmen, Groote Bundel, (1796).	9.30(z.) 10 (w.)	ADS, RB, VLA, VA, VV, VW, VDV, AEf, HWf.	*Zondagschool* (dir.: de leeraar). *Zangkoor* (dir.: G. Knop). *Orgelvereeniging* (bezorgde een nieuw orgel en lost jaarlijks 't daartoe opgenomen renteloos voorschot bij gedeelten af). In den zomer bedraagt het aantal afwezige zeelieden en visschers wel cens ± 50. *f* 1350. Pers. Bel. (2). *Past.*
Tjalleberd.	92	25	61	G. Heeringa 1899 (7 Jan. 1900).	5*	V: de leeraar. S: J. Jb. Wuite te Luinjeberd. B: J. Wuite Jz. te Tjalleberd.	B.Z.*	Herv. Psalmen, 1e en 2e Amst. Bundel.	9.30	RA, FEf, FWf.	*f* 1350. Pers. Bel. (2). *Past.* Rijkstr. (*f* 400).

GEMEENTE:	Aantal leden (zomer 1900):	Hiervan elders woonachtig:	Aantal catechisanten (winter 1899/1900):	LEERAAR:	Aantal Kerkeraadsleden	Voorzitter, Secretaris, Boekhouder, enz.:	't Stemrecht wordt uitgeoefend door:	Gezangbundels:	Uur waarop de Godsdienstoefeningen beginnen:	De gemeente is lid van of contribueert aan:	Bijzondere instellingen van of in de gemeente, leeraarstraktementen en verscheidenheden:
Twisk en Abbekerk.	156	4	28	J. F. Bakker 1868 (Z. Zijpe 1 Nov. '68; Midwolde '73; Middelstum '75; Giethoorn Z. '77; Twisk en A. 13 Nov. '81).	4*	V: en B: K. Lakeman. S: de leeraar.	B.	Herv. Psalmen. Nieuwe Haarl. Bundel. Vervolgb. Ev. Gez.	9.30	ADS, RS, RHo, VLA, VDV, HWf.	*f* 1475. Pers. Bel. (2). *Past.*
Uithuizen.	98	5	38	M. Honigh 1896 (31 Jan. '97) nam het beroep naar Franeker aan.	4	V: en B: T. D. Boukema. S: de leeraar.	B.*Z.*	Herv. Psalmen, Gr. Bundel.	9 (z.) 9.30 (w.)	GS, DZV, GWf.	Catechisaties te Uithuizen en te Warfum. *f* 1418. Pers. Bel. (2). *Past.*
Utrecht. (Kerk: *Oudegracht* 106).	553	168	98	S. de Waard 1878 (Westzaan Z. 9 Febr. '79; 's Gravenhage '83; Utrecht 21 Oct. '94).	6*	V: de leeraar. S: L. Alma. B: M. Honig Jz.	B.Z.	Godsd. Liederen, (N.P.B.). 2e Remonstr. Bundel.	10	ADS, RArnh, VLA, VA, VV, VW, VDV, DZV, AEf, HWf.	De leeraar heeft geen stem in financieele aangelegenheden. 3 *Diakonessen.* Financieele commissie (2 leden). Van de 168 in de 2e kolom wonen 55 in de prov. Utrecht; van de overigen velen in N. O. Indië. *f* 3500.
Veendam en Wildervank (gecombineerd met O. en N. Pekela).	240	—	60	F. van der Ploeg 1892 (Tjalleberd 15 Jan. '93; Wolvega '94; Veendam W. en Pekela 24 Juli '98).	6*	V: H. F. v. d. Laan. S: de leeraar. B: R. Panman.	B.Z.	Leidsche Bundel.	10 (z.) 9.30 (w.)	GS, VDV, AEf, HWf.	*Zangkoor.* *f* 1850. *Past.* Rijkstr. (*f* 400).
Veenwouden.	136	15	80	S. D. A. Wartena 1894 (Terschelling 25 Nov. '94; Veenwouden 26 Sept. '97).	5*	V: en S: de leeraar. B: G. Y. v. d. Veen.	B.Z.*	Herv. Psalmen, Gr. en Kl. Bundel.	9.30	RD, VW, DZV, FEF, FWf.	*Bibliotheek. Zondagschool* (23 Sept. 1900). Catechisaties te *Veenwouden, Zwaagwesteinde* en *Tietjerk.* *f* 1350. Pers. Bel. (2). *Past.* Rijkstr. (*f* 200).
Vlissingen (gecombin. met Goes).	60		43	Zie Goes (en Middelburg).	3	V: R. Winkelman. S: A. L. v. Unen. B: W. Winkelman.	B.Z.	Godsd. Liederen, (N.P.B.).	10	VLA, VA, VV, VDV.	De leeraar heeft adv. stem in den kerkeraad. Salaris: Ds. S. Spaans *f* 850; Ds. Tj. Kielstra *f* 400.
Wageningen.	65	16	25	Cons.: Ds. B. Cuperus, Em. Predikant te Zutphen; ook belast met het catech. onderwijs.	3	V: P. Hoestra. S: en B: B. D. van der Laag.	B.Z.	Godsd. Liederen, (N.P.B.).	10.15		Eens per maand godsdienstoefening in 't gebouw *Junushof.* De bouw van een *eigen kerk* is begonnen. In 't Bestuur zijn ook *zusters* verkiesbaar.
Warga.	180	± 50	70	C. Vis 1896 (Noordeind van Graft 13 Dec. '96; Warga 1 Oct. '99).	7*	V: en S: de leeraar. B: Dr. R. Hansma.	B.Z.*	Herv. Psalmen, Leidsche Bundel.	9.30	RA, VLA, VW, DZV, FEf, FWf.	*Zondagschool* (Mevr. Vis—Scharff en Mej. B. Hansma). *f* 1400. Pers. Bel. (2). *Past.*

GEMEENTE:	Aantal leden (zonder 1900):	Hiervan elders woonachtig:	Aantal catechisanten (winter 1899/1900):	LEERAAR:	Aantal Kerkeraadsleden:	Voorzitter, Secretaris, Boekhouder, enz.:	't Stemrecht wordt uitgeoefend door:	Gezangbundels:	Uur waarop de Godsdienstoefeningen beginnen:	De gemeente is lid van of contribueert aan:	Bijzondere instellingen van of in de gemeente, leeraarstraktementen en verscheidenheden:
Warns.	149	5	52	H. Bakels 1895 (12 Jan. '96).	6*	V: en S: de leeraar. B: H. H. de Boer.	B.Z.*	Herv. Psalmen, Groote Bundel, Nieuwe Haarl. Bundel.	9 (z.) 9.30 (w.)	RB, VLA, VDV, FEf, FWf.	*Zondagschool.* *f* 1450. Pers. Bel. (2). *Past.* Rijkstr. (*f* 250).
Westgraftdijk (zie Graftdijk).											
Westzaan op 't Noord. (Waterlandsche Doopsg. Gemeente te W. o. 't N.) voor den predikdienst gecombineerd met	146	29	55	C. R. van Dokkum 1872 (Edam 2 Maart '73; Westzaan N. 5 Aug. '77).	5	V: H. Stuurman Hz. S: en B: H. A. van Dijk.	B.Z.	Herv. Psalmen, Uitgez. Liederen.	10	ADS, RS, VLA, VV, VDV, AEf, HWf.	Drie *diakonessen.* De bedeelden zijn van 't stemrecht uitgesloten, 't welk overigens alleen wordt uitgeoefend bij 't verkiezen eener beroepings-commissie. *f* 1600. Pers. Bel. (3). *Past.*
Westzaan op 't Zuid (Friesche Doopsgez. Gem. te W. op 't Z.).	116	41	46	Zie Westzaan op 't N.	5	V: K. Koorn. S: Jan Stoffels. B: J. A. Dekker.	B.Z.	Herv. Psalmen, Uitgez. Liederen,	10	ADS, RS, VLA, VA, VDV, AEf, HWf.	*Bibliotheek* (zeer oud, meerendeels archief). *Weeshuis* (gesloten, geen weezen) onder beheer van kerkeraad en 3 diakonessen. De bedeelden zijn van 't stemrecht uitgesloten. *f* 750.
Wieringen. (Kerken: te *Hippolytushoef* en te *Stroe*).	275	—	92	J. P. Smidts 1895 (15 Dec.). Woning te *Hippolytushoef.*	4*	V: en S: de leeraar. B: elk der diaken op jaarbeurt.	B.Z.*	Herv. Psalmen, Uitgez. Liederen.	10	RS, RHw, VLA, DZV, HWf.	*f* 1450. Pers. Bel. (2). Hoofd. Omsl. *Past.* Rijkstr. (*f* 250).
Wildervank (zie Veendam.											
Winschoten (zie Midwolde).											
Winterswijk.	45	16	13	P. E. Lugt 1865 (N. Graft 22 Oct. '65; Noordbroek '71; IJlst '74; Winterswijk 2 Juni '78).	—	V: en B: W. Paschen. S: de leeraar.	B.Z.*	Herv. Psalmen, Ev. Gezangen. Vervolgb. Ev. Gez.	9.30 (Greenwich).	RArnh, AEf.	Geen *kerkeraad.* Eens per jaar vergaderen de broeders voor de bespreking van huishoudelijke belangen. *f* 1400. Pers. Bel. (*f* 50). *Past.*
Witmarsum en Pingjum.	80	1	43	P. Ens 1899 (12 Nov.).	4*	V: en B: H. J. Tacoma. S: de leeraar.	B.Z.	Herv. Psalmen en te *Witmarsum:* 2e Amst. Bundel, te *Pingjum:* Groote Bundel,	9.30	RB, VLA, VA, VV, FEf, FWf.	*f* 1375. Pers. Bel. (2). *Past.*

GEMEENTE:	Aantal leden (zomer 1900):	Hiervan elders woonachtig:	Aantal catechisanten (winter 1899/1900):	LEERAAR:	Aantal Kerkeraadsleden:	Voorzitter, Secretaris, Boekhouder, enz.:	't Stemrecht wordt uitgeoefend door:	Gezangbundels:	Uur waarop de Godsdienstoefeningen beginnen:	De gemeente is lid van of contribueert aan:	Bijzondere instellingen van of in de gemeente, leeraarstraktementen en verscheidenheden:
Wolvega.	92	15	80	M. van der Vegte Jr. 1898 (23 April '99).	4*	V: en B: J. Bent. S: de leeraar.	B.Z.	Herv. Psalmen, Chr. Kerkgezangen, (Haarl. Bundel).	9.30(z.) 10 (w.)	RA, FEf, FWf.	*Zondagschool. Bibliotheek.* *f* 1350. Pers. Bel. (2). *Past.* Rijkstr. (*f* 400).
Workum. (Kerk: *Kleine kant op 't Noord*).	97	6	47	T. H. Siemelink 1889 (12 Jan. '90).	5	V: A. Kuipers. S: en B: O. Yntema.	B.Z.*	Herv. Psalmen, 1e en 2e Amst. Bundel.	9.30	RB, VLA, VA, VV, VW, DZV, FEf, FWf.	*Zangkoor. Knapenvereeniging.* De leeraar heeft advis. stem in den kerkeraad. De gemeente deelt in de werkzaamheden eener *Damesvereeniging van Vrijzinnige Protestanten* tot hulp aan kraamvrouwen, voor naaionderricht, enz.; en in die der *Vereeniging van Protestanten tot leniging van stille armoede.* *f* 1350. Pers. Bel. (2). *Past.*
Wormer en Jisp. (Vereenigd sinds 1835. Kerk te *Wormer*).	96	7	17	W. P. J. van Haarst 1880 (Hoorn op Tessel 15 Mei '81; Wormer en J. 14 Sept. '84). Woning: te *Jisp.*	2	V: en S: de leeraar. B: E. Venekamp.	B.Z.*	Psalmen Laus Deo, Groote Bundel.	9.30	RS, RHo, VLA, VA, VW, DZV, AEf, HWf.	De leeraar heeft advis. stem in den kerkeraad. Bij diakenkeuze stemmen alleen de broeders, anders doorgaans ook de zusters. *f* 1200. Pers. Bel. (*f* 30). *Past.* Rijkstr. (*f* 250).
Wormerveer. (Vereen. Doopsg. Gemeente; vereen. sinds 1899).	460	—	180	Dr. A. K. Kuiper 1889 (Rotterdam 5 Jan. '90; Warga 1 Sept. '95; Wormerveer (Z.) 16 April '99).	12	V: H. Boekenoogen. S: B. J. Aten.	B.Z.	Herv. Psalmen, Uitgez. Liederen, 2e Amst. Bundel	10	ADS, RS, RHw, VLA, VW, DZV, AEf, HWf.	3 Diakonessen. De leeraar heeft advis. stem in den kerkeraad. Leeraars en diakenen worden door de gemeente uit een drietal gekozen, haar door den kerkeraad voorgesteld. *f* 2500. *Past.*
Woudsend.	50	10	22	J. Koster 1897 (14 Nov.).	4	V: en B: H. Kraan. S: de leeraar.	B.Z.	Herv. Psalmen, Groote Bundel, Leidsche Bundel.	9.30	RB, VLA, VV, VW, DZV, FEf, FWf.	*Zangkoor.* *f* 1300. Pers. Bel. (2). *Past.* Rijkstr. (*f* 250).
Zaandam (Oostzijde).	503	97	152	Dr. C. B. Hylkema 1895 (Helder en H. 12 Jan. '96; Zaandam O. 22 Nov. '99).	6	V: H. Vis. S: A. Cleyndert en S. J. v. d. Goot. B: P. F. Dekker.	B.Z.	Godsd. Liederen, (N.P.B.).	10	ADS, RS, VLA, VA, VV, VDV, AEf, HWf.	*Vereeniging tot hulp aan zieken.* (Commissie van zusters onder leiding van den leeraar). *f* 2000. Pers. Bel. (2). *Past.*
Zaandam (Westzijde).	753	± 40	189	I. Molenaar 1873 (Berlicum 2 Nov. '73; Almeloo '75; Zaandam W. 14 Jan. '77). Woning: *Hoogendijk* K. 8.	9	V: C. P. Verkade. S: G. Pondman Azn. B: H. v. Schouwenburg.	B.Z.	Herv. Psalmen, 2e Amst. Bundel.	10	ADS, RS, VLA, VA, VV, VW, AEf, HWf.	*Weeshuis* (4 Regentessen en Regenten gekozen uit den kerkeraad). *f* 2500. Pers. Bel. (*f* 100). *Past.*

GEMEENTE:	Aantal leden (zomer 1900):	Hiervan elders woonachtig:	Aantal catechisanten (winter 1899/1900):	LEERAAR:	Aantal Kerkeraadsleden:	Voorzitter, Secretaris, Boekhouder, enz.:	't Stemrecht wordt uitgeoefend door:	Gezangbundels:	Uur waarop de Godsdienstoefeningen beginnen:	De gemeente is lid van of contribueert aan:	Bijzondere instellingen van of in de gemeente, leeraarstraktementen en verscheidenheden:
Zeerijp (zie Leermens en Loppersum).											
Zijldijk.	83	2	25	D. Haars 1895 (8 Dec.).	4	V: en S: de leeraar. B: L. H. Coolman.	B.Z.	Herv. Psalmen, Groote Bundel.	9 (z.) 9.30(v, h, w.)	GS, AEf, GWf,	*f* 1400. Pers. Bel. (2). *Past.*
Zijpe Noord- (Kerk: te *Oudesluis*) gecombineerd met	76	—	14	H. van Calcar 1863 (Hindelopen 8 Nov. '63; Veenwouden '65; Noordhorn '80; Zijpe 17 Oct. '86). Woning: *Schagerbrug.*	3	B: C. Dz. Rezelman. V: en S: de leeraar.	B.Z.	Herv. Psalmen, Ev. Gezangen	9.30	RS, RHw, AEf, HWf.	De kerkeraad is onvoltallig. *f* 1000. Rijkstr. (*f* 200).
Zijpe Zuid- (Kerk: te *Burgervlotburg* aan de *Mennonietenbuurt*).	81	—	12	Zie Zijpe. (Noord-).	2	B: P. Stoffel.	B.Z.	Herv. Psalmen, Ev. Gezangen.	9.30 ('s Winters na aankomst der stoomboot van Nieuwediep.)	RS, RHw, VLA, VA, AEf, HWf.	De kerkeraad is onvoltallig. *f* 1000. *Past.* (samen met Zijpe N.). Rijkstr. (*f* 200).
Zuiderhuisterveen (zie Surhuisterveen).											
Zutphen.	117	65	15	S. J. Dekker 1875 (Broek o. L. 14 Nov. '75; Monnikendam '84; Zutphen 8 Nov. '91). Woning: *Nieuwstad.*	4*	S: de leeraar. B: J. C. Goldenberg.	B.Z.*	Herv. Psalmen, 1e en Amst. Bundel, Godsd. Liederen, (N.P.B.).	10	ADS, RArnh, VA, VV, VW, AEf, HWf.	De leeraar heeft geen stemrecht in financieele aangelegenheden. *f* 1650.
Zwartsluis.	31	4	15	A. de Vries 1898 (18 Dec.).	4*	V: en B: W. Schurink Jzn. S: de leeraar.	B.Z.	Herv. Psalmen, 1e 2e Remonstr. Bundel.	10	RZw, VLA, VW, AEf,	*f* 1150. Pers. Bel. (3). *Past.* Rijkstr. (*f* 500).
Zwolle. (Kerk: *Wolweversstraat*).	219	17	67	A. G. van Gilse 1871 (Wormer en Jisp 10 Dec. '71; Westzaan Z. '72; Leer '78; Zwolle 30 Nov. '90). Woning: *Thorbeckegracht* I. 73.	5*	V: J. van Rees Jr. S: U. Mesdag. B: J. J. Doyer Jz.	B.Z.,*	Herv. Psalmen, Ev. Gezangen, Vervolgb. Ev. Gez.	10 6.30	ADS, RZw, VLA, VA, VV, VW, VDZ, AEf, HWf. AEf.	*Vrouwen Hulpvereeniging.* (Voor de *Zending.* (V: Mevr. E. Doyer—Ketjen, S: Mej. C. S. Doyer). *f* 2500. Rijkstr. (*f* 500).

BUITENLANDSCHE GEMEENTEN.

GEMEENTE:	Aantal ledan (zomer 1899):	Hiervan elders woonachtig:	Aantal catechisanten (winter 1899/1900):	LEERAAR:	Aantal Kerkeraadsleden:	Voorzitter, Secretaris, Boekhouder, enz.:	't Stemrecht wordt uitgeoefend door:	Gezangbundels:	Uur waarop de Godsdienstoefeningen beginnen:	De gemeente is lid van of contribueert aan:	Bijzondere instellingen van of in de gemeente, leeraarstraktementen en verscheidenheden:
Cleve.	7	—	—	*Vacant.*	—	—	—	Ev. Gezangen.	10	AEf.	Godsdienstoef. in 't *Nederlandsch.*
Crefeld. (Kerk: *Königstrasse* 134).	± 1200 (ook kinderen).	—	28 (doopelingen).	E. Weydmann 1861 (21 Nov. '66).	12*	V: de leeraar. B: Davids.	B.Z.	Ev. Gezangb. für Rheinland.	10	VDM.	*Weeshuis. Kinderkoor* (50 leden, zingt om de 3 weken bij de godsdienstoefeningen). De gem. heeft rechtspersoonlijkheid (Korporationsrechte).
Emden.	114	61	10	Dr. J. P. Müller 1853 (Mensingeweer 12 Maart '54; Rotterdam '57; Zwartsluis '67; Emden 17 Nov. '72).	4*	V: en S: de leeraar. B: B. Brons Jr.	B.Z.	Gesangb. für Schule u. Haus i. d. reform. Gem. Ostfriesl.	9.30	VDM, GS, AEf, HWf.	*Bibliotheek.* Aan den kerkeraad zijn 3 zusters toegevoegd zonder administratieve bevoegdheid. *f* 1650 en *f* 150 pers. toel. *Past.*
Emmerich.	7	—	1	*Vacant.* Cons.: Ds. P. E. Lugt van *Winterswijk.*		V: en S: de Cons.		Chr. Gezangen, (Amsterdam 1819)	9.30		Om de zes weken godsdienstoef. in 't Nederlandsch. 't Beheer der financ. is in handen van den heer Spaarman, echtgen. van eene der zusters.
Friedrichstadt aan de Eider. (Kerk: *Mittelburggraben*).	50	9	2 (doopelingen).	Blickensdörfer.	4*	V: Gerhard Schütt. S: de leeraar. B: Marken (niet Doopsg.).	B.	Gesangb. zum gottesd. und häusl. gebr. in Evang. Mennoniten gemeinden.	10	VDM, DZV.	Fraai en ruim *Kerkhof.* *Armenhuis* (verhuurd als er geen armen zijn in de gemeente).
Goch.	33 (ook kinderen).	?	3	*Vacant.*	—	B: N. Romsmann.	—	Psalmen Laus Deo,	3		Eens per maand godsdienstoef. in 't Nederlandsch.
Gronau.	15	—	30 [1])	De dienst wordt 10 maal 's jaars waargenomen door Ds. P. B. Westerdijk van Enschede.		V: Dr. Jan van Delden.					Ds. Westerdijk van Enschede catechiseert ten huize van een der leden. De gemeente verkreeg Corporationsrechte.
Hamburg en Altona.	227	29	7	B. C. Roosen 1845 (12 Oct.). H. v. d. Smissen 1872 (Ibersheim Sept. '72; Hamburg-Altona Nov. '82).	7*	V: B. C. Roosen. S: H. v. d. Smisson. B: C. C. Wiebe.	B.	Alg. Landesgesangb. für Schleswig Holst.	9.45	VDM, DZV.	De vergaderingen van den kerkeraad worden ook bijgewoond door 2 ereleden (oud-diakenen). *Kerkhof* en *Bibliotheek.*

[1]) De catechisanten van Gronau zijn ook opgegeven bij Enschede, welke gemeente zelve 50 catechisanten telt.

GEMEENTE:	Aantal leden (zomer 1900):	Hiervan elders woonachtig:	Aantal catechisanten (winter 1899/1900):	LEERAAR:	Aantal Kerkeraadsleden:	Voorzitter, Secretaris, Boekhouder, enz.:	*'t Stemrecht wordt uitgeoefend door:*	Gezangbundels:	Uur waarop de Godsdienstoefeningen beginnen:	De gemeente is lid van of contribueert aan:	Bijzondere instellingen van of in de gemeente, leeraarstraktementen en verscheidenheden:
Leer.	59	10	5	S. F. van der Ploeg 1879 (Burg op Tessel 29 Febr. '80; Drachten en U. '84; Noordhorn '87; Pieterzijl '89; Leer 2 Aug. '91).	3*	V: de leeraar. B: en S: R. Rahusen.	B.Z.*	Herv. Psalmen, Uitgez. Liederen, Psalmen und Gesänge der Ref. Gem. in Ostfriesl.	10	VDM, GS, AEf.	Gewoonlijk wordt in 't *Hoogduitsch* gepreekt, een enkele maal in 't *Nederlandsch*. 3600 Mk. Bel.
Neustadt-Gödens.				*Vacant.*							
Neuwied.	88	58	3	Lic. G. Haake 1897 (Monsheim 28 Febr. '97; Neuwied 2 Oct. '98).	2*	V: S: en B: de leeraar.	B.	Ev. Gezangb. in der Rheinprov.	10	VDM, AEf.	Nagenoeg uitgestorven.
Norden.	98	—	17	C. A. Leendertz 1889 (17 Maart).	5*	V: en S: de leeraar. B: D. Cremer Jr.	B.Z.*	Ps. und Ges. der Ref. Gem. Ostfriesl.	10	VDM, GS, DZV, HWf.	*Bibliotheek.*

NOGMAALS DE GELOOFWAARDIGHEID VAN VAN BRAGHT. TEVENS ANTWOORD OP DE KRITIEK VAN DEN HEER W. WILDE.

I.

In zijne *Reformateurs*, I bl. 135, Haarlem 1900, heeft Dr. C. B. Hylkema opmerkzaam gemaakt op een bericht, dat tot dusver voor zoover ik weet nog niemands aandacht had getrokken en eerst nu door zijne belezenheid is aan 't licht gebracht. Daaruit blijkt, dat de *Martelaarsspiegel* in onze broederschap toch geene onverdeelde hoogschatting heeft gevonden. 't Was mij, toen ik *Doopsg. Bijdr.* 1899 bl. 149 schreef, onbekend. Men vindt dat bericht in de *Broederlijke Onderhandeling van de Waterdoop tusschen Klaas Stapel en Frans Kuyper enz.*, Rotterdam 1680 (Catal. onzer bibl. II, n°. 1527). Het luidt aldus, bl. 43: „Dat nu de Doop aan de Christenen van ouds zouw gepleegt zijn geworden aan die van Christenen geboren of in de Christelijke Religie opgevoed waren, 'tgeen Stapel pag. 17 uit Tileman van Bracht wil bewijzen; daar van kan ik nu niet anders zeggen als dat Tileman van Bracht veel dingen aantrekt, die nergens te vinden zijn: en dat hij in verscheyde dingen op 't getuijgenis van Sebastiaan Frank aangaat, die dikmaal op Oude Schrijvers aanwijst, schoon ze niet een woord

van die dingen reppen. Daar Tileman van Bracht, door Adriaan van Eegen, zo mij voorstaat, wel van gewaarschouwt is, doch dat niet heeft geacht. Immers van dit Doopen van de dochters van Valentianus, door de Martelaar Hermagoras, en de zoon van de Martelares Perpetua, door Linus, kan ik bij geen oude Schrijvers vinden: en acht dat voor loutere verdichtsels. En schoon het ook waarlijk zoo geschied was enz."

Nu zou 't kunnen zijn, dat iemand uit deze plaats of uit Dr. Hylkema's gevolgtrekking: „v. Br.'s werk gold voor weinig nauwgezet bearbeid" wantrouwen opvatte tegen de berichten, die over de martelaars van den tijd na 1524, de doopsgezinde, in den *Martelaarsspiegel* voorkomen. In hoever dat wantrouwen op andere gronden gerechtvaardigd is, gaat mij hier niet aan. Ik heb dit vraagstuk in den vorigen jaargang uitvoerig besproken. Maar die aangehaalde woorden van Frans Kuyper geven daartoe *geene* aanleiding. Dit wensch ik hier in 't licht te stellen.

Het is wel mogelijk, dat de aanmerking, in die aanhaling op van Braght's verhaal over de dochters van Valentianus gemaakt, niet onjuist is. 't Betreft een bericht over den doop in de oude christelijke kerk: een onderwerp, in het laatst der 17de en de eerste helft der 18de eeuw in ons land zeer aktueel voor de kringen van Collegianten, Doopsgezinden, Remonstranten, die alle gaarne hunne gevoelens door de gebruiken der oudste kerk gewettigd wilden zien. Nu heeft van Braght den inhoud van zijn eerste deel, dat den tijd van Christus tot 1524 behandelt, eenvoudig uit Mellinus en anderen, vooral ook uit Mehrnung's *Tauffhistoria* overgenomen. In overeenstemming met den laatste vindt hij in alle voorgaande eeuwen, vooral waar bloedige vervolgingen hebben plaats gevonden, bejaarddoopers; en

eveneens overal na 1200 Waldenzen. Ook daar, waar nauwgezetter historisch onderzoek van geen van beiden iets ontdekt.

Dat van Braght zich hierin door zijne vooroordeelen heeft laten leiden; dat hij er op uit was *zijne* „waarheid", *zijn* Christendom, dat van de dagen der apostelen af onafgebroken in de christenheid vertegenwoordigd zal zijn geweest, nu ook overal te ontdekken; dat hij aan alles wat daarvoor schijnt te pleiten, ook aan berichten uit de derde of vierde hand (andere raadpleegde hij niet) maar voetstoots geloof schonk en onwillekeurig in vele berichten meer las dan wat er stond: ik denk er niet aan het tegen te spreken. Al blijft ook zijn eerste deel van het grootste belang, omdat daarin zulk een schat van berichten met opgaaf zijner zegslieden is bijeengebracht die nu uitgangspunt voor nader onderzoek kunnen worden: ten opzichte van de jaren vóór 1524 mag men bij hem geene historische juistheid verwachten, nog minder eischen. Het sterkste voorbeeld van de wijs waarop de Waldenzen al grooter beteekenis hebben gekregen niet in de werkelijkheid maar in de werken van latere schrijvers, ook bij van Braght, is het volgende. Flacius verhaalt in zijn *Catalogus testium veritatis* II, 902, hoe c. 1500 predikers der Waldenzen (d. i. Boheemsche broeders) gewoon waren uit Bohemen o. a. naar Mecklenburg te komen en daar met den kring die zich te Rostock om den vrijzinnigen pastoor Nic. Russ schaarde, samenkomsten te houden, die later door de pausgezinden werden verhinderd. Bij Twisck in zijn *Chronyck* II, 937 is — nadat dit bericht zich onder de hand van misschien meer dan één tusschenpersoon al had gewijzigd — daarvan geworden: „in Mecklenburg hielden Waldenzen vergaderingen die in 1509 werden verhinderd." Wat maakt nu van Braght I, 395 hieruit? „In 1509 vermochten de meergemelde oude Waldenzen in Mecklenburg hunne vrijheid

in 't belijden van hun gevoelen niet langer te houden." Maar zelfs bij dit krasse voorbeeld van de manier waarop een verhaal onder de hand der schriftelijke overlevering zich kan wijzigen bestaat er m. i. geene reden om de bedoeling van te vervalschen bij van Braght aan te nemen.

Dat Sebastiaan Frank, die ook niet of zelden uit de eerste hand arbeidde, en wien van Braght een onverdiend vertrouwen zal hebben geschonken, voor oude kerk en middeleeuwen geen afdoend zegsman is, spreekt van zelf [1]). Dat reeds Adriaan van Eeghen zoo dacht is zeker opmerkelijk; dat hij, de vrijzinnige vlaamsche leeraar, ten opzichte van de belijdenisschriften en de onmisbaarheid van den bejaardendoop tegenstander van van Braght, dezen daarop heeft opmerkzaam gemaakt, kan best waar zijn; dat van Braght zich aan die opmerking niet heeft gestoord is bij de wijze van historische studie, die door beiden werd gevolgd, niet zoo vreemd. Maar wat bewijst dit alles? Dat „van Braght" — in zijn tijd en over 't algemeen of althans bij velen — „voor weinig nauwgezet bearbeid gold"? Is dat niet veel te sterk gezegd, nu wij geene andere ongunstige oordeelvelling dan die ééne van Frans Kuyper, ook al een tegenstander van van Braght's richting, bezitten? En in geen geval doet het iets ter zake bij de vraag of de *Martelaarsspiegel* in zijn tweede deel, in zijne behandeling der doopsgezinde martelaars betrouwbaar is: in dat gedeelte, waaraan het werk zijne beteekenis ontleent en waarvoor zijne tijdgenooten nog middelen te over hadden om zelven zijne mededeelingen te controleeren. Ten opzichte van die doopsgezinde martelaars wordt m. i. door hetgeen Dr. Hylkema aanvoert evenmin als door van Braght's onloochenbare vooroordeelen de uitkomst van mijn

1) Zie Oncken in de *Histor. Zeitschr.* Band 82, S. 385 fgg.

onderzoek gedeerd: tot de verdenking, als zou hij met bewustheid feiten of berichten anders hebben voorgesteld dan hij ze vond, is geene reden.

Thieleman Jansz. was geen gematigd of inschikkelijk man. In Schotel's *Kerkelijk Dordrecht* I bl. 359 kan men lezen hoe hij (anders dan de menniste leeraars, zijne voorgangers te Dordt) gaarne den strijd tegen de Gereformeerden aanbond. Ook wordt hij in de *Copije eens briefs* van H. M. H. den Ouden aan I. M. S. 1664 (catal. n°. 703) [1]) wel niet aangewezen als „*de* hoofdaanlegger van het leidsch concept" (Hylkema), maar was hij toch met Bast. van Weenigem e. a. een der leiders der beweging, die den invloed van Galenus en de collegiantschgezinden onder ons zocht te keeren. Ook in den *Martelaarsspiegel* heeft hij het drukker over de belijdenissen dan gerechtvaardigd is en neemt hij de hoornsche belijdenis van 33 artikelen in extenso op. Er was dus alle aanleiding voor zijne doopsgezinde tegenstanders, voor Galenus c. s., om, indien er op de historische betrouwbaarheid van zijne martelaarsberichten aanmerkingen van beteekenis waren te maken, deze niet voor zich te houden. Ook hebben zij 't zeker niet uit vredelievendheid nagelaten die publiek te maken; te minder daar in van Braght's geschiedwerk godsdienstige bestanddeelen waren gemengd, die zij bedenkelijk achtten.

Aan hoe heftige bestrijding hadden vroeger het haarlemsche en het hoornsche *Offerboek*, getuige Alenson's *Teghenbericht*, niet blootgestaan. Eene bestrijding waarbij ook eenige historische kritiek in dienst van godsdienstige overtuigingen werd gehanteerd. En toch — op die ééne aanmerking van Frans Kuyper na hooren wij nooit van

1) Niet, zooals Dr. Hylkema mij meedeelt, in de *Reductie* (*Reformateurs*, bl. 135).

bezwaren tegen van Braght's geschiedkundige trouw. Er waren er ook inderdaad bij de toenmalige historiekennis geene te maken. De enkele, die wij tegenwoordig kunnen inbrengen en die ik in mijn opstel heb besproken, berusten op de eischen, die wij, anders dan de 17de eeuw, aan geschiedkundig onderzoek stellen.

Ook uit het vermoeden van Dr. Hylkema, volgens 'twelk de Galenisten met den *Martelaarsspiegel* zeker niet hoog waren ingenomen en dat werk onder de boeken, die Galenus bij zijn onderwijs gebruikte, wel zal hebben ontbroken, volgt geenszins, dat tijdgenooten een ongunstig oordeel over de geschiedkundige waardij daarvan hebben geveld; nog minder dat zij terecht zoo zouden hebben gedaan. Hylkema's scherpzinnigheid heeft anders niet misgeraden. Zijne gissing is juist; ik kan hem aan een bewijs voor zijn vermoeden helpen. Galenus' *Anleyding tot de kennis van de christelijke godsdienst*, waarvan de eerste mij bekende druk eerst in 1677 het licht zag, toen dus van Braght al lang was verschenen, bevat aan het slot eenige „Getuygenissen angaende de .... Geestelijke versterkkingen en verquikkingen, die de Heere onse God an eenige getrouwe werelose en lijdsame christenen bij onser vaderen geheugenisse genadelijk heeft medegedeelt": alle verhalen uit het leven en lijden onzer martelaars. En die worden afgedrukt uit .... van Braght? Neen, maar uit het *Offerboek* van 1631. Galenus vermeldt dit ook zelf uitdrukkelijk. Dat oudere werk blijft hij aanhalen, daaraan blijft hij de eer toekennen van het martelaarsboek te zijn, ofschoon ieder letterlijk diezelfde verhalen, alleen nog uitgebreid en aangevuld, bij van Braght kon vinden, die immers het geheele *Offerboek* van 1631 heeft nagedrukt. Galenus zal wel zoo hebben gedaan uit tegenzin tegen een werk — ik zeg niet: van zijn tegenstander, maar — dat de gel-

digheid der belijdenissen zoo sterk handhaafde. Daarentegen, dat hij zich hierbij door twijfel aan van Braght's betrouwbaarheid laat leiden, blijkt uit niets. Ook niet — laat mij dit hierbij mogen voegen — dat hij de martelaars zelven niet zou hebben hooggeschat. Evenals Serrarius op de plaats, door Dr. Hylkema uit diens *Vertreding des heyligen stadts* aangehaald, niet de hooge waardeering der bloedgetuigen bestrijdt, maar alleen de meening alsof uit hun marteldood zou blijken dat hunne gemeente de ware kerk van Christus was.

Behalve de vondst van Dr. Hylkema zijn het — in de tweede plaats — een paar kleinere opmerkingen, die mij nopen op van Braght's geloofwaardigheid terug te komen.

In de *Zondagsbode* van 19 november 1899 meent ds. Fleischer, dat van Braght toch wegens de „waarschouwinge", die aan de disputen van Jacques de Rore en Herman van Vlekwijk voorafgaat, niet van onoprechtheid is vrij te pleiten. Ik blijf meenen van wèl. De waarschuwing immers plaatste hij voor dien afdruk dier disputen, in welken de geïncrimineerde plaatsen over de drieëenheid zijn weggelaten: weggelaten omdat Thieleman Jansz., ik denk te goeder trouw, toen nog meende dat van Vlekwijk zoo niet *kan* hebben gesproken. Toen hij, later beter ingelicht, die plaatsen wèl opnam (op de bijgeplakte paginaas), bleef de waarschuwing, die eenige bladzijden vroeger voorkomt, staan. Zij past nu eigenlijk niet geheel bij het volgende, 't is zoo: maar van Braght zal het de moeite niet waard hebben gevonden haar b.v. met een nieuwe lezing te laten overplakken; 'tgeen toch ook zoo vreemd niet is. Zoo wordt de zaak in kwestie m. i. het natuurlijkst verklaard, wat meer gewicht in de schaal legt dan dat zoo van Braght

gevrijwaard is tegen verdenking. Dit zou natuurlijk geen argument wezen.

De andere omstandigheid is dat Fruin, zooals ik in zijne *Verspreide Geschriften* I, 387 zie, de *Historie en Sermoenen van Broer Cornelis* voor echt is blijven houden. Uit het daar gezegde kan ik niet opmaken of hij zelf van de bestrijding dier echtheid door Arnold kennis heeft genomen, dan wel deze alleen uit de Schrevel kent. Zeker, een bewijsgrond die voor de echtheid pleit, — daarom niet: „het bewijs" — dragen de beide deelen in zich zelven. Ook ik blijf bezwaar tegen de onechtheid vinden in hetgeen ik *Doopsg. Bijdr.* 1899 bl. 95 heb opgemerkt. Maar daarmêe zijn Arnold's gewichtige bedenkingen tegen de echtheid niet ontzenuwd. Van de beslissing in dit vraagstuk nu hangt het af of wij de verhalen over de Rore en van Vlekwijk voor fictie moeten houden of niet. De geleerde kanunnik de Schrevel te Brugge heeft — berichtte hij mij een tijd geleden — authentieke stukken betreffende het rechtsgeding van de Rore gevonden. Ik hoop hartelijk, dat hij deze het licht zal doen zien. Immers met onbetwistbaar juist inzicht in ééne enkele martelaarsgeschiedenis zijn wij nog meer gebaat dan met een oordeel, hoe grondig ook, over de geloofwaardigheid in het algemeen van van Braght en zijne zegslieden. Toch is, waar het eerste in zoo weinig gevallen bereikbaar is, het laatste voor ons al veel waard.

II.

In de derde plaats heb ik een geschrift te bespreken, dat wel niet uitsluitend maar toch voor een goed deel over v. Braght's geloofwaardigheid handelt en dat door het

artikel daarover in de *Doopsg. Bijdr.* is uitgelokt. De titel luidt: *Zonderlinge Critiek. Antwoord aan Dr. S. Cramer, door W. Wilde, Leeraar aan het gymnasium te Katwijk a/R. Amsterdam. C. L. van Langenhuysen*, 1900.

In mijn opstel had ik bl. 70—72 nadrukkelijk de beweringen afgewezen, door den Heer W. in de *Studiën op godsdienstig, wetenschappelijk en letterkundig gebied* van 1877 en 1894 over de vervolgingen, het getal onzer martelaars, v. Braght ten beste gegeven. Thans bepleit hij nog eens het goed recht van de voorstelling die hij van een en ander gaf, wraakt hij mijne bestrijding en houdt hij zijne summiere veroordeeling van v. Braght wegens diens ongeloofwaardigheid vol. Voorloopig heb ik hem in de *Zondagsbode* van 6 Mei 1900 beantwoord. Hier kom ik op zijne brochure nader terug. Intusschen zal ik trachten hem niet te volgen in de uitvoerigheid der tegenspraak, die hij mijn artikel heeft waardig gekeurd. En dit geenszins uit gemis aan heuschheid jegens den auteur, maar omdat, al maakt reeds liefde voor de waarheid ter zake van v. Braght's goeden naam het mij ten plicht dezen tegen W.'s beschuldigingen te verdedigen, ik niet inzie, hoe een debat tusschen ons iets nieuws over de genoemde onderwerpen zal aan het licht brengen en dus van waarde kan zijn voor het publiek. Ook gevoel ik mij inderdaad niet bij machte om een historisch-kritisch betoog te leveren in een vorm en een redeneertrant, die mij vrijwaren van het gevaar van misverstand aan W.'s zijde. Aan dat gevaar is mijn opstel niet ontkomen, toen het door hem werd gelezen, en evenmin mijn Antwoord in *de Zondagsbode* elders. *De Tijd* van 13 Mei 1900 heeft in dit laatste aanleiding gevonden om zijne lezers meê te deelen, dat ik in mijne meening omtrent het gehalte en het gedrag der doopsgezinde martelaren „geene aanzienlijke wijziging", dus toch wèl eene wijziging,

had gebracht en zelf had erkend hoe ik een ruwen en onbehoorlijken toon tegen den Heer W. had aangeslagen. Mijne poging om die misvatting van mijne woorden weg te nemen is wel in *de Tijd* van 18 Mei geplaatst, maar heeft, 't blijkt uit hetgeen de redactie daaraan toevoegt, niet geholpen. Zoo ingewikkeld of diepzinnig is toch anders waarlijk dit onderwerp niet! Maar wij schijnen niet dezelfde logika te volgen, ook niet W. en ik. En dan is alle discussie volslagen doelloos. Ten overvloede heeft *de Katholiek* van Juli 1900, bl. 132, 3 in eene aankondiging van W.'s brochure nog eens klakkeloos medegedeeld, dat ik amende honorable heb gedaan, en dat hiermede de strijd dus uit is. Alsof ik niet juist mijn toon gemotiveerd en mijne zienswijze volgehouden had! Veeleer vond en vind ik nu nog in de brochure geen den minsten grond om de juistheid van mijn onderzoek naar v. Br.'s geloofwaardigheid zoomin als de slotsom daarvan of mijn oordeel over W.'s schrijven in twijfel te trekken.

't Is zoo: — op gevaar af van weder te moeten hooren dat ik W. gelijk geef, mijne beweringen herroep of iets van dien aard, erken ik het gaarne — W. maakt daarin opmerkzaam op twee plaatsen uit v. Braght, die mij, toen ik mijn opstel schreef, waren ontsnapt of ontgaan. Op bl. 408 schrijft de *Martelaarsspiegel*, „dat (voor den geloofsdoop) vroeg in dese (16de) eeuwe en doorgaens totten eynde toe byna een onnoemelyke menigte persoonen haer leven gelaten hebben", nadat het reeds op bl. 394 en 395 heeft geheeten: „van 1524 af tot 1597 toe .... vind men niet anders als van gevangen nemen, pynigen en dooden der vrome martelaeren, soo door vyer, water, sweerd, levendige begravinge enz. Noyt heeft in de voorgaande vyftien eeuwen eenige vervolging soo lange aen malkanderen geduert, sonder verlichtinge, noyt en wierd als toen (in de 16de eeuw)

sooveel onnoosel bloeds gestort, noyt waren in soo kleynen spatie sooveel donckere gevankenissen .... en andere doodsmiddelen als wel in Duitschland en de Nederlanden nu ter tijd geweest zijn." Dat is overdreven, ongetwijfeld. Toch is die indruk van v. Braght, dat het zeker nooit zoo erg was toegegaan als nu, in dien tijd waarvan het aandenken nog in zijne omgeving levendig was, in welks martelaarshistorie hij met geheel zijn hart leefde, zielkundig nog al niet onverklaarbaar. Intusschen toch eene overdrijving; men denke aan den Albigenzen-oorlog, en, wil men, ook met Wilde aan den christenvervolging van de 3de eeuw, die echter alles behalve, gelijk hij schrijft, van 249 tot 313 heeft geduurd maar in die tijdsruimte telkens, eenmaal zelfs 30 jaren lang, is gestaakt geweest. Ten haren opzichte kan men dus niet eens v. Br. tegenover W. in het ongelijk stellen. Waar het echter op aankomt, die door ergenis en deernis ingegeven volzinnen beheerschen toch niet het geheele werk, zoo dat dit (W. bl. 34) geen anderen indruk maakt dan dat „de geheele 16de eeuw in Nederland eene aaneenschakeling vertoont van moordenarijen". Volgens v. Br. hebben in menig, maar niet eens in ieder jaar in ons land eenigen, 2, 4, 10, één enkele maal tot 54 toe, voor hunne godsvrucht het leven gelaten. Dat deze sententies v. Br., anders dan W., aangrijpen en dat zijn toon niet die verontwaardiging in overeenstemming is, spreekt nog al van zelf.

Ten andere heeft W. mij (bl. 41) herinnerd aan eene bladzijde uit de *Bibliographie des martyrologes* en aan de beide onjuiste berichten van v. Braght, daarop aangehaald. Zij betreffen 33 personen die in 1571 te Antwerpen, 54 die in 1574 daar en te Brussel zullen zijn gedood. De vergissing in beide is door de *Bibliographie* aangetoond, wat W. t. a. p. overneemt. Ik heb onder de fouten in v. Br.,

door mij genoemd, van deze twee geene melding gemaakt. Natuurlijk zonder opzet. Trouwens zijn deze fouten erger dan die welke ik wèl besprak? Bewijzen zij dan wel, dat v. Br. somtijds bij het overnemen van berichten te kwader trouw is geweest; dat hij feiten anders heeft voorgesteld dan zooals zij aan hem, hetzij dan juist of onjuist, bekend waren? In het allerminst niet. Vanwaar hij het eerste bericht, dat over Jelis Claversz. c. s., eene verwarde geschiedenis waarvan wij nog het rechte niet weten, had, is niet te zeggen. Maar betreffende de tweede fout, die W. nog erger noemt, is zijne vraag: „Waar heeft v. Br. die 54 personen vandaan gehaald?" heel vreemd. Blijkbaar heeft hij de plaats bij v. Br. nageslagen, maar voorbijgezien hoe deze (kon hij het nog uitdrukkelijker doen?) mededeelt vanwaar hij die had: „Die 't ghelieft lese Emanuel van Meteren, der H.H. Staten lofweerdig chronykschryver. Gedrukt anno 1614. op fol. 99. daer sult gy mede de waerheydt deser saek vinden". Reeds v. Br.'s zegsman, het *Offerboek* van 1631, evenals dat van 1626, bevat deze opgave van zijne bron; alleen moest fol. 98 in plaats van 99 zijn genoemd. Nu zal het toch v. Br.'s betrouwbaarheid wel niet in verdenking brengen, dat hij aan een bericht, door v. Meteren gestaafd, geloof heeft geslagen. Dat deze waardoor dan ook zich vergist heeft, kon hij niet weten.

Neen, aan de vele plaatsen uit zijn werk, die in dit opzicht voor hem bedenkelijk zijn of schijnen, en die ik dan ook ter bepaling van het vertrouwen dat v. Br. verdient in den breede of korter heb behandeld, heeft Wilde geene enkele toegevoegd, of men moet over uitdrukkingen „onnoemelijk enz.", boven besproken, zoo oordeelen. Mijn onderzoek mag voldoende of onvoldoende, de uitkomsten daarvan mogen juist of onjuist zijn geweest: in de brochure van W. komt niets voor, dat iemands oordeel

daarover en over v. Br.'s geloofwaardigheid wijzigen zal.

Immers wat die brochure verder en wel als „bewijzen" tegen de „historische waarde" van v. Br. op bl. 7—9 te berde brengt, gelijkt in niets op eene bewijsvoering. Men oordeele. V. Br. heeft de voorstanders van den bejaardendoop in de 15 eerste eeuwen der christenheid, die hij zorgvuldig heeft nagespoord, „Doopsgezinden" genoemd. Zeker eene naamgeving die ons vreemd klinkt; maar daaruit zal nu volgens W. volgen, dat hij ongeloofwaardig is in hetgeen hij over de martelaars der 16de eeuw bericht. — Tweede bewijs: v. Br. heeft — in overeenstemming met zijn doel om zijne lezers stichtelijke lektuur te bieden, voeg ik hierbij — meermalen bij martelaars, van wie hij niets behalve het feit en het jaartal van hun dood wist, bijbelteksten, die van het lijden der vromen onder de hand van machthebbers handelen, aangehaald, soms nog met eene stichtelijke uitweiding daarover. Wat bewijst dit nu tegen de geloofwaardigheid van het vermelde feit zelf? — Maar het ergste komt nog. „V. Br.'s afkeer van Rome wordt door den Heer Cramer zelf erkend als eene zaak die geen bewijzen behoeft..... Hoezeer nu die kerkelijke hartstocht het oog van den geschiedvorscher verduistert, hoe de daaruit voortspruitende partijdigheid oorzaak *kan* — (ik cursiveer) — zijn dat hij het verband der feiten verwringt, dat is te duidelijk om nog nadere verklaring te eischen." „Kan": ja, maar wat doet dit ter zake? In welk een gedachtenkring brengt ons hier de Heer W.; een gedachtenkring, waarin het van zelf spreekt, dat iemand met kerkelijke hartstocht zijne eerlijkheid en zijn waarheidszin verliest, de feiten „verwringt", een leugenaar en bedrieger wordt; en waarin dit, ook al laat zich geen bewijs bijbrengen, op bloot vermoeden moet worden verondersteld? W. was het bewijs schuldig, dat dit bij v. Br. metterdaad het geval is geweest;

hij moest om zijne veroordeeling van v. Br. te staven plaatsen uit diens werk kunnen opgeven, waaruit dan die verwringing van het verband der feiten blijkt. Dat v. Br. dit *kan* hebben gedaan, is zonder adstructie een waardeloos beweren. En wat van zulk eene adstructie, die in het eerste artikel van W. geheel had ontbroken, in het tweede, maar zij is ook daar uiterst zwak, aan de *Bibliographie* was ontleend, thans in zijne brochure op bl. 10 vgg. voorkomt, dat heeft W. geheel en alleen uit mijn artikel overgenomen. In dat artikel vindt men uitvoerig besproken, wat W. met geene letter aanroert, hoever dan wel de geldigheid van die bezwaren tegen v. Br.'s geloofwaardigheid reikt.

Ik kan mij zulk eene logika en zulk eene zonderlinge wijze van historisch onderzoek of liever van te veroordeelen zonder onderzoek alleen verklaren uit het punt, vanwaar de Heer W. in zijne redeneeringen uitgaat. „Het getal der martelaren is" — dat is dit punt van uitgang — „schromelijk en met boos opzet der Protestanten overdreven, men heeft daarvoor het cijfer 100000 verzonnen. Ook v. Br. moet ongeveer dat cijfer hebben aangenomen. Derhalve is hij in zijne historische berichten niet ernstig te nemen. En wie dit weet, vindt nu dat feit nog bevestigd, als hij leest hoe v. Br. overal met bijbelteksten schermt en de doopsgezinde beweging uit den tijd des Nieuwen Testaments laat dagteekenen. Ook daaruit blijkt dat zijn werk geene historische waarde heeft."

Alleen bij deze of eene dergelijke redeneering is het verstaanbaar, hoe de Heer W. zich ontslagen heeft kunnen achten van de moeite van ook maar kennis te nemen van v. Br.'s zegslieden en hunne geloofwaardigheid. Hij erkent dit zelf op 6 en 11 ronduit. Maar op die zegslieden, zal anders ieder gewoon mensch bij ieder bericht over het ver-

leden zeggen, komt voor de vraag hoeveel waarde wij aan zulk een bericht moeten hechten juist alles aan. Alleen als het a priori of van elders vaststaat dat een berichtgever een leugenaar is, ja dan! Maar dat moet dan toch vaststaan; wat niemand in dezen beweren zal en wat ook de Heer W. alleen veronderstelt. „Eene dissertatie over de geloofwaardigheid van v. Br.'s voorgangers verlangt wel niemand van mij", zegt W. bl. 11. Maar grondige bekendheid met die zegslieden mag men wel degelijk verlangen van iemand die zich waagt aan eene beoordeeling van v. Br.'s geloofwaardigheid, eene beoordeeling vele bladzijden lang en die louter eene vernietigende veroordeeling is of wil zijn.

Ik stap hiermede af van hetgeen de brochure over v. Br.'s werk bevat. Zij verspreidt daarover geen nieuw licht en laat mijn onderzoek en het voor v. Br. gunstige resultaat daarvan ongedeerd.

III.

Aan het gezegde over hetgeen de brochure over van Bragt behelst zal ik wel mogen vastknoopen wat ik heb te antwoorden op den verderen inhoud van dit geschrift van den Heer W. Hij tracht daarin mijne bestrijding van zijne artikelen over onze martelaars, hun getal enz. te weêrleggen. Vruchteloos voor zoover ik kan zien. Ik blijf die bestrijding handhaven. Dingen, die behalve voor hem en mij voor niemand verder van eenig belang zijn; dat ik, geprikkeld door ergernis over zijn aanval met luchtige redeneeringen op 't geen velen, ook mij, lief is een vrij wat onzachter toon heb aangeslagen dan hij nu in zijne afweering voert; dat k, wat hij echter niet weten kon, wèl heb getracht hem

een afdruk van mijn artikel te doen toekomen; enz. enz. laat ik rusten. Ik bepaal mij tot wat de brochure in hoofdzaak tegen mijne voorstelling van onze martelaarsgeschiedenis inbrengt.

„W. verhaalt de geschiedenis der Doopsgezinden van de Zwickauer profeten (sic) af tot den Kleefschen misdadiger Jan Willems in 1580 toe" schreef ik. De brochure wil dat „sic" krachteloos maken door op te merken, dat immers ook Luther en wie niet al van de Zwickauer profeten hebben gesproken. Maar mijne bevreemding gold natuurlijk niet de omstandigheid dat iemand van deze gewag maakt, maar dat iemand, in casu W., tegenwoordig nog hen noemt *in dat verband*, als ware de doopsgezinde beweging met hen en niet met de zurichsche gemeente van 1523 begonnen. Ook W.'s uitvoerig stilstaan bij dien Jan Willems, in de brochure herhaald, geeft eene averechtsche voorstelling. Een gewone misdadiger mag niet vermeld worden als bewijs van hetgeen er omgaat in eene broederschap van toen zeker meer dan 100000 personen, met welke hij niets gemeen had dan een paar oude leuzen, die hij van hen overnam om zijne misdaden te dekken.

De Heer W. verdedigt zich tegen het verwijt dat hij zonder van Cornelius en Scheffer te weten over de Anabaptisten vonnis velde met te vragen, „of wij dan over alle auteurs die vóór deze beiden over hen schreven den staf moeten breken", en verder met te zeggen dat „wie een genoegzaam bekend tijdperk der geschiedenis in algemeene trekken wil schetsen zich niet verdiept in de studie van deze of gene monographie", bl. 16. Maar wij hebben het volstrekt niet over deze of gene monographie, maar over eene reeks van geschriften; niet over een genoegzaam bekend tijdperk, maar over één enkel verschijnsel in dat tijdperk, dat die waarlijk niet obscure auteurs veel beter

bekend is geworden dan het vroeger was. De Heer W. daarentegen blijft dat verschijnsel „eene secte" noemen, „die zich van den aanvang af door haar oproerigheid en verregaande zedeloosheid had gekenmerkt," bl. 43. En op bl. 17 herinnert hij, hoe hij op een schetsje over den misdadiger Jan Willems o. a. dit had laten volgen: „men lette op de gevaarlijke strekking der hier opgegeven leerstellingen die aan de meeste Anabaptisten der 16de eeuw gemeen was". De „hier opgegeven leerstellingen" zijn de in noot 1 vermelde „polygamie en communisme". Dat zulke „gevaarlijke" leeringen *aan de meesten gemeen waren*" — ik cursiveer — wordt in noot 2 wel teruggenomen voor „de Doopsgezinden tegen het einde der eeuw, vooral voor de aanhangers van Menno": alsof zij toen eerst en alleen deze rustige burgers zijn geworden! 't Wordt echter onmiddellijk — zeker voor die „meesten" — geadstrueerd met: „Maar hunne leer was den Protestanten vooral nog lang een doorn in het oog. Dat zien wij uit de vervolgingen die zij in de Protestantsche Zwitsersche cantons te lijden hadden, uit Marnix, uit het ijveren der hervormde synoden tegen hen". Hoe nu? Dat eene kerkelijke partij hen wegens hunne afwijking van de staatskerk en hare leer niet dulden kon, is reeds in de 16de eeuw voor Prins Willem en vele regenten geen bewijsgrond geweest voor hunne gevaarlijkheid; en hoe thans in de 19de eeuw iemand, ook een Katholiek, dáárin wèl een bewijs voor deze kan vinden, ik begrijp het inderdaad niet. Evenmin als ik zie, hoe v. Aitzema's opgaaf van de oorzaak die aan het geloof aan het 100000 tal martelaars algemeene verbreiding schonk iets aannemelijker wordt doordat Kok en Winkler Prins hem zoo roemen en niemand minder dan Blok zijn werk „eene onwaardeerbare bron voor de kennis onzer geschiedenis" noemt. Alsof eenig schepsel dit laatste tegenspreekt! Maar daarover liep

de kwestie niet. Is er reden om aan v. Aitzema's menschenkennis zoo groot gezag toe te kennen, dat men verklaringen die hij geeft voor der menschen gedrag en drijfveeren maar klakkeloos als juist kan aannemen? Meent Wilde van ja: goed; maar dan moet hij, na wat nu eenmaal door Fruin over v. Aitzema is in het licht gesteld, zijn recht om zoo te doen tegen Fruin bewijzen. Hij waagt echter niet eens eene poging daartoe. Wel wil ik gaarne gelooven, dat hij „die verklaring van v. A. overnam, *niet omdat* zij door hem was aan de hand gedaan maar *omdat* hare juistheid mij (W.) trof", bl. 25 (de cursiveering is van den Heer W.). Maar die juistheid, die hem zoo trof, moet hem toch uit iets zijn gebleken. En over dit iets, waarop alles aankomt, zwijgt hij ook in de brochure geheel. Alweêr, de kracht van zulk eene argumentatie ontgaat mij te eenenmale. „Aitzema's goeden naam hebt gij niet te verdedigen"? bl. 24. Maar dat is na Fruin's artikel ten opzichte van een onderwerp als waarvan hier sprake is broodnoodig.

Verder: evenmin als ik mij van eenigen handigen zet bewust ben, dien de Heer W. mij op bl. 18 toeschrijft, of als ik „wel moest" erkennen, alsof ik slechts door een ander gedwongen zoo deed, dat Scheffer van v. Br.'s ruim geweten heeft gesproken, evenmin is ooit bij mij opgekomen of door mij geschreven wat W. volgens bl. 28 in mijne woorden heeft gelezen. „Bij geen schrijver van naam" — zoo zal ik hebben beweerd — „vindt gij eenig spoor van die dwaze traditie (het 100000 tal martelaars); waarvan het bestaan zelfs weerlegd wordt door de martelaarsboeken, door Brandt, Wagenaar en ten Cate". Het *bestaan* van die onjuiste meening zal door mij zijn ontkend! Maar hiermeê is eene vraag van grooter belang gemoeid dan die naar de juistheid van W.'s betoogtrant of van den mijne. Daarom het volgende.

Is het getal 100000 voor de protestantsche martelaars hier te lande voorheen *algemeen* aangenomen geweest? is het dat tot heden toe? Dat is de vraag. De Heer W. spreekt zelf niet tegen, dat hij, in welke bewoordingen dan ook, het zoo had doen voorkomen. Ik bestreed zijn recht om dit te doen en om te verzwijgen hoe Brandt, Wagenaar, (Blaupot) ten Cate anders hebben geoordeeld: schrijvers, die toch èn in den tijd dat hunne werken het licht zagen èn nog tegenwoordig zeker door wie van het getal der martelaars iets weten wil niet minder werden en worden geraadpleegd dan de Groot, van Reyd en Motley. Van de andere martelaarsboeken geldt in dezen hetzelfde als van v. Braght.

Om met ten Cate te beginnen: deze behandelde reeds in 1839 in zijne *Gesch. der Doopsgezinden in Friesland* niet meer dan 18 martelaars uit die provincie en zegt dan bl. 83: „wij hebben thans het somber register der Martelaren in Friesland ten einde gebragt." W., met zulk een klein getal zeer ingenomen, verklaart dat met te zeggen, dat „wij thans, bij het rijkelijk vloeien der historische bronnen, in het genot eener volledige vrijheid van schrijven enz. soms uitkomsten verkrijgen in strijd met meeningen die vroeger" — zeker in den tijd van v. Braght? — „schenen vast te staan", bl. 38. Precies het tegendeel van dit alles is op ten Cate toepasselijk. Hij schreef in een tijd toen nog geen enkele van die „historische bronnen" voor de kennis van den martelaarstijd was ontdekt. Zijn éénige zegsman, dien hij ook telkens noemt, is..... de oude van Braght! En nu wij na ten Cate wèl uit sententieboeken nog meer van het getal der martelaars weten, nu weten wij ook, dat er in Friesland tweemaal zooveel zijn geweest als aan van Braght en aan hem bekend waren. Men kan in Reitsma's *Honderd jaren* de lijst nalezen.

En Brandt? „Het is ons vroeger overtuigend gebleken, dat deze wel degelijk een voorstander moet geacht worden der bekende traditie". Zoo W. op bl. 37. Waar dit dan gebleken is, meldt hij niet. Zeker niet in het betoog, dat aan die woorden voorafgaat: „De algemeene indruk dien wij uit Br. noodzakelijk krijgen, is weer dezelfde: ook Br. veronderstelt, bevestigt het bestaan der bloedige traditie". Maar de vraag, door W. zelven gesteld, was volstrekt niet deze of Brandt het *bestaan* dier bloedige traditie (lees: zienswijze) veronderstelt en bevestigt. Niemand trouwens heeft ooit geloochend dat er zoo gedacht is. Veeleer was W.'s vraag, of Br. „een voorstander" van die zienswijze is; of ook hij het cijfer van 100000 martelaars aanneemt, dan wel, zooals ik beweer, een veel lager getal. Welnu, Brandt geeft bij ieder jaar het getal der daarin „geofferden" op. Die cijfers tot 1566 toe bijeen tellende, verkreeg W. een totaal van 593. Hoe kan nu bij eenig lezer van Brandt de gedachte oprijzen, dat er na 1566 nog wel 99000 daarbij zullen zijn gekomen? Ja maar, zegt W., Brandt schrijft (I, 99) toch op het jaar 1526, een jaar waarin geen enkel ketter werd verbrand: „De vervolging ging ondertusschen haar gang. In Hollandt raekten de schavotten seer aan 't rooken . . . ." Met uw verlof! Brandt heeft het daar over den strijd tusschen Luther en Erasmus over den vrijen wil, en verhaalt hoe sedert hun twistgeschrijf Melanchton en anderen in het artikel van de praedestinatie en den vrijen wil „op veel sachter voet begosten te gaan, en hoe ook Luther zelf metter tijdt zich hierin van de waerheydt liet overreden hoewel hij dat niet soo opentlijk liet blijken als Melanchton". Dan volgt: „De vervolging ging ondertusschen enz." Dat wil dus zeggen: „onder die bewegingen in de godgeleerde wereld, niet juist in 1526 alleen, hield de vervolging niet op. De schavotten raakten zeer aan het

rooken. En nu zet Brandt zijn verhaal voort met de vermelding der bloedige plakkaten van 1526, den marteldood van Wendelmoet Claesd. in 1527 enz. Zeker, dat is niet precies „de schavotten raakten zeer aan 't rooken". Die uitdrukking is veel te sterk. Maar doet zij de opgaven te niet, die Br. bij ieder jaar geeft, waarbij hij wèl martelaars te vermelden had? Intusschen kan W. antwoorden: ik beroep mij niet enkel op een „algemeenen indruk"; ook een bepaald cijfer wordt door Br. opgegeven, en dat werpt de stelling van C. omver, bl. 35. Alweêr, dat is te zeggen: Br. vermeldt I, 191, dat de voorstanders der Reformatie aan Karel V „'t maaken van plakkaeten" verweten, „die men seide dat meer met bloedt dan met inkt geschreven waren, en (die aan) machtige meenighte van menschen, wel tot vijftigduizend toe, 't leven gekost hadden. Dit „die aan" is door W. in Br.'s woorden ingevoegd; eene invoeging, waardoor dat cijfer, in plaats van aan het gerucht onder het volk, aan de voorstanders der reformatie wordt in den mond gelegd. Maar ook daarmeê komt het niet op rekening van Brandt zelven, ook niet door de omstandigheid dat hij anderen, Hooft en Paolo Sarpi, als getuigen voor dat volksgerucht aanhaalt [1]). Bij de wonderlijke wijze waarop men in de 16de en 19de eeuw dikwijls met groote getallen omsprong zal Br., denk ik, zich over dat cijfer 50000 wel niet het hoofd hebben gebroken.

Biedt misschien het oordeel van Wilde over van Braght de verklaring van het raadsel, hoe hij onwillekeurig, mede tengevolge van zijne eigenaardige logika, tot zijne onjuiste en bevreemdende conclusiën is gekomen? Hij is vervuld geweest, *niet* van berichten over martelaars, die wij uit hun tijd, uit de 16de eeuw thans nog bezitten of die o.a.

1) Ik heb die aangehaalde plaatsen niet kunnen vinden.

door Brandt en v. Braght zijn opgenomen; maar van het onjuiste cijfer van hen, 100000, dat door hem bij oudere en nieuwere schrijvers was gevonden. Hoog ingenomen met de ontdekking dat dit cijfer verregaand overdreven is, ook met die plaats in de *Saeken van Staet en oorlogh*, waarop misschien vóór hem inderdaad niemands aandacht is gevallen, heeft hij, steeds daarop turende, niet opgemerkt hoe andere schrijvers dat getal lager schatten, en leest hij zonder opzet dat hooge cijfer in de algemeene bewoordingen, die bij v. Braght en Brandt over dit onderwerp voorkomen. De genoemde ingenomenheid is ook bij een eerlijken katholieken geschiedvorscher niet onnatuurlijk. Door die ontdekking immers valt het odium, aan dat groote cijfer klevende, van zijne kerk weg. Jammer is 't daarbij dat Wilde er zoo breedvoerig en met een zeker genoegen over uitweidt, hoe hij nu dat odium op de protestantsche leiders der openbare meening kan overbrengen, die dan volgens v. Aitzema met opzet dat onware getal hebben verbreid. Jammer ook, dat hij de 2000 martelaars, die overblijven, zoo heel erg niet vindt.

Wie daarentegen van den kant van eenige kennis van den martelaarstijd de vraag naar hun getal nadert, bij dien komt het kwalijk op, dat dit wel 100000 zou kunnen bedragen. Hij leest iets dergelijks niet in volzinnen van Brandt of van Braght, die in tegenspraak met hun verderen inhoud door de algemeenheid hunner bewoordingen ook zulk een cijfer zouden toelaten; en, komt hij het elders tegen, dan weet hij dat dit rhetorische overdrijving is. Hij heeft geene enkele reden om zoo verrast te zijn door de ontdekking dat dit groote cijfer onjuist is noch ook door een betoog, hoe in dezen de roomsche kerk is belasterd, — de 2000 martelaars, die er dan toch wèl zijn geweest, zijn hem misschien al erg genoeg, — en hoe Protestanten dien laster hebben ver-

breid. Immers de verklaring van v. Aitzema heeft wegens den cynischen zin van dezen auteur bij hem geen krediet. En beter geene verklaring, zal hij zeggen, dan eene die niet is gestaafd. Trouwens, hier liggen andere veel meer voor de hand. Dat over een verschijnsel, hetwelk hart en verbeelding van het publiek zoo aangreep, andere dan nauwkeurig afgepaste, veeleer de overdrevenste bewoordingen in omloop kwamen, over zijn maat en omvang, is iets zeer gewoons. Dat men in de 16de en 17de eeuw geene juiste voorstelling had van groote cijfers en deze soms op de wonderlijkste wijze gebruikte, heb ik reeds herinnerd.

Ik mag ten slotte niet voorbijgaan hoe de brochure W.'s beroep op Wagenaar verdedigt. De argelooze lezer toch zou daardoor licht op een dwaalspoor komen. Volgens bl. 18, 19 heb ik W.'s bewering dat de straffen meestal zoo erg niet waren onjuist weergegeven. Ik had moeten bedenken dat hij dat zeggen aan Wagenaar's *Gesch. van Amsterdam* I, 234—236 had ontleend en het verband bij Wagenaar moeten raadplegen. Waartegen dit zij opgemerkt: noch ik noch eenig ander lezer kon met mogelijkheid raden, wat W. *thans* op bl. 21 „klaarblijkelijk" noemt, dat hij bij hetgeen door hem geheel in het algemeen op bl. 73 en 74 van de *Studiën*, jaargang 1874, over de uitvoering der plakkaten wordt gezegd en waarop en op niets anders de woorden „die straffen" (er was eigenlijk in het voorafgaande nog in het geheel niet van straffen gesproken) kunnen terugslaan, eigenlijk alleen aan Amsterdam en nog wel aan den gang van zaken aldaar vóór 1534 heeft gedacht. Hoe kan iemand aan iets anders dan aan eene wijze van doen, die volgens W. het geheele land door werd gevolgd denken, als deze op bl. 73 „Wagenaar in zijne *Gesch. van Amsterdam* noemt om kortheidshalve maar een enkelen geschiedschrijver te vermelden", en even later schrijft: „op het jaar

1526 *b.v.*" — ik cursiveer — „leest men daar enz." Dat Wilde bij „b.v." gedacht heeft aan een voorbeeld van hetgeen uitsluitend te Amsterdam en vóór 1534 geschiedde: ik geloof het nu hij het zegt graag, maar nog eens: geen schepsel kon dat vóór hij het in zijne brochure meêdeelde ook maar vermoeden. Evenzoo: als hij op bl. 74 schrijft „dat men in de hollandsche steden na 1534 tegen de Wederdoopers strenger optrad, kan ons toch waarlijk niet verwonderen", moet dit wel den indruk maken dat hier van eene uitzondering (toen en in de hollandsche steden) op de anders overal heerschende zachtheid in het straffen sprake was. Welnu, mij o. a. het friesche sententieboek herinnerend blijf ik van die „*meestal* niet zware straffen" zeggen: het mocht wat! En het verwijt van W. heb ik mij niet aan te trekken: waarom schreef hij zoo onduidelijk dat ik uit zijne woorden iets anders lezen moest en nog moet dan wat hij heeft bedoeld?

Op zijn verweer ter zake van die straffen „die meestal niet zwaar waren", laat W. op bl. 22 eene redeneering daarover volgen, door hem op eene getuigenis van Fruin gebouwd, terwijl hij aan het slot daarvan vraagt welke fout in die redeneering is te vinden. Ik had van deze niet gerept; ik weet dus niet waarom hij ze te berde brengt. Nu hij echter ongevraagd zoo doet, wil ik wel zeggen waarom zij onjuist is. Hij haalde daarin (en haalt nu in de brochure weer) de woorden van Fruin aan: „Ook werden zij (de plakkaten) niet naar de letter uitgevoerd; de magistraten waren over 't algemeen niet tot strengheid geneigd; de dweeper die ergenis gaf en schandaal maakte, werd streng genoeg gestraft; maar *slechts bij uitzondering werden de stillen in den lande opgezocht en terechtgesteld.*" (In „Het voorspel van den tachtigjarigen oorlog"). En uit die woorden trok en trekt hij thans weer dit besluit: „Men

lette vooral op dat „bij uitzondering". Uit die uitdrukking volgt toch *noodzakelijk* — ik cursiveer — „dat de terechtgestelden in ver de meeste gevallen behoorden tot de zoodanigen, die dweepers zijnde, ergenis gaven en schandaal verwekten, of anders (d. w. z. als er geen schandaal was verwekt, enz.) dat er maar *bij uitzondering*" — W. cursiveert — „en dus in betrekkelijk weinige gevallen „de doodstraf toegepast werd".

Dat de getuigenis van Fruin tegen vele opweegt, daarvan kan Wilde niet dieper doordrongen zijn dan ik. Maar dat van eene getuigenis van hem een zoo onlogisch gebruik wordt gemaakt, zou niemand strenger hebben afgekeurd dan Fruin zelf. Hoe nu? Uit deze of gene uitdrukking van een groot geschiedvorscher der 19de eeuw volgt en volgt zelfs „noodzakelijk", dat iets zich in de 16de eeuw zus of zoo heeft toegedragen? Maar misschien meent iemand, dat ik zulk eene zonderlinge logika niet aan W. mag toeschrijven. Dan moet ik wel aannemen dat zijne bedoeling geweest is te schrijven „uit die uitdrukking volgt noodzakelijk, *dat Fruin's bedoeling deze is:* de terechtgestelden enz."; en dat die woorden, waarop het anders juist aankwam, door een ongelukkig toeval zijn weggelaten. Maar vul ik ze in, dan is wat W. hier schrijft een idem per idem, geene gevolgtrekking, nog veel minder eene bewijsvoering. Eene bewijsvoering ook waarvoor? Misschien om mij te kunnen voorhouden: „gij zelf beroept u ter zake van v. Aitzema op Fruin, mag ik niet hetzelfde doen ter zake van de meestal niet zware ketterstraffen?" Maar niet op eene eenvoudige meening van Fruin berustte wat ik over v. Aitzema aanvoerde, maar op hetgeen hij over dezen uitvoerig toegelicht en met gronden gestaafd heeft. Daarentegen, wat Wilde te berde brengt, is eene verklaring waarvoor Fr. ons zijne gronden niet heeft medegedeeld, wier overtuigende kracht

wij dan ook niet kennen. En het laat zich m. i. volstrekt niet waar maken, dat de 2000 martelaars, strenge gestraften dus, op eenige uitzonderingen na dweepers zijn geweest of schandaal hebben gemaakt; tenzij men aan deze woorden een veel ruimer beteekenis geeft dan zeker ook Fruin heeft gedaan. Volkomen juist is m. i. wat Fruin hier schrijft niet.

Hiermede is, naar ik meen, hetgeen ik in mijn opstel schreef tegenover Wilde's brochure gerechtvaardigd. Van de strengheid van den toon, dien ik aansloeg, heb ik reeds in het genoemde nummer van *de Zondagsbode* de verklaring gegeven. Wanneer iemand in geschrifte zich breedvoerig laat hooren als waren onze martelaars noch zoo talrijk, noch ook zoo heel veel bijzonders geweest, de jammer dien zij leden niet zoo heel erg, hun geschiedboek een „ongelukkig partijschrift"; wanneer hij over de onbetrouwbaarheid van dat boek, dat eeuwen lang bij duizenden geliefd en geëerd is geweest, in den breede en minachtend uitweidt; wanneer hij een en ander doet te goeder trouw, zeker! maar zonder nauwgezet onderzoek, zonder deugdelijke gronden, met behulp van onjuiste redeneeringen: — neen, dan kunnen de zonen der gemoorden niet koel daarbij blijven.

Maar de vraag naar de geloofwaardigheid van v. Braght is geene vraag, wier beantwoording van piëteit ter eener, van kerkelijken afkeer ter andere zijde mag afhangen. Van Braght is nu eenmaal de meest verbreide zegsman voor een stuk geschiedenis, voor personen en gebeurtenissen, die tot dusver aan hollandsche christengewetens eerbied hebben afgedwongen, die in de geschiedenis van ons godsdienstig volksleven van beteekenis zijn geweest. In hoever neemt hij met recht die plaats van zegsman in?

Met vermoedens, met vooroordeelen zonder aanwijsbare gronden, zijn wij niet geholpen, met de ongunstige van den Heer Wilde zoomin als met de gunstige, maar zeker dikwijls even ongemotiveerde van vele van v. Braght's lezers. Wij moeten trachten ook voor dit deel geschiedenis vasten grond onder de voeten te krijgen. Dit is alleen te erlangen door nauwgezet onderzoek naar van Braght's bronnen en zegslieden, naar zijne wijze van arbeiden en oordeelen. Daarom schreef ik mijn opstel in den vorigen jaargang. Daarom nam ik nu weder nauwgezet kennis zoowel van iedere enkele opmerking over dat onderwerp, mij bekend geworden, als van het geschrift van den Heer Wilde, en deelde ik hier zoo uitvoerig mede wat daarin op iemands oordeel over v. Br. van invloed zou kunnen zijn, maar ook in hoever daarin ten zijnen opzichte wordt misgetast.

Amsterdam, September 1900. CRAMER.

BESTUREN VAN SOCIËTEITEN, RINGEN, FONDSEN EN ANDERE INSTELLINGEN.

ALGEMEENE DOOPSGEZINDE SOCIËTEIT,

opgericht 1811.

(vergadert in de laatste week van Juni en van September).

JAAR VAN AFTREDING.	BESTUURDERS, benoemd:			
1905.	*P. van Eeghen, *Penningmeester*,	door	Amsterdam	BESTUURDERS IN LOCO.
„	*Ds. P. Feenstra Jr.	„	„	
„	*Mr. H. S. v. Lennep, *Penningm.*	„	„	
„	*Mr. J. P. Portielje	„	„	
1902.	*Ds. W. I. Leendertz.	„	„	
„	*Ds. I. H. Boeke	„	„	
„	P. de Clercq	„	„	
„	D. Rahusen.	„	„	
„	Prof. Dr. K. Kuiper, *Voorzitter*	„	„	
„	H. B. E. Warnaars, voor 't fonds DE VOGEL.	„	„	
	*Prof. S. Cramer.			
	* „ I. J. de Bussy, *Sekretaris.*			
1905.	*Ds. W. Jesse	door de gezamenlijk stemmende gemeenten.		
„	*Prof. Mr. W. van der Vlugt.			
„	H. M. de Vries			
1902.	B. Cuperus			
„	C. Lely			
„	Ds. J. W. van der Linden . .			

1905.	*Ds. A. Vis.	door	Akkrum c. a.
„	* „ S. Lulofs	„	Deventer.
„	„ J. Honig Jr.	„	de Friesche Sociëteit.
1902.	*Mr. H. Binnerts	„	„ „ „
„	*Ds. A. van Gulik. . . .	„	„ „ „
„	* „ Jb. van Gilse. . . .	„	Groningen.
„	* „ J. Craandijk.	„	Haarlem.
„	* „ L. Hesta	„	„
„	A. H. Kuipers.	„	„
„	Dr. J. Timmer	„	„
1905.	*Ds. Jo. de Vries, *Ondervoorz.*	„	„
1902.	* „ P. S. Bakels	„	Koog en Zaandijk.
„	„ P. Zondervan. . . .	„	Leeuwarden.
1905.	* „ S. de Waard	„	Utrecht.
1902.	Ds. C. R. van Dokkum.	„	Westzaan.
„	L. F. Boekenoogen . . .	„	Wormerveer Zuid.
1905.	H. Vis Jr.	„	Zaandam O. Z.
„	*Ds. I. Molenaar.	„	Zaandam W. Z.

De met een * geteekende namen zijn die der bestuurders, voor de zittingen van Gecommitteerden aangewezen.

COLLEGE VAN CURATOREN:

Ds. I. H. Boeke.
Ds. P. Feenstra Jr.
„ W. I. Leendertz.
Prof. S. Cramer, *advis. lid.*
„ I. J. de Bussy, *advis. lid, Sekretaris.*
Ds. W. Jesse.
Prof. Dr. K. Kuiper, *Ondervoorzitter.*
Ds. J. Craandijk, *Voorzitter.*
„ Jb. van Gilse.
„ S. Lulofs.
Prof. Mr. W. van der Vlugt.

} Curatoren in loco.

COMMISSIE TER UITDEELING:

Mr. H. S. van Lennep, *Voorzitter.*
P. van Eeghen, *Sekretaris.*
Prof. S. Cramer.
„ I. J. de Bussy.
Ds. L. Hesta.
H. B. E. Warnaars.
Ds. A. Vis.
H. Vis Jr.
Ds. Jº. de Vries.
„ A. van Gulik.

COMMISSIE TOT AANSCHRIJVING DER GEMEENTEN:

Prof. Dr. S. Cramer; Mr. H. S. van Lennep; Prof. I. J. de Bussy, *Sekretaris.*

COMMISSIE TOT HET JAARVERSLAG:

Prof. Dr. S. Cramer; Ds. P. Feenstra Jr.; Prof. I. J. de Bussy, *Sekretaris,*

COMMISSIE TOT DE PROPONENTEN:

Prof. Dr. S. Cramer; Ds. W. I. Leendertz; Prof. I. J. de Bussy, *Sekretaris.*

PROPONENTEN:

K. Bakker . . . . . te *Sneek.*
A. M. Cramer Szn. . . . „ *Amsterdam.*
J. Kuiper. . . . . „ *Spijk.*
T. J. van der Ploeg. . . „ *Grouw.*
R. J. de Stoppelaar in comm. te *Graftdijk.*

T. H. van Veen . . . . . „ *Haarlem.*
K. Vos . . . . . „ *Rotterdam.*

STUDENTEN:

J. D. van Calcar . . . . van *Schagerbrug.*
F. Dijkema . . . . . „ *Leeuwarden.*
H. Hooghiemster . . . . „ *Irnsum.*
A. Hulshof . . . . . „ *Borne.*
G. A. Hulshoff . . . . . „ *Enkhuizen.*
U. Y. Veenland . . . . . „ *Lippenhuizen.*

H. C. Barthel . . . . . „ *Haarlem.*
F. ten Cate . . . . . „ *Borne.*
G. Fopma . . . . . „ *Hennaard.*
M. Huizinga Jr. . . . . „ *'s Gravenhage.*
J. Hulshoff. . . . . „ *Sneek.*
W. Koekebakker . . . . „ *Amsterdam.*
J. Oosterbaan . . . . . „ *Makkum.*

D. Attema. . . . . „ *Leeuwarden.*
P. M. Heringa . . . . . „ *Groenlo.*
M. J. Koster Gzn. . . . „ *Leiden;* studeert aldaar.
F. F. Milatz. . . . . „ *Zwolle.*
E. Pekema. . . . . „ *Bolsward.*
D. Pottinga . . . . . „ „
J. Scherpenhuysen. . . . „ *Haarlem.*
S. Scholten . . . . . „ *Enkhuizen.*
H. Westra . . . . . „ *Rotterdam.*

W. Banga . . . . . „ *Aalzum.*
H. Cleyndert Az. . . . . „ *Zaandam.*
J. G. Frerichs. . . . . „ *Borne.*
R. Kuipers. . . . . „ *Winschoten.*

M. Onnes . . . . . van *Groningen;* studeert aldaar.
T. P. Sevensma. . . . . „ *Sneek.*

B. Barlagen Bussemaker „ *Deventer.*
H. Erkelens . . . . . „ *Haarlem.*
H. Jager. . . . . „ *Winschoten.*
W. Luikinga. . . . . „ *Groningen;* studeert aldaar.
J. M. Vis . . . . . „ *Amsterdam.*

Het adres van H.H. Penningmeesters der Sociëteit is P. van Eeghen, Heerengracht 497; dat van den Sekretaris, Prof. de Bussy, Willemsparkweg 104; dat van den Commies, A. Bleeker, Singel 454.

VEREENIGING VAN DOOPSGEZINDE GEMEENTEN,

(Haarlemsche Vereeniging) opgericht in 1860.

(vergadert om de vijf jaren, voor het eerst weder in 1905).

1. *Algemeen bestuur, tevens bestuur van de Vereeniging voor de attestatiën en van die voor de regeling der plaats van armlastigheid:* de gemeente Haarlem.

2. *Bestuur van de Vereeniging voor de Weezen en van het Weezenfonds:* de gemeente Haarlem, en door deze aangewezen: Ds. Jo. de Vries, P. Dyserinck, Ds. L. Hesta, penningmeester, J. A. Fontein en Ds. J. Craandijk.

3. *Vereeniging voor de Doopsgezinden in de verstrooiing:* Ds. B. Cuperus, Zutfen, voorzitter, Ds. B. P. Plantenga, Arnhem, sekretaris.

EMERITAATFONDS VOOR DOOPSGEZINDE LEERAREN, opgericht 1849.

Gevestigd te Zaandam.

(vergadert om de vijf jaren, voor 't eerst weder in 1904).

Voorzitter: Ds. P. S. Bakels, Koog a/d Zaan (aftr. 1904). Sekretaris: Ds. C. R. van Dokkum, Westzaan (1909). Penningmeesters: J. Huijsman Wzn., Koog a/d Zaan (1909) en W. J. Pekelharing, Amsterdam (1914). Bestuurders van het Amsterdamsche reservefonds: D. Rahusen (1909) en J. H. van Eeghen (1904). Ds. J. Sepp (1914). J. Westerman Holstijn (1919). A. A. Jesse, afgev. van Rotterdam (1904). G. de Vos, afgev. van den Haag (1919). Adviseur: Mr. J. P. Portielje te Amsterdam, honorairbestuurder.

DOOPSGEZINDE ZENDINGVEREENIGING.

(vergadert in Juli).

BESTUUR:

Mr. H. S. van Lennep, voorzitter, Jb. Bierens de Haan, thesaurier, J. W. Bianchi Nz., Dr. G. Doyer van Cleeff, J. van Hoorn Gz., A. W. van Eeghen Jr., Prof. Dr. S. Cramer, H. J. Rahusen, allen te Amsterdam. Ds. B. P. Plantenga, Arnhem. Dr. A. K. Kuiper, Wormerveer. Ds. V. Loosjes, Sneek. A. H. Kuipers, Haarlem. Ds. M. L. Hartog, de Joure. Ds. L. van Cleeff J.Jzn., Aalsmeer. Ds. K. R. Schuiling, Veenwouden. Ds. W. I. Leendertz, Keizersgracht 194, Amsterdam, sekretaris.

Afdeelingen: Amsterdam, J. A. Dupuy, sekretaris.
Utingeradeel, Ds. H. G. Dornseiffen te Terhorne, voorzitter.
Dantumadeel, S. D. A. Wartena, Veenwouden, sekretaris.

Afdeelingen: Ring Bolsward, Ds. J. Pottinga Hzn. te Bolsward, sekretaris.
Haarlem, Ds. K. de Lanoy, sekretaris.

Dienstdoende zendelingen:
P. A. Jansz, Margaredja, distr. Mergatoehoe, postk. Djoewana (Japara), op Java.
H. Fast, id. , thans met verlof in Rusland.
J. Hubert, id.
Joh. Klaassen, id.
G. Nikkel, Pakanten (via Padang) op Sumatra.
N. Wiebe, Moeara Sipongi (via Padang) op Sumatra.
Rustende zendelingen: P. Jansz, te Pati op Java.
N. D. Schuurmans, te Haarlem.

DE ZONDAGSBODE, DOOPSGEZIND WEEKBLAD,

opgericht 1887.

Commissarissen: Ds. Tj. Kielstra, Middelburg; Ds. S. Lulofs, Deventer; Ds. S. de Waard, Utrecht.
Redacteur: Ds. P. Feenstra Jr. te Amsterdam.

FRIESCHE DOOPSGEZINDE SOCIËTEIT,

opgericht 1695.

(vergadert Donderdag na Pinksteren te Leeuwarden).

JAAR VAN AFTREDING.	BESTUUR:	
1901.	Dr. L. Feenstra	te Holwerd.
1902.	Ds. A. van Gulik	„ Grouw.
1903.	Ds. J. Honig Jz.	„ Balk.

1904. P. Fennema. . . . . te Sneek.
1905. Ds. V. Loosjes. . . . . „ „
1906. G. S. van der Goot . . . . . „ Irnsum.
1907. Ds. H. G. Dornseiffen . . . . „ Terhorne.
1908. A. Prakken . . . . . „ Murmerwoude.
1902. Ds. M. L. Deenik, sekretaris . . „ Leeuwarden.

FINANTIËELE COMMISSIE:

Mr. H. Binnerts, boekhouder van het Sociëteitfonds.
Mr. C. B. Menalda, „ „ „ Weduwfonds.
J. Koopmans, „ „ „ Emeritaatfonds.
Ds. M. L. Deenik, sekretaris.

Ring AKKRUM.

(vergadert Dinsdag vóór Pinksteren)

Omvat de gemeenten Akkrum, Appelsga, Bovenknijpe, Drachten, Gorredijk en Lippenhuizen, Grouw, Heerenveen, Irnsum en Poppingawier, Joure, Leeuwarden, Oldeboorn, Terhorne, Tjalleberd, Warga en Wolvega.

Voorzitter: Ds. J. G. Appeldoorn.
Sekretaris: Ds. H. G. Dornseiffen.

Ring BOLSWARD,

opgericht 1840.

(vergadert Woensdag vóór Pinksteren te Bolsward)

Omvat de gemeenten Baard, Balk, Bolsward, Franeker, Harlingen, Hindeloopen en Koudum, Makkum, Sneek, Stavoren en Molkwerum, Terschelling, Warns, Witmarsum en Pingjum, Workum, Woudsend, Ylst en Ytens.

Voorz.: Ds. J. A. Oosterbaan.
Sekr.-penn.: Ds. J. Pottinga Hz.

Ring DANTUMAWOUDE.

(vergadert Woensdags vóór Pinksteren te Hardegarijp)

Omvat de gemeenten St. Anna Parochie, Berlicum, Dantumawoude, Hallum, Hollum op Ameland, Holwerd en Blija, Nes op Ameland, Oudebildtzijl, Rottevalle, Surhuisterveen, Ternaard en Veenwouden.

Voorz.: Ds. S. Wartena.

Secr.-penn.: Ds. L. Reinders.

FRIESCH STUDIEFONDS.

(vergadert Woensdags na Paschen te Leeuwarden).

JAAR VAN AFTREDING.	BESTUUR:	
1901.	J. Honig Jz.	te Balk, voorzitter.
1902.	R. Hansma	„ Warga.
1903.	P. Zondervan.	„ Leeuwarden, sekretaris.
1904.	Jb. van Mesdag	„ „ boekhouder.
1905.	J. G. Appeldoorn. . . .	„ Gorredijk.
1906.	G. Bierma	„ Ternaard.
1907.	J. W. van der Linden	„ Harlingen.
1908.	Mr. H. Binnerts	„ Leeuwarden.

FRIESCHE DOOPSGEZINDE PREDIKANTEN-VEREENIGING.

Sekretaris-penningmeester: Ds. P. H. Veen te Bovenknijpe.

RIJPER SOCIËTEIT.

(Friesche en Waterlandsche Sociëteit in Noord-Holland, dagteekenend uit de 17de eeuw. Zij vergadert om de twee jaren, voor het eerst weder in 1901).

BESTUURENDE GEMEENTEN:

Koog en Zaandijk, ondervoorzitter: I. Honig Cz., Zaandijk.
Zaandam (Westzijde), voorzitter: G. Pondman Az.
„ (Oostzijde), penningmeester: H. Vis Jr.
De Rijp, sekretaris: S. de Graaff.

NOORD-HOLLANDSCHE RING,

opgericht 1844.

(vergadert op den tweeden Woensdag na Pinksteren)

Voorzitter: Dr. J. G. Boekenoogen, Krommenie.

Penningmeester: Ds. K. S. van der Meulen, Nieuwe Niedorp.

Sekretaris: Ds. J. F. Bakker, Twisk.

Correspondent der Wester-afdeeling: Ds. J. Kooiman, Barsingerhorn.

Correspondent der Ooster-afdeeling: Ds. J. Westerman Holstijn, Purmerend.

WEDUWFONDS VOOR NOORD- EN ZUID-HOLLAND.

opgericht 1794

(vergadert om de tien jaren, voor 't eerst weder in 1904).

COMMISSARISSEN:

Ds. P. Feenstra Jr., Amsterdam, voorz.; J. C. van Heukelom (Vondelstraat 46) en H. J. Rahusen, Amsterdam, boekhouders; Ds. L. Hesta en J. A. Fontein, Haarlem; Ds. I. Molenaar en G. Pondman Az., Zaandam; B. Barlagen Bussemaker, Twelloo; H. Hulshoff Pol, Hengeloo; Prof. Dr. S. Cramer, sekretaris.

ZWOLSCHE VEREENIGING.

(vergadert den eersten Woensdag van Juli)

BESTUUR:

Voorzitter: D. Boswijk, Arnhem. Ondervoorz.: Ds. H. Ens, Kampen. Sekretaris: Ds. P. B. Westerdijk, Enschede.

Ring Zwolle (vergadert den derden Dinsdag in Juni). Sekr.: Ds. A. G. van Gilse.

Ring Twente (vergadert in Juni en September). Voorz.: Ds. P. B. Westerdijk. Sekr.: Ds. W. J. van Douwen.

Ring Arnhem. Sekr.: Ds. B. P. Plantenga, Arnhem.

De Zuid-Hollandsche en Zeeuwsche ring heeft in de laatste jaren geene vergadering gehouden.

SOCIËTEIT VAN DOOPSGEZINDE GEMEENTEN IN GRONINGEN EN OOST-FRIESLAND,

opgericht 1826.

(vergadert den laatsten Woensdag in Mei)

BESTUUR:

Voorzitter: Ds. J. A. Wartena, Winschoten. Penningmeester: J. S. van der Goot, Hoogezand. Ds. A. Gerritsma, Grijpskerk. Ds. D. Haars, Zijldijk. Ds. M. Honigh, Uithuizen. Sekretaris: Ds. Jb. van Gilse.

WEDUWFONDS DER DOOPSGEZINDE GEMEENTEN IN DE PROVINCIE GRONINGEN,

opgericht 1835.

BESTUUR:

G. Arkema, Groningen, 1ste boekhouder. G. Mesdag, Groningen, 2de boekhouder. Ds. D. Haars, sekretaris. Ds. M. Honigh, Uithuizen. Ds. S. G. Binnerts, Sappemeer.

NAAMLIJST

VAN

RUSTENDE LEERAREN

MET OPGAVE VAN HUNNE DIENSTJAREN, LAATSTE GEMEENTE EN, WANNEER ZIJ NIET IN DEZE ZIJN BLIJVEN WONEN, TEGENWOORDIGE WOONPLAATS.

S. J. Andriessen, 1857—1897, Woudsend; Bussum.
J. Attema, 1861—1881, Nijmegen; den Haag.
H. de Boer, 1857—1897, Alkmaar.
B. ten Bruggencate, 1863—1900, Noordbroek; Groningen.
A. Hermz. ten Cate, 1857—1899, Oudebildtzijl; Leeuwarden.
G. ten Cate, 1851—1891, Wolvega; den Haag.
H. ten Cate Hoedemaker, 1847—1889, Deventer; Enschede.
H. van Cleeff, 1888—1896, Wormerveer; Apeldoorn.
L. van Cleeff, 1847—1894, Uithuizen; Apeldoorn.
G. Cool, 1866—1899, Wormerveer; Nijmegen.
C. Corver, 1859—1867, Groningen; Parijs.
J. Craandijk, 1858—1900; Haarlem.
H. Cremer, 1856—1866, Westzaan Z.; Nijmegen.
B. Cuperus, 1861—1890; Zutfen.
A. A. Deenik M.Lzn., 1860—1899, Stavoren; Veenwouden.
C. P. van Eeghen Jr, zie naamlijst der gemeenten bij Amsterdam.
P. W. Feenstra, 1854—1897, Leeuwarden; Rolde.
M. van Geuns Czn., 1847—1888; Leeuwarden.
K. S. Gorter, 1851—1895; Hollum op Ameland.
Dr. J. Hartog, 1853—1894, Utrecht; Doorn.
J. Hoekstra, 1861—1879, Wolvega; Groningen.
D. S. Huizinga, 1847—1887, Wieringen; Apeldoorn.
G. A. Hulshoff, 1864—1900, Enkhuizen; Borne.

W. Jesse, 1857—1899, Zaandam O. Z.; Amsterdam.
T. Kuiper, 1848—1891, Amsterdam; Haarlem.
K. de Lanoy, 1852—1890; Haarlem.
D. Lodeesen, 1853—1883, Emmerich; Apeldoorn.
A. Loosjes, 1852—1893; Amsterdam.
L. Noteboom, 1852—1883, Oudebildtzijl; Nijmegen.
H. W. van der Ploeg, 1839—1892, Middelie en Axwijk; Grouw.
J. van der Ploeg, 1858—1898; Veendam.
T. Schiere, 1863—1897, den Ilp; Rhenen.
J. Schippers Jr., 1869—1880, Tjallebird; Zutfen.
K. R. Schuiling, 1857—1897; Veenwouden.
J. de Stoppelaar, 1879—1885, Krommenie; den Haag.
Dr. H. D. Tjeenk Willink, 1868—1873, Vlissingen; Haarlem.
Mr. J. H. Uiterwijk, 1865—1870, Hoorn; Rotterdam.
J. H. van der Veen, 1859—1892, Terschelling; Amsterdam.
J. N. Wiersma, 1886—1896, Monnikendam; Smilde.
A. Winkler Prins, 1841—1882, Veendam en Wildervank; Voorburg.
C. N. Wijbrands, 1877—1898, Enschede; Amsterdam.

OUDSTE DIENSTDOENDE LEERAREN.

B. C. Roosen, Hamburg-Altona, 1845.
Dr. J. P. Müller, Emden, 12 Maart 1854.
A. J. Bijl, Steenwijk, 20 Januari 1861.
Jb. van Gilse, Groningen, 27 Januari 1861.
A. Vis, Heerenveen, 3 Maart 1861.
G. E. Frerichs, Borne, 24 November 1861.
Dr. Johs. Dyserinck, Rotterdam, 1 December 1861.

KERKNIEUWS.

(1 October 1899—1 November 1900).

Breda. Op 3 Dec. deed Ds. A. J. van Loghum Slaterus, de eerste leeraar dezer gelijk der dordrechtsche zustergemeente, zijne intrede. Tekst Matth. 6 : 10.

De Beemster. Den 1sten Okt. 1900 overleed te Groningen Ds. H. A. van Cleeff, van 1846 tot 1885 leeraar eerst te Rottevalle, later in onze gemeente. Hij werd in de volgende godsdienstoefening door onzen leeraar Ds. P. A. Vis herdacht, die Hebr. 10 : 32*a* aan zijne rede ten grondslag legde.

Cleve. Den 25sten December overleed hier in den ouderdom van 77 jaren Ds. A. C. Leendertz, die van 1850 tot 1895 deze gemeente en die van Goch trouw heeft bediend.

Ons kerkgebouw, dat reeds sinds eenige jaren in plaats van als *Doopsgezinde* kerk te worden aangeduid in openbare aankondigingen *Hollandsche* kerk heet, wordt tegenwoordig door eene rechtzinnige hervormde evangelisatievereeniging gebruikt. Eene enkele maal preeken daarin nog doopsgezinde leeraren uit den ring Arnhem door de zorg van den naastbijwonenden leeraar, Ds. Haga van Nijmegen.

Dantumawoude. Op 15 Oktober 1899 deed Ds. U. J. REINDERS, van Ternaard overgekomen, zijne intrede met 1 Tim. 6 : 12*a* als tekst.

Dordrecht. Op 15 Oktober aanvaardde Ds. A. J. VAN LOGHUM SLATERUS zijn dienst in onze gemeente. De bede van Ps. 90 : 17 was daarbij zijn tekst.

In de zitting der Tweede Kamer van 19 Dec. 1899 is ter goedmaking van het verzuim, door den staat jegens de vroegere dordtsche gemeente gepleegd, het rijkstraktement van *f* 200, dat door de opheffing van de gemeente Wormerveer Noord vrijgekomen was, aan deze gemeente toegekend.

Edam. Den 6den Dec. mocht Ds. A. SIPKEMA zijne 25-jarige dienstvervulling herdenken.

Franeker. Op 4 December overleed onze hooggeschatte leeraar, Ds. C. J. BAKKER. Hij was achtereenvolgens te Wolvega, Burg op Texel, Gorredijk en sedert 1879 hier werkzaam.

De gemeente ontving van Mej. SIJTSKE STINSTRA, 26 Februari overleden, bij haar uitersten wil het door haar bewoonde heerenhuis benevens een kapitaal van *f* 27000, onder den naam Stinstrafonds afzonderlijk te beheeren, ten geschenke.

Uit een drietal, bestaande uit Dss. HONIGH, Uithuizen; VAN DER VEEN, Irnsum; WUITE, Stavoren, is Ds. M. HONIGH beroepen, die dat beroep heeft aangenomen.

Friesche Sociëteit. Den 5den Oktober 1899 werd op voorstel van Warns en 12 andere gemeenten eene commissie benoemd om een onderzoek in te stellen naar de

wenschelijkheid van eene vereeniging van het Friesche weduwfonds met het Hollandsche.

Graft. Noordeind. Op 4 Februari leidde onze vroegere leeraar, Ds. C. Vis te Warga, met eene leerrede over 1 Cor. 14 : 4*b* zijn opvolger, den proponent J. H. van Giessen Jr. bij ons in, die daarbij over 1 Petr. 1 : 24*b*, 25*a* preekte.

Graftdijk (Oost en West). In onze gemeente is de proponent R. J. de Stoppelaar, sedert Januari 1900 in opdracht der Sociëteitscommissie hier werkzaam, beroepen.

Gronau in Westfalen (bij Enschede). In December is hier eene gemeente opgericht. De godsdienstoefeningen zijn geregeld; Ds. Westerdijk te Enschede heeft het godsdienstonderwijs met 40 leerlingen aangevangen; tegen de statuten is door het Pruisische ministerie van eeredienst geen bezwaar gemaakt, en in Augustus is aan de gemeente rechtspersoonlijkheid toegekend.

Haarlem. Den 29sten Oktober overleed alhier, 73 jaren oud, Ds. H. A. van Gelder, eerst te Mensingeweer, Drachten, Bolsward, van 1863 tot 1884 leeraar onzer gemeente en in velerlei betrekkingen werkzaam voor de belangen onzer broederschap.

Ter vervulling van de vakature, die door het emeritaat van Ds. Craandijk zou ontstaan, noodigde de kerkeraad tot eene preekbeurt uit: Dss. Binnerts, Meppel; Deenik, Leeuwarden; Dr. Elhorst, den Haag; Dr. Kuiper, Wormerveer; Loosjes, Sneek; Plantenga, Arnhem; Sybolts, de Rijp; de Waard, Utrecht. Door den grooten kerkeraad werden van deze — Ds. Loosjes had voor de uitnoodiging

om te komen preeken bedankt — Dr. Elhorst, Dr. Kuiper, Ds. Plantenga en Ds. de Waard op het viertal geplaatst en 4 Juli Dr. Elhorst beroepen. Deze nam het beroep aan.

Hamburg-Altona. Bij gelegenheid dat de gemeente op 29 Okt. 1900 den 80sten verjaardag van haren beminden oudsten leeraar B. C. Roosen met hem medevierde, heeft zij, ook uit bijdragen harer leden, een fonds onder den naam „Pastor Berend Carl Roosen Stiftung" gesticht, hetwelk de bevordering van de belangen der broederschap ten doel heeft.

den Helder. Op 19 Nov. preekte Ds. C. B. Hylkema, naar Zaandam O. Z. vertrekkende, zijn afscheid. Tekst: Filipp. 4 : 7. Uit een zestal (Dss. Bakels te Warns, ten Cate te Monnikendam, van Drooge te Holwerd, J. Keulen te Hindeloopen, Iz. Hulshoff te Baard en R. Schuursma te den Horn; later aangevuld met Dss. Fleischer te Broek op Langendijk en S. D. A. Wartena te Veenwouden) werd 17 December Ds. Keulen beroepen, die dit beroep aannam en 1 April zijne intrede deed. Zijn tekst daarbij was Rom. 1 : 11.

Hindeloopen. Ds. J. Keulen nam, naar den Helder vertrekkende, op 25 Maart van ons afscheid, predikend over Joh. 15 : 15*b*. In zijne plaats beriep de gemeente Ds. F. J. den Holl van Mensingeweer, die zich 14 Okt. aan haar verbond met eene leerrede over 2 Kor. 12 : 14.

den Ilp. Door Ds. Jo. de Vries met eene rede over 1 Thess. 2 : 8 ingeleid, aanvaardde de proponent Jb. Koekebakker op 17 December zijn dienstwerk hier, predikend over Matth. 11 : 28—30.

Kampen. Hier is 28 Oktober 1900 de Leidsche bundel in gebruik genomen.

Makkum. Op 12 Maart overleed te Utrecht in 88-jarigen ouderdom Ds. ANTHONIJ DOYER VAN CLEEFF, van 1835 tot 1876 waardig leeraar onzer gemeente.

Medemblik. Op 26 November besloot de gemeente met algemeene stemmen niet langer leden van andere gemeenten die tot haar toetreden te doopen.

Mensingeweer. Den 22sten Oktober 1899 werd hier het orgel ingewijd (onze leeraar Ds. F. J. DE HOLL preekte over Psalm 122 : 1) en tegelijk de 40-jarige dienst van M. VAN KAMPEN als kerkvoogd dezer gemeente dankbaar herdacht. Een jaar later, 7 Oktober 1900, nam Ds. DE HOLL, naar Hindeloopen vertrekkende, van ons afscheid. Tekst: Hand. 20 : 36.

Middelburg. In de zitting der Tweede Kamer van 18 December werd de post op de staatsbegrooting aangenomen, waarin aan deze gemeente *f* 200 landstraktement is verzekerd. In 1832 hadden Middelburg en Vlissingen voor de tweemaal *f* 200, die zij tot dusver voor hunne 2 leeraren hadden genoten, bedankt.

Molkwerum. Onze leeraar Ds. G. WUITE mocht 30 September ons kerkorgel inwijden met eene leerrede over Ps. 103 : 1.

Noordbroek en **Nieuw-Scheemda.** Ds. B. TEN BRUGGENCATE herdacht 8 Oktober 1899 met de gemeente, hoe hij 25

jaren in haar midden werkzaam was. Tekst Ps. 69 : 33. Reeds in April daarop moest hij wegens ziekte vervroegd emeritaat aanvragen, hetwelk hem ook is verleend.

Nijmegen. Den 22sten November herdacht Ds. B. Haga zijn vijf-en-twintig-jarigen dienst. De daarbij door hem gehouden leerrede over 1 Tim. 3 : 1 heeft het licht gezien.

Oudebildtzijl. Op 1 Okt. 1899 preekte Ds. A. H. ten Cate zijn afscheid (met Jesaja 53 : 1*a* als tekst) om na 42-jarigen dienst zijn emeritaat in te gaan. In zijne plaats beriep de gemeente vruchteloos Ds. S. Spaans te Goes-Vlissingen en na hem Ds. van Drooge te Holwerd. Gelukkiger slaagde zij bij den proponent B. H. Rudolphi, die met eene preek over Ps. 84 : 13 op 28 Oktober 1900 zijn dienstwerk aanvaardde. Hij was ingeleid door Ds. Westerman Holstijn van Purmerend, die Jos. 1 : 21*b* tot tekst had gekozen.

Purmerend. Op 8 November herdacht Ds. J. Westerman Holstijn zijne 25-jarige evangeliebediening.

Sappemeer. Hier is de Leidsche bundel in gebruik genomen.

Stavoren. Op 22 Oktober werd onze nieuwe leeraar, de proponent G. Wuite Jzn., door Ds. F. van der Ploeg te Veendam tot ons ingeleid. Tekst van den laatste was Joh. 15 : 16*a*, van den eerste 2 Cor. 1 : 24*a*.

21 Januari werd hier eene zondagsschool geopend.

Stadskanaal. Op 29 Maart ontsliep de man, die van 1856 tot 1898 de trouwe herder onzer gemeente was, Ds. A. S. Hoitsema.

Ternaard. Den 9den Oktober nam Ds. U. J. Reinders afscheid van deze gemeente, preekende over Efeze 6 : 23. In zijne plaats werd beroepen de proponent F. W. W. Braak, die 4 Febr. zijne intrede deed. Gal. 6 : 2 was zijn tekst. Ds. I. Hulshoff van Baard had hem met eene toespraak over Gen. 12 : 2b bij ons ingeleid. Op 8 April werd het 50-jarig bestaan der gemeente feestelijk herdacht; in Juli tot invoering van den Leidschen bundel besloten.

Tjallebird. Op 7 Januari werd onze nieuwe leeraar, de proponent G. Heeringa, bij ons ingeleid door Ds. Jb. van Gilse te Groningen. De eerste had Rom. 1 : 11, 12, de laatste Jesaja 55 : 6—13 tot tekst gekozen.

Veendam. Op 4 Maart is hier de Leidsche bundel ingevoerd.

Veenwouden. In December is de bibliotheek onzer gemeente opengesteld. De catalogus telt 900 nummers.

Wageningen. Op 18 Juli mochten wij den eersten steen leggen van het kerkgebouw onzer gemeente.

Warga. Op 1 Okt. 1899 deed Ds. C. Vis, van Graft Noordeind tot ons overgekomen, zijne intrede met Rom. 15 : 32 als tekst.

Witmarsum (**Pingjum** en). Den 12den November 1899 werd de proponent P. Ens hier ingeleid door zijn vader, Ds. H. Ens van Kampen, (tekst 1 Cor. 14 : 3) en verbond hij zich aan de gemeente met eene leerrede over Hand. 3 : 6b.

Woudsend. Hier is de Leidsche bundel ingevoerd.

Ytens. 19 Augustus werd ons nieuwe orgel ingewijd.

VAKANTE GEMEENTEN.

Appelsga sedert 1873; Cleve, Goch; Emmerich; Enkhuizen 1900; Oost- en West-Graftdijk 1897; 's Gravenhage 1900; Medemblik 1900; Mensingeweer 1900; Noordbroek 1900; Uithuizen 1900.

NAAMLIJST

DER

DOOPSGEZINDE GEMEENTEN EN LEERAREN

IN

NEDERLAND.

Aalsmeer.	L. van Cleeff J.Jz.	1876. 1887.
Aardenburg.	G. Hofstede Gz.	1891. 1893.
Akkrum.	D. Kossen	1890. 1898.
Alkmaar.	P. J. Glasz.	1896. 1898.
Almeloo.	W. J. van Douwen	1870. 1892.
Ameland.	Zie *Hollum* en *Nes.*	
Amsterdam.	W. I. Leendertz	1875. 1890.
„	P. Feenstra Jr.	1872. 1891.
„	I. H. Boeke	1870. 1893.
„	Vereeniging tot handhaving enzv. C. P. van Eeghen.	1881. 1893.
St. Anna-Parochie.	P. Oosterbaan	1897. 1898.
Apeldoorn.	J. P. van der Vegte	1866. 1896.

Het eerste jaartal duidt aan, wanneer de leeraar proponent is geworden; het tweede, wanneer hij zijne tegenwoordige standplaats heeft aanvaard. „Ber"(oepen) wil zeggen, dat hij ergens 't beroep heeft aangenomen, maar daar nog niet in dienst getreden is; „tot" met volgend jaartal 1900, dat hij eerlang naar eene andere gemeente vertrekt.

Appelsga. Vakant.
Arnhem. B. P. Plantenga . . . . . 1892. 1898.
Assen wordt bediend door den leeraar van *Meppel.*
Baard. Iz. Hulshoff . . . . . 1895.
Balk. J. Honig Jzn. . . . . 1871. 1877.
Barsingerhorn, Kolhorn en *Wieringerwaard.* J. Kooiman . . . . . 1890. 1893.
Beemster (Den) en *Oosthuizen.* P. A. Vis . . 1889. 1891.
Beerta. Zie *Winschoten.*
Berlikum. L. Reinders . . . . . 1896. 1897.
Beverwijk. J. Sepp . , ... 1870. 1873.
Blija. Zie *Holwerd.*
Blokzijl. J. W. van Stuyvenberg. . . . . 1895. 1897.
Bolsward. J. Pottinga Hz. . . . . 1871. 1893.
Borne. G. E. Frerichs . . . . . 1861. 1890.
Bovenknijpe. P. H. Veen . . . . . 1893.
Breda wordt bediend door den leeraar van *Dordrecht.*
Broek op Langendijk. F. C. Fleischer . . . 1896.
Burg, Waal en *Oosterend.* R. Kuperus . . . 1878. 1889.
Dantumawoude. U. J. Reinders. . . . . 1896. 1899.
Deventer. S. Lulofs . . . . . 1872. 1889.
Dokkum. (Vereenigde doopsg. en remonstr. gem.). K. F. Sparnaay . . . . . 1899.
Dordrecht. A. J. van Loghum Slaterus. . . 1896. 1899.
Drachten en *Ureterp.* A. van der Wissel . . 1888. 1890.
Edam. A. Sipkema . . . . . 1874. 1888.
Enkhuizen. Vakant.
Enschede. P. B. Westerdijk. . . . . 1892. 1899.
Franeker. M. Honigh, ber. . . . . 1896. 1900.
Giethoorn. H. Schuurmans . . . . . 1893. 1894.
Goes. S. Spaans . . . . . 1898. 1899.
Gorredijk en *Lippenhuizen.* J. G. Appeldoorn . 1888. 1889.
Graft (Noordeind). J. H. van Giessen Jr. . 1899. 1900.

Graftdijk (*Oost* en *West*). Vakant.
's Gravenhage. Vakant.
Groningen. Jb. van Gilse . . . . . 1860. 1870.
Grouw. A. van Gulik . . . . . 1863. 1866.
Grijpskerk. Zie *Pieterzijl*.
Haarlem. J°. de Vries . . . . . 1861. 1872.
„ L. Hesta . . . . . 1881. 1890.
„ Dr. H. J. Elhorst . . . . . 1886. 1900.
Hallum. S. Wartena . . . . . 1868. 1897.
Harlingen. J. W. van der Linden . . . . 1870. 1884.
Heerenveen. A. Vis . . . . . 1860. 1866.
Helder en *Huisduinen*. J. Keulen. . . . . 1894. 1900.
Hengeloo. H. Boetje . . . . . 1870. 1879.
Hindeloopen. F. J. de Holl. . . . . 1897. 1900.
Hippolitushoef en *Stroe* op *Wieringen*. J. Smidts. 1895.
Hollum (*Ameland*). A. Stiel. . . . . 1898.
Holwerd. A. H. van Drooge . . . . . 1897.
Hoorn. M. Uiterdijk . . . . . 1891. 1894.
Hoorn op *Texel*. J. J. Heep . . . . . 1894. 1895.
Horn (*den*) onder *Aduard*. R. Schuursma . . 1897.
Huizen en *Hilversum*. J. S. Pekema. . . . . 1889. 1894.
IJlst. H. J. Busé. . . . . 1890.
IJtens. H. Britzel. . . . . 1898. 1899.
Ilp (*den*) Jb. Koekebakker. . . . . 1898. 1899.
Irnsum. R. van der Veen . . . . . 1897.
Joure. M. L. Hartog. . . . . 1889. 1891.
Kampen. H. Ens . . . . . 1872. 1886.
Knollendam en *Krommeniedijk*. J. F. Knipscheer. 1887. 1890.
Koog en *Zaandijk*. P. S. Bakels . . . . . 1868. 1889.
Koudum. F. J. de Holl . . . . . 1897. 1900.
Krommenie. Dr. J. G. Boekenoogen . . . . 1880. 1885.
Leermens en *Loppersum*. A. Mulder . . . . 1872. 1888.
Leeuwarden. P. Zondervan . . . . . 1888. 1892.

Leeuwarden. M. L. Deenik . . . . . 1892. 1897.
Leiden. S. Kutsch Lojenga. . . . . 1866. 1887.
Makkum. J. A. Oosterbaan . . . . . 1863. 1878.
Medemblik. Vakant.
Meeden. Zie *Winschoten.*
Mensingeweer. Vakant.
Meppel. A. Binnerts . . . . . 1891. 1897.
Middelburg. T. Kielstra . . . . . 1876. 1885.
Middelie en *Axwijk.* A. van der Goot . . . 1888. 1892.
Middelstum. C. Leendertz . . . . . 1866. 1879.
Midwolde. Zie *Winschoten.*
Molkwerum. G. Wuite . . . . . 1899.
Monnikendam. E. M. ten Cate. . . . . 1893. 1896.
Nes (*Ameland*). J. B. du Buy . . . . . 1893. 1895.
Nijmegen. B. Haga . . . . . 1874. 1891.
Noordbroek en *Nieuw-Scheemda.* Vakant.
Noordhorn. A. de Jong . . . . . 1898.
Oldeboorn. P. Botke . . . . . 1881. 1890.
Oostgraftdijk. Zie *Graftdijk.*
Oudebildtzijl. B. H. Rudolphi . . . . . 1900.
Ouddorp. K. W. Rössing . . . . . 1882.
Oude- en *Nieuwe-Niedorp.* K. S. van der Meulen. 1863. 1865.
Oude- en *Nieuwe Pekela.* De dienst wordt waargenomen door den leeraar van *Veendam.*
Pieterzijl en *Grijpskerk.* A. Gerritsma . . . 1893. 1894.
Poppingawier. Zie *Irnsum.*
Purmerend. J. Westerman Holstijn . . . . 1874. 1891.
Rijp (*de*). P. Sybolts. . . . . 1892. 1894.
Rotterdam. Dr. J. Dyserinck . . . . . 1861. 1884.
Rottevalle. E. Engelkes . . . . . 1898. 1899.
Sappemeer en *Hoogezand.* S. G. Binnerts . . 1863. 1872.
Sneek. V. Loosjes . . . . . 1878. 1890.
Stadskanaal. J. Wuite . . . . . 1898.

Stavoren. G. Wuite . . . . . 1899.
Steenwijk. A. J. Bijl . . . . . 1860. 1862.
Suurhuisterveen. Zie *Zuiderhuisterveen.*
Terhorne. H. G. Dornseiffen . . . . . 1867.
Ternaard. F. W. W. Braak. . . . . 1899. 1900.
Terschelling. W. J. Kühler . . . . . 1897.
Tjallebird. G. Heeringa . . . . . 1899.
Twisk en *Abbekerk.* J. F. Bakker . . . . . 1868. 1881.
Uithuizen. Vakant.
Utrecht. S. de Waard . . . . . 1878. 1894.
Veendam en *Wildervank.* F. van der Ploeg . 1892. 1898.
Veenwouden. S. D. A. Wartena . . . . . 1894. 1897.
Vlissingen. S. Spaans. . . . . 1898. 1899.
Wageningen. Vakant.
Warga. Corn. Vis Jr. . . . . 1896. 1899.
Warns. H. Bakels. . . . . 1895. 1896.
Westgraftdijk. Zie *Graftdijk.*
West-Terschelling. Zie *Terschelling.*
Westzaan op het Noord. C. R. van Dokkum . 1872. 1877.
Westzaan op het Zuid. Wordt bediend door den leeraar van *Westzaan op het Noord.*
Wieringen. Zie *Hippolitushoef.*
Winschoten, Beerta, Meeden en *Midwolde.* J. A. Wartena . . . . . 1893.
Winterswijk. P. E. Lugt. . . . . 1865. 1878.
Witmarsum en *Pinjum.* P. Ens. . . . . 1899.
Wolvega. M. van der Vegte . . . . . 1898. 1899.
Workum. T. H. Siemelink . . . . . 1890.
Wormer en *Jisp.* W. P. J. van Haarst. . . 1880. 1884.
Wormerveer. Dr. A. K. Kuiper . . . . . 1889. 1899.
Woudsend. J. Koster . . . . . 1897.
Zaandam (Oostzijde). Dr. C. B. Hylkema . . 1895. 1899.
Zaandam (Westzijde). I. Molenaar. . . . . 1873. 1877.

Zijldijk. D. Haars. . . . . 1895.
Zijpe. H. van Calcar. . . . . 1863. 1886.
Zuiderhuisterveen. D. Pekelharing. . . . . 1863. 1864.
Zutphen. S. J. Dekker . . . . . 1875. 1891.
Zwartsluis. A. de Vries Mz. . . . . 1898.
Zwolle. A. G. van Gilse. . . . . 1871. 1890.

BUITENLAND.

Cleve. Vakant.
Crefeld. E. Weydmann . . . . . 1861. 1866.
Emden. Dr. J. P. Müller . . . . . 1853. 1872.
Emmerik. Vakant.
Frederikstad. S. Blickensdörfer. . . . . 1879. 1899.
Goch. Vakant.
Gronau. Wordt bediend door den leeraar van *Enschede*.
Hamburg en *Altona*. B. C. Roosen . . . . 1845.
„ H. van der Smissen. . . . . 1872. 1882.
Leer. S. F. van der Ploeg . . . . . 1879. 1891.
Neustadt-Gödens.
Neuwied. Lic. G. Haake. . . . . 1897. 1898.
Norden. C. A. Leendertz . . . . . 1888. 1889.

In de Boekhandel en Drukkerij voorheen E. J. BRILL te LEIDEN, zijn uitgegeven onderstaande werken van Dr. C. SEPP.

Proeve eener pragmatische geschiedenis der theologie in Nederland, van 1787 tot 1858, uitgegeven door Teylers Godgeleerd Genootschap, 3e druk. 1867 . . . . . *f* 5.20

Johannes Stienstra en zijn tijd. Eene bijdrage tot de geschiedenis der kerk en school in de 18e eeuw. Leiden. 1865–66. 2 dln. 8°. . . . . *f* 5.90.

Het godgeleerd onderwijs in Nederland gedurende de 16e en 17e eeuw. Leiden. 1873–74. 2 dln. 8°. . . . *f* 9.50.

Geschiedkundige nasporingen. I—III. Leiden. 1872—75. 3 dln. 8°. . . . . *f* 7.—.

Drie Evangeliedienaren uit den tijd der Hervorming. Leid. 1876. 8°. . . . . *f* 2.25.

Polemische en irenische theologie. Bijdrage tot hare geschiedenis. 2e dr. Leiden. 1882. 8°. . . . . *f* 2.—.

Bibliographische mededeelingen. Leiden. 1883. 8°. *f* 3.25.

Kerkhistorische Studiën. Leiden. 1885. 8°. . . . *f* 3.—.

Bibliotheek van Nederlandsche Kerkgeschiedschrijvers. Opgave van hetgeen Nederlanders over de geschiedenis der Christelijke kerk geschreven hebben. 1886. . . . *f* 5.25.

Verboden lectuur. Een drietal indices librorum prohibitorum toegelicht. 1889. 8°. . . . . *f* 3.25

Uit het predikantenleven van vroegere tijden. 1890. 8°. *f* 2.—.

Het Staatstoezicht op de godsdienstige letterkunde in de Noordelijke Nederlanden. 1891. 8°. . . . . *f* 3.—.